

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (190) ноябрь-декабрь 2016 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ бла асламлы коммуникацияланы
къырал комитети, КъМР-ни жазыучуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2016

«СЕН ГАЗЕТДЕ ИШЛЕЯЛЛЫКЪСА»

Мен «Коммунизмге жол» газетни редакциясына келгенимде, танышыма тюбеп, кьюуандым. Бу да мында эсе, бир болушлугъу тиер деп ышандым. Не десенг да, бир ауукъ заманны бирге окъугъан эдик. Ол а, хо бир да, бурулуп да къарамады манга. Сёлешген а этди: «Бери бош келгенсе, сен газетде жукъгъа жарарыкъ туююлсе», – деп, жюрегими чанчдырды.

Редакторгъа кире да турмай, кетип къалайым деп, коридорда артха бурулгъанымлай, аллыма бийик ёсюмлю бир киши чыгып къалды. – Кимсе? Не айланаса? – деп сорду ол.

Ол редакторну орунбасары Гыттыуланы Максим эди. Ары дери мен аны кёрмеген эдим.

– Редакторгъа кирсенг да, ол сени манга жиберликди, – деп, ол адам мени кабинетине кийирди.

Максим мени бла бир кесек сабыр ушакъ этди да, ызы бла малкъар тилде автобиографиямы жаздырды. Аны окъугъандан сора, айтханы былай болду:

– Сен газетде ишлеяллыкъса.

Ол юч сёз мени кёлюмю кётюрдюле, къанат битгенча болдум.

Газетни редактору Кациланы Хабу эди, излеп табалмазча ахшы адам. Аны аллына келгенимде, андан быллай сёзле эшитдим:

– Мени орунбасарым сени жаратханды, аны ышаныулугъуна кертичи болургъа кюреш, ол бизни республикада бек билимлиден бириди.

Ишни кезиуюнде ангыладым Гыттыу улу керти да терен билимли болгъанын. Мени газетге жазгъан биринчи материалымы окъуп, махтагъан да этди, аны бла бирге тапсыз жерлерин да белгиледи. Журналистикагъа баргъан жолдумда ол манга биринчи дерс эди.

Аны орус тилни терен билгенине сукъланырча эди. Максимни газетден обкомгъа къалай алгъанларын эсгерирге сюеме. Ол жыллада кезиуден-кезиуге газетни ишини юсюнден обкомгъа справка жазгъан тёре бар эди. Справканы уа, белгилисича, орус тилде жазаргъа керек эди. Алай эсе уа, ол жумуш аны боюнунда эди. Кезиулю справкасы обкомну биринчи секретары Тимбора Кубадиевич Мальбаховну къолуна тюшгенде: «Бу кимди орус тилни былай иги билген, бир халат жибермей жазгъан?!» – деп, сейирсингенди ол. Кёп да бармай а Максимни обкомну пропаганда эм агитация бёлюмюне таматагъа салгъанды.

Арта Гыттыу улу КЪМАССР-ни баш Советини Президиумуну Председатели болуп тургъанды. Партия, совет къуллукълада ишлегенде да чыгъармачылыкъ ишин къоймагъанды. Аны назмуларыны жигитлери

бары да урунган адамла эдиле: механизаторла, сабанчыла, малчыла. Къысхасы, бош элли адамла.

Максимни назмуларына тагъылгъан жырланы бюгюн санап да жетишдираллыкъ туююлсе. Ала бизни республикада кибик, Москвада эм башха жерледе да эшитилгендиле, энтта да айтылгъанлай турадыла.

Мен бу жазгъанымда аны кесим таныгъанча эсге тюшюреме. Максимни чыгъармачылыкъ ишин тинтиу бла кюрешген а сау китапха да табарыкъды материал.

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий

ОЛ КЪЫРАЛ АДАМЫ ЭДИ

Мен 1961 жылда 18-чи июльда «Коммунизмге жол» газетни редакциясында ишлерге тохтагъанымда, ары дери анда редакторну экинчиси болуп тургъан Гыттыулары Магометни (Максимни) партияны Къабарты-Малкъар обкомуна кечген сагъаты эди. Ол себепден манга аны бла ишлерге тюшмегенди. Алай ол бир эллим болгъаны себепли, аны юсюнден, атасы Исмайылны ююсюнден да атамдан, анамдан эшите тургъанма.

Мен аны алай иги танымагъанлыкъгъа, бара баргъан кезиуде бир затха эс бургъанлай, сейирсингенлей турдум: редакцияны адамлары бирге жыйылгъан сагъатларында Максимни атын терк-терк сагъынып, аны билимине, газет ишге усталыгъына, адамлыгъына уллу багъа биче эдиле. Жокъ эди анга бир тюрлю чурум тапхан адам анда. Ол а манга - аны бла бир элде туугъан жашха, бир да хычыуун эди.

Бир бёлек замандан, аны бла тынгылы шагъырей болгъанымдан сора, аны антлы тенги, республикада аты айтылгъан журналист Малкъондулары Хамит бла, ол а алгъын, Максим ишлегенча, «Коммунизмге жол» газетни редакторуну орунбасары эди, бир-бирде Максимни юйюне къонакъгъа барыргъа тюшюп да турду.

Кертисин айтсам, тауча, орусча да аны уста, шатык селешгени, адамны кесине тынгылата билгени, ол уллу къуллукъланы жюрютген адам кесин кетюрмегени – башхалагъа бийикден къарамагъаны мени сейир этдириучю эди. Тейри, жашырмай айтайым, сукъланган да бек эте эдим анга. Озгъан ёмюрню жетмишинчи, сексенинчи жылларында СССР-ни Ара радиосу «Ана тил» деген аты бла ыйыкъдан бир кере бериу къураучу эди. Бир жол ол бериуде Гыттыулары Максим селешеди. Баям, адамгъа Аллах фахму, хунер берсе, былай ууучу бла къуюп къоя болур ансы, ол кюн аны селешгенин эшитгенибизде, башыбыз кекге жетген эди.

Бу мен сагъынган зат кеплени эслеринде болур, – халкъ аны фахмусуна, айтхан оюмуну теренлигине, миллет адамы орус тилде алай уста

сёлешгенине бюсюрегени кьой, сейир да этип, кёпле кьагъытла жазып, Максимни айтханын экинчи кере кьайтартханларын унутмагъанма. Уллу кьууанч эди ол манга – аны миллетини адамына.

Бир жол Гыттыулары Максимни, ол а ол кезиуде КьМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председателини кьуллугъун толтура эди, Тырнаууз шахарны, аны адамларыны юслеринден орус тилде жазылгъан уллу публицистика чыгъармасын малкьар тилге кёчюрюрге манга тюшдю. Жарсыугъа, ол менде сакъланмагъанды. Анда хар сёзню, хар айтымны жаны болгъан сунар эдинг, алай тынгылы суратлана эди аны жазгъаны. Максимни сыфаты да кёз аллыма келип кьалгъан эди ол сакъатда – хар жаны бла да деменгили адам. Суратына кьарадым да, бетинде бир хычыуун ышарыу эслеп, кесим да ышардым.

Бек жаратхан затыбызны эки-юч кере кьайтарып окьургъа нек сюйгенибизни мен бу затны юсюнде жангыдан бютюнда толугъа ангыладым. Ол сейирлик бай тил бла жазылгъан публицистика очеркинде Максим халкьгъа, кьыралгъа тюз ниетли кьуллукъ этген адамларыны сыфатларын суратлай, алагъа кеси ыразылыгъын да, ёхтемлигин да тизгин араланы толтуруп айта эди. Жазыучуну, журналистни ол усталыгъын энчи белгилей кетерге керекбиз былайда.

Айтхылыкъ магъаданчылагъа – Социалист Урунууну Жигити Моллаланы Шарафутдинге, Ленинни ордени бла саугъаланган Владимир Амшочковха, аты кьыралгъа айтылгъан геолог Жубулары Салихге, Ленинни ордени бла саугъаланган кьурулушчу Жаппулары Магометге, молибден рудникни таматасы Жаболаны Махмутха, дагъыда кёплеге ол бичген бийик багъа мени эсимде кёп заманга сакъланырыкъды.

Поэзияда, прозада, публицистикада да ол халкъ жашауну юсюнден адамны эсинде кьалырча шартланы уста хайырлана билгенин ачыкъ кёребиз. Жарыкъ, тюз тенглешдирилени табып, суратлау сёзню магъанасын теренден ангылап, анга жүрек жылыуундан кьошуп этген иши бла жазыучу, журналист кьадарында да Гыттыулары Максим окьуучусуна ышангылы жол ачады.

Ол кьырал адамы эди. Аны кесича, жазгъан заты да жашау кертиликге тюз келгени, ариу ниети, кимге да ахшылыкъ излеген оюмлары уа кеслерине эс бурдурмай кьоймагъандыла. Аны кьайсы чыгъармасын алсанг да, ол кеси заманыны адамыны сыфатын алай тынгылы да, жарыкъ да кёргюзтеди, окьугъан, ахшы кьууумдан толуп, игиликге, насыпны, тюзлюкню да барына ийнанырча.

Максимни жашауда болмай кьалмазлыкъ затланы кёргюзте билуюне уа кёпле эс бургъандыла. «Литературная Россия» газетни энчи корреспонденти Вадим Дементьев КПСС-ни XXV съездини делегаты Гыттыулары Исмайылны жашы Максимни юсюнден басмалагъан статьясы, ол а 1976 жылда 27-чи февральда «Краса земная» деген ат бла чыкьгъанды «Литературная Россия» газетде, ол затха шагъатды. Андан бир юлгю келтирейим:

«Поэт – президент автономной республики?!» Традиционный вопрос, но задаётся он только одному человеку в России. Будь то на летней поляне села Михайловского или на стольных переходах Нефтяных Камней, в глухом балкарском ущелье Тызыл или проспектах Ленинграда...

Действительно, как можно видеть и описанные «скошенный глаз воробья», и по-деловому разбираться в хозяйственных делах своей земли? Гостеприимный хозяин и сам не торопится с ответом...

Да и как можно ответить односложно, если за написанными книгами и за десятилетиями работы стоит вся жизнь?! Совсем недавно к нему приезжали московские радиожурналисты, записывали каждый его шаг, ходили два дня прямо по пятам. Точно и впрямь есть некий «секрет», какая-то загадка в судьбе этого удивительного человека...

Сын бедного крестьянина, автор более двадцати книг, Максим Геттуев всей жизнью сросся с судьбой своего народа, своей страны. И это, как видим, не общие слова. Здесь и лежит то главное, что есть в этом человеке... на столе объёмная рукопись только что законченной поэмы «Советский Союз», которую поэт посвятил XXV съезду партии.

«Советский Союз – глазами горца», – уточняет М. Геттуев:

*Живу, печаль и радости
С тобой, как сын, деля,
Праматерь человечества,
Кормилица – земля!..*

Къырал да, халкъ да адабиятха, ана тилге, суратлау сёзге уллу магъана берген заманла болгъандыла. Энди уа, озгъан жылланы тансыкълай, ол шуёхлукъгъа – ачыкъ, тенгликге – жарыкъ, къууанчха – элпек, жүреклеге зауукълукъ берген заманланы, жашау жоллада тюбеген сейирлик адамларыбызны эсибизге тюшюре, жашауубузну аны бла санайбыз.

Жазычуну иши кыйынды, алай сыйлыды. Анга кезиуюнде тийишли багъа бичилмесе уа, кёпле мудах боладыла. Башда белгилегенибизча, Гыттыулары Максим терен билимли жамауат къуллукъчу, кёп да ишлеген поэт эди. Аллай адамларыбызны, жазычуларыбызны юслеринден тийишли сёз айтылмагъаны уа жарсыулу шартды. Аны политикада, литературада, искусствода да этген ишине ара газетле бла журналла берген багъаны бералмагъанбыз биз, ол къатыбызда, биргебизге жашап тургъанлай да.

*ШАУАЛАНЫ Хасан,
жазыучу, КъМР-ни культурасыны
сыйлы къуллукъчусу.*

ЖАШАУНУ ЖЫРЧЫСЫ ЭМ СОЛДАТ

Уруш башланган кюнден жангы ёмюр, жангы санау барады. Малкяр жазыучулары араларында Уллу Ата журт урушну ачы бетине кыраганла дагыда бардыла. Аладан бири Гыттыулары Максимди.

Уллу Ата журт уруш башланганда, Максим Черек районну партия райкомунда пропаганда бёлюмню таматасыны кыуллугъунда ишлей эди. Бир ненча кере военкоматха барып, иерге унамай турсала да, аны кыатылыгына кыарап, 1942 жылда фронтха иедиле. Ол анда политработник болуп, урушха кирген жашланы таукеллендирип турганды.

Ол кыазауатда назму жазар онгу артык алапат болмаса да, Максим ахлуларына атап жазган кыагытларына назму бла жазганды. Алада жууукларына кыайгыргъандан сора да, Максим уруш кертиликни хапарлаганды.

Уруш бошалганда да, 1946 жылны февраль айына дери аны кыуллугъундан эркин этмегендиле.

Капитан чыны бла келип, ол Кыргызда жууук-ахлусун тапханда, аланы, Максимни кесини да кыуанчларыны чеги жок эди. Олсагыт аны кыргызы газетде ишге да чакырадыла. Кыайсын анда ишлей эди. Андан иги уа ким биллик эди Максимни иш хунери кыалай бийик болганын. Алай Москвада партия кыуллукчула Максимни андан Таджикистанга ийип, ол анда «Ленинабадская правда» деген область газетде баш редакторну орунбасары болуп ишлегенди. Анда Ленинабад кырал педагогика институтда бийик билим да алганды.

Уллу Ата журт уруш, анда болганыны бюгюн да эслеринден кетмей, тышлерине кирип турады. Максимни уа назмуларында, поэмаларында эсгериледи. Гыттыу улу анда бир ненча кере жаралы болганды. Бир кере уа, ёлгенлени санына тышып, аны асырарга элтип бара, кесине келеди да, артха госпитальга келтиредиле. Ол анда кёп жатады. Экинчи юй бийчеси Валентина Петровнага да Максим анда тыбеген эди.

Гыттыулары Исмайлыны жашы Магометни Совет Союзну жигити деген сыйлы атха кёргюзтгенлерин а ол артда билгенди. Алай уллу кырал кыуллукчу болганы себепли, аны ызындан тышып, излеп айланмаганды. Аны биргесине уруш этгенле уа ол затны эсде тутхандыла эм хапарын айтып тургандыла.

Фронтда этген кишилиги ючюн кырал аны Ата журт урушну биринчи эм экинчи даражалы орденлери бла, «За оборону Кавказа» деген эм дагыда башха иги кесек майдал бла саугалаганды.

Аны кеси кёзлери бла кёрген адамга бошалган уруш болмайды дейдиле. Ол керти болур. Кыазауатны кыара кюнлерин эсден кетерген тынч тыюлдо, бютюнда жашау ауаралыклары, кыуанчлары да жүреги бла ётдюрюрге юйренген поэтге. Аны «Озган урушну жигитлери», «Чекде», «Тогъузунчу май», «Лейтенант», «Фронтчуну хапары» дегенча

эм башха назмулары ол затха шагъатлыкъ этедиле. Максимни лирика жигити – жаралы солдат, къазауат тохтагъан сагъатда ай бла селешеди:

*Къарангы болуп, тыйылды сермеш,
Ынчхайма ёлюкле ичинде.
Ёлюкле ичинде жатарма деп
Кёрмеген эдим мен тюшюмде...*

Къадар дегенинг не жолла бла элтиригин алдан билген боламыды? Алай къазауат бир кезиучюкге тохтагъан аулакда жатхан жашла, кими – жаралы, кими – ёлюп, къарайдыла узакъ кёкге:

*...Кёбюбюз къалды былайда ёлюп,
Кёбюбюз болгъанды жаралы.
Жилягъан сунама тауда агъач,
Урушну отундан къаралып...*

Сора тилейдиле, баям, энишгерек тюшерге къоркъуп, узакъда жарыгъан айдан кими – жараларыны ачыгъанын селейтир кюч, кими – къарындаш къабырда юлюш:

*...Бек тилейме, Ай, тилейме сенден,
Жарыт кюйген жараларымы.
Жыйчы бир жерге, жыйчы къабыргъа
Жоюлгъан ёз баларынгы.*

Къайда эсе да бирде уа, «кюн тууушха чыгъарла анала» – ол ёлген жашланы аналары, Аллахдан саулукъ-эсенлик тилей ёлген балаларына.

Урушда ёлген тенглерини бушуулары иймейди къарт солдатланы. Алагъа айланып, кёп ажымлы хапар айтадыла саула:

*Санга туберге термиледи
Мени окъ тийген тёрт саным.
Къутулмадынг ажалынгдан,
Ёлтюрюп къойду окъ, тийип...*

– дейди поэт, кючсюннген ауазы, мудах назму тизгинледен чыгып, жашаугъа кире.

Максимни «Совет Союз» деген поэмасы «Пограничник» деген журналда басмаланып, кёп тилеге кёчюрюлгенди. Аны темасы адамны Ата журтуна суймеклигиди. Автор туугъан жерге атап этерге боллукъ кишиликини, жигитликини юслеринден айтады. Эпика жанрны тюз хайырлана билиу бу поэманы кючлю этеди.

Поэт чыгъармаларында озгъан жашауну суратлап къалмай, келлик жашаугъа ышаннганын да къатлагъанлай турады. «Жыйырманчы

Жигит эди сени суйген!
 Айтыр эдим суйгенинге,
 Ол письмосун иялмады –
 Окъ тийгенди жүрегине.
 Аны ючюн дерт жетдирип,
 Санга келгенме, ариу къыз,
 Сен урушну дефтеринден
 Алырса дерс деп, ариу къыз.
 Атака энтта.
 Мен барама,
 Жетдирейим къанлы дертни.
 Мен жүрютюрме,
 Татлы тенг,
 Кесинг жүрютген адетни!

ЖЕР

Жер сынамагъан
                   не зат барды?
 Жер сынамагъан
                   зат болмаз.
 Жерни суймеген
                   адамны –
 Кюфю да
                   мирзеуден толмаз.
 Жер башында –
                   кёк эригенди,
 Уруш оту
                   алгъанды жер
 Жер юсюнде –
                   адам ёлгенди,
 Жер кёрдю
                   къоркъакъны, эрни.
 Кёк кюкюреу,
 Къууанч,
 Жарсыу –
 Зат къалмагъанды
                   жер кёрмеген.
 Жерин кёрюп болмагъан –
 Хазна узакъгъа
                   баралмагъан
 Сары жалкъасын да
                   булгъай,
 Жер тёзгенди
                   от салыугъа.

Кёкюреги
                   къандан тола,
 Тёзгенди кёп
 Къанлылагъа.
 Душман атлыла,
 Жарсыу билмей,
 Озгъандыла,
 Жерни малтап,
 Хурмет этмей
                   сабанлагъа,
 Тирликлени
                   басынчакълап.
 Салгъандыла жерге
                   от да,
 Къыргъандыла агъачларын
 Дагъыда жерден
                   къызгъанып,
 Кёп чачхандыла
                   ташларын.
 От салып,
 Отха алдырып,
 Озгъандыла
                   жер жаулары,
 Угъай демезелле ала,
 Кюл болсала да
                   таулары.
 Жер жанып,
 Тютюню чыгъып,
 Аз къалмагъанды
                   бушуугъа,

Да не десенг да,
жаулары
Аз этмегендиле
кѡаугѡа.
Уруш ачып,
Кѡан тѡгюп,
Келгендиле
жер жаулары,
Алай тюп болуп
Кетдиле
Ма кеслери
начасланы.
Артыкѡлыкѡны,
Зорлукѡну да
Жер
Кѡрюп,
Тѡзюп тургѡанды,
Ёлюмню, жараланы да
Суулары бла
жуугѡанды.
Ашатханды,
Тойдургѡанды –
Адамланы ишлетгенди,
Бирлик байракѡны элтирге
Шуёхлукѡгѡа юйретгенди.
Заман жерни
аз аягѡанды,
Малтатханды жауларына,
Жерни жыяргѡа
кюрешгенди
Темир жипден
ауларына.
Аны да кечип заманнга,
Дерт тутууну
жорукѡ этмей,
Адамгѡа болушур жерде,
Аны атып,
кѡюуп кетмейди.
Энтта бардыла,
От салып,
Кюйдюрюп кѡяйыкѡ дегенле,
Алагѡа налат берелле
Дунияда
кѡп миллетле.
Океанны ол жанында
Табыладыла малгѡунла,
Кюрешелле от тыгѡаргѡа

Жерибизни хар жанына.
Алай жер сакѡды,
Кѡоймаз энди
Кесин отха алдырыргѡа,
Уруш сюйгенле кеслери
Болмазла отдан чыгѡаргѡа.
Жер унутмайды
жараларын,
Ачытадыла
таплары...
Алай жашнап
сабанлары,
Череклери
суулудула.
Бомба
чучхумасын аланы,
Трактор
баразала салсын,
Кѡгет берген
терекледен
Не кѡдар да
кѡгет алсын...
Будай этерме
дейди жер,
Хазналарымы берирме,
Сабийле
Гюлню ийнакѡлап
Кѡууаннганларын кѡрюрме...
Алайды
жерни айтханы,
Мен да
кѡошама сѡзюмю,
Урушха кѡжау
болгѡанладан
Мен айырмайма
ѡзюмю.
Сакѡлыкѡ керекди,
адамла!
Уруш ачаргѡа
кѡоймасакѡ
Бизге керекди, адамла! –
Кесибизни сакѡлар ючюн
Жерни урушдан
сакѡлайыкѡ,
Жерни,
бизни сюймегенни –
Жер чеклеринде
Кѡоймайыкѡ!

Аламат таууш эсе да,
 Мен ол жырны
                                 айтып кёрмем,
 Сур музыкачы
                                 келсе да.
 Бир тюрсюнден
                                 тейри кылыч
 Къуралып бир да кёралмам,
 Кёп тюрсюнню
                                 кёрмегенде –
 Анга къарап
                                 кёп тёзалмам.
 Эмен терек –
 Деу терекди,
 Кючлюрек терек табалмам,
 Алай жангыз эменден а –
 Эмен агъачха баралмам.
 Жангыз тамычы –
 Къонгуроучады,
 Тамады,
 Кюмюш сундуруп,
 Алай тамычыдан
                                 суу чыкъмаз,
 Баралмаз ол
                                 суу къутуруп.
 Ол – алайды,
 Ол – кертиди,
 Анга жокъду
                                 мени дауум,
 Тамычыдан кёп суу тапмасын
 Кёрюп да
                                 болмагъан жауум.
 Бир бюртюк – мирзеу тюйюлдю,
 Бир тауушдан
                                 жыр такъмазса,
 Бир эменден
                                 агъач чыкъмаз,
 Аллай агъачны тапмазса.
 Ол – алайды,
 Ол – кертиди,
 Алай манга сен керексе,
 Сен болгъанда,
 Юсюме
 Мирзеуню, жырны тегерсе.

Сен къатымда болгъан къадар –
 Мирзеу да,
                                 жыр да табылыр,
 Сен къатымда
                                 болгъан къадар –
 Насып мени бла болур.
 Сен – мени сау дуниямса,
 Гюлледен толгъан таламса,
 Менден узакъ
                                 къалгъанда уа –
 Бакъдырылмазлыкъ жарамса.
 Сен къатымда
                                 болгъан къадар –
 Гюл кысымны сакъ элтеме,
 Кёкге,
 Отха,
 Сабаннга да
 Мен сени ючюн кетеме.
 Сен – айырма жырымса да,
 Аны эшите,
 Терк барама,
 Жолда жырны жырласам а –
 Насыпны табып къалама.
 Сенсе – эмен агъачым да,
 Чапыракълары шууулдайла,
 Сенсе –
                                 тейри кылычым да,
 Бояула кюнде
                                 ойнагъан,
 Сенсе –
                                 жылтырагъан сууум,
 Суусабымы къандыргъан,
 Сенсе –
                                 от жагъада отум,
 Тёрт санымы
                                 жарытхан.
 Мени бийик
                                 толкъунумса,
 Мени жашил
                                 жаз башымса,
 Мени тюз элтген жолумса,
 Санга деп,
                                 мирзеу жыяма,
 Санга деп, гюлню
                                 алама,

Санга деп,
    сууну тыяма,
Ёмюрге бирге
    къалама.

* * *

Тау тюпледе ингир ала –
Кырдык аулакъ,
Кырдык аулакъ,
Ийнакълап сылайды кырдыкны
Хар бир бармакъ,

Хар бир бармакъ.
Былайлада,
Кюнню сакълай,
Мен барма,
Мен барма,
Эртген чыкъны къол аязгъа
Мен алама,
Мен алама,
Кюмюш чыкъ бла бийиклеге
Мен кетеме,
Мен кетеме.

Журналыбызны окъугъанлагъа сёзюбюз

Къабарты-Малкъарны халкъ поэти, Социалист урунууну жигити, РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты, Къулийланы Къайсынны антлы тенги Кешоков Алим Пшемахович туугъанлы 100 жыл болгъаны бла байламлы, 2014 жылда «Минги-Тау» журналны 2-чи китабында аны Шауаланы Хасан кёчюрюп «Акъ таудан кёрюннген дуня» деген повестини ал кесегин басмалагъан эдик.

Ол чыгъармагъа бюсюреген адамла болгъандыла. Аллайланы кими журналны редакциясына письмо жазып жибергенди, кими телефон бла сёлешгенди, кими редакциябызда ишлеген адамгъа тюбеп, жүрек ыразылыгъын билдиргенди. Юлгюге: Нальчикден Махийланы Руслан, Яникойдан Таппасханланы Науруз, Кёндеден Шауаланы Ханай, Атмурзаланы Фатимат...

Аланы оюмларын тергеуге алып, повестини андан арысын басмалауну тийишли кёргенбиз.

Алим КЕШОКОВ

АКЪ ТАУДАН КЁРЮННГЕН ДУНИЯ

Повесть

Негерим да, мен да, Бахсан ГЭС-ни къурулушуна барып, ишге тохтаргъа суйгенибизни айтханыбызда, алыкъа жашсыз деп, артха къайтарып ийгенлерин да эсгердик ол кюн.

Ленинни Мавзолейине уа киралмадыкъ: ол кезиуде аны жангыртыу ишле къыстау бара эдиле – бизге айтханларына кёре, алгъа агъачдан ашыгъышлы этилген Мавзолейни бек багъалы ташдан ишлей эдиле.

Циркде кёрген затларыбызны уа ёмюрде да унутурукъ туююлбюз...

* * *

Москвадан къайтхандан сора жайны къалгъан кюнлерин сабан ишлени тындыра ашырдыкъ. Алий Шогенцуков бизни акъылыбызны, эсибизни литературагъа бургъанды, Василий Петрович Трусков а ишлерге юйретгенди, аны терен магъанасын терен ангылатханды. Ол сабан ишледе хар заманда биргебизге болгъанды, тынгылы урунууну юлгюсюн кёргюзте.

Узакъ бармай школну къатында Къабартыда биринчи кере МТС къурадыла. Аны хайырындан биз трактор жюрютюрге юйренип башладыкъ. Кертиди, ол иште хар бирибиз да муратыбызгъа жетип да баралмадыкъ. Бир кече манга Америкада ишленген «Джон-дир» деген трактор бла сабан сюрюрге тюшдю. Жумушакъ къар жауады, туман да бауурун жерге салгъанды – къарангыды. Мен бир чырпыла ичине ташайгъанымы сездим. Тракторум тауушсуз болду. Аны моторуна от алдырыргъа кюрешеме. Болалмадым. Арып-талып жыйышдым сабанчы къошха. Трактор бригаданы таматасы – «устазым», ачыуланып, чуругъун мени таба сызды. Артда къарангыда аны излеп табалмай, аман сагъатлы болгъан эди ол къылыкъсыз адам. Тракторну къалайда «тас» этгеними тапхан да алай тынч болмады.

Эрттенликде «устазым» ол ауаралыкъдан къутхарыуну амалын тапды – мени юйюме ашырды.

Темир жол

Бир кече бек сейир тюш кёрдюм. Аны башындан аягъына дери айтдым анама. Ол а, аллай затланы магъаналарын теренден ангылагъан, аллай тюшден сора не боллугъун-къаллыгъын айтыргъа усталыгъы, фахмусу жетишген адам, сагъышлы тынгылады хапарыма.

Мен тюшюмде Тейри къылычны къыйырындан тутханча болама. Эки аягъым а темир жолну юсюнде. Кюннге тюберге ашыгъама, учама, – атлыдан, поездден да терк баргъаныма ишексизме. Тёбентин ургъан жел да болушады манга – кюч-къарыу береди.

Кёп сагъыш этгенден сора, анам былай айтды:

– Жашым, темир жол бла узакъ жары атланырыкъса.

Тюз да анам айтханча болду иш.

Школда окъугъан ахыр жылым бек ауаралы болду манга. Иги окъугъан сабийледен группа къурап, анда дерслени энчи программа бардырыргъа оноу этилди школда. Иш ол программаны излемине кёре тамамланганлай турду ахырына дери. 1931 жылда бошадыкъ школну. Манга берген удостоверенияларында былай жазылып эди: «Предъявитель сего успешно окончил особую восьмую ускоренную группу».

Биз окъургъа Москвагъа барлыгъыбызгъа ишексиз болуп тургъан сагъатыбызда, бешеуленни айырдыла да (мен да ол сандама), Гитче Къабартыгъа ашырдыла, анда кёп болмай къуралгъан суу сугъарыу жаны бла специалистлени хазырлагъан техникумгъа. Ол кёп болмай Терек суу сугъарыу системаны мурдорунда къуралгъан эди. Кертиди, аны иши 1924 жылда окъуна къолгъа алынган эди. Бу затдан хазна магъана чыкъсын дегенле да аз тюйюл эдиле. Нек дегенде, Терк сууну иги да бийикни барырча этерге керек боллукъду. «Черек атлы тюйюлдю, ол таугъа ёрлеялмаз?!» Ол ишни боллугъуна ийнанганла уа: «Совет власть айтса, суу жюзерикди тау башына», – деп, таукел айтхандыла.

Ала айтханча болду иш: беш жылны ичинде тауну тешип, Терк сууну бийикледен саркъырча этдиле. Ёмюрледен бери суу излеген сабанлыкъла суусапларын къандырадыла.

Суу сугъарыу системаны хайырланыргъа 1929 жылда 1-чи майда бергендиле. Ол ыйых кюн болады. Къууанчны чеги жокъ. Саулай Къабарты-Малкъарны халкъы жыйылгъан сунар эдинг Терк сууну жагъасына. Север Осетиядан, Чечен-Ингушдан, Дагъыстандан да кёп къонакъ келедиле. Андрей Андреевич Андреев кеседи къызыл лентаны. Ол а къууанчны ачылгъаныны шагъаты. Терк суу да кесини жангы ызы бла, халкъгъа къууанч къоша барады алгъа.

Былайда жаланда сууну барышы угъай да, халкъны жашауу да тюрленди. Колхоз къурулушну, трактор бла сабан сюрюуню, электрификацияны адам улуна берген зауукъ жашауну сынадыкъ, энди уа сабанлагъа суу салыуну сейирлик амалы дунягъа кёзюбюзню ачды.

Алай, биз, жашчыкъла – кеси акъылларына бюсюреген къауум, бу затха тюз багъа бере билмедик, тамблагъы кюнню юсюнден сагъыш этерге къолдан келмеди – техникумдан кетерге оноулашдыкъ: «Экзаменлеге хазырланмазгъа – «экиле» алыргъа. Андан сора уа школубузгъа къайтыргъа». Нек эсе да школну бошагъаныбызны, анда энди биз этерик болмагъанын а эсге алмагъанбыз. Баям, ата юйюбюзню жылыууна ашыкъгъан болур эдик.

Техникумну директору Къарачай Блаев, огъурлу, сабыр адам, кетмезибизни бек тиледи, Терк сууу бизге баш иерча специалистле боллугъубузгъа ийнандырып. Ол бизни элтип, деменгили гидротехника къурулушну ишлеу халын, деменгили илипинни да кёргюзтдю. Аллай кёзбау сёзлеге ийнанычуладан болмагъаныбызны ангылатдыкъ махтанчакъ къауум. Болсада ол кюн анда кёрген затларыбызны тамашалыкълары кёпге дери кёз туурабыздан кетмей турдула. Энди Терк сууну огъурсуз толкъунларыны, къоркъуулу саркъыууну юсюнден угъай, адам улугъа бой салгъаныны юсюнден айтыла эди хапар.

Ахырысы-къысхасы, андан кетерге таукел болдукъ. Жангылып, – билмегенликден Нальчик табагъа угъай, башха жанына баргъан поездге миндик. Север Осетияны бир станциясына жетип тюшдюк. Энди уа не этсин адам? Ахчабыз жокъ, ашаргъа ашыбыз жокъ. Къайсыбызны болса да – бирибизни костюмубузну сатып, ол ахчагъа бир ашар зат да, артха кетерге беш билет да алыргъа оноулашдыкъ. Сайлау бек ёсюмлю, бек бёкем къайсыбыз эсек да, аны костюмун сатаргъа деп, ол оюмгъа тохташдыкъ – аны костюмуна бирсиледен эсе кёп ахча чыгъарыкъды. Костюмну бир жашаулу дюгерли алды. Гюняхы кесини болсун, багъасын да чыгъарды.

Поезд келди. Алай кондуктор биз «тешиндирген» нёгерибизни вагоннга минерге къоймайды. Не этебиз энди уа?! Аманны кебинден тагъылды тамбургъа.

Жашха ол ахыр сынау туююл эди. Нальчикге жетгенден сора да жашха юйюне дери жыйырма бла беш километр жолну жаяулай жүрюр-

ге керек боллукъду. Болсада жолда аллай къаты жауун жетди – ол къайдагыбызны да унутдурду. Аны хатасындан костюму болмагъан нёгерибизни ёпкелерине сууукъ къагып, экинчи кюн больницагъа тюшдю.

Кертиди, ол къыйынлыгыбыз Василий Петровични бизге чамланыуун бир кесек жумушатды. Алай биз энди бу школну адамларына саналмагъаныбыз себепли, хар ким да онг кёзден къарамай турдула. Бек уллу терс иш этгенибизни ол заманда ангыладыкъ.

Документлерибизни техникумдан Орджоникидзеге – Север Кавказны педагогика институтунда Кавказны халкъларына деп ачылгъан факультетине ийдиле. Анда тау автоном областьны школларында ишлерча миллет кадрла – устала хазырлай эдиле. Бу ишни юсюнде бизни ыразылыгыбызны сормадыла, угъай деп айтыргъа биз да базынмадыкъ. Ойнагъанмы этесе, «студент» деген сёз къалай ёхтем эшитиле эди! Алай бла Орджоникидзе шахаргъа атландыкъ бешибиз да.

Мында кёп миллетлени келечилери окъуйдула: чеченлиле, ингушлула, осетинлиле, лезгинле, къарачайлыла, абхазлыла, аварлыла, малкъарлыла, къумукълула... Эрттенликден кече къарангысына дери эринмейталмай этебиз дерслерибизни. Анда ишлеген устазланы айтханларына кёре, биз школда алгъан билим адам къууанырча туююл эди. Окъууда болалмай, кёпле юйлерине кетдиле. Бизни группада окъуна жаланда онбеш адам къалдыкъ, – экиден бири.

Былайда бир затха эс бурайыкъ: кесини ана тилинде назму жазмагъан студент хазна жокъ эди, бир-бирлени назмуларын газетле окъуна басмалай эдиле. Профессор-литературовед, студентле кёзбаусуз намыс берген адам – Всеволод Александрович Васильев башчылыкъ этген литература кружок бек иги ишлеп, кесини хайырын кёргюзтгенлей тургъанды. Анда Всеволод Александровични дерслерине башха факультетледе окъугъан студентле окъуна келиучю эдиле. Биз а алай ёхтемлене эдик кафедрабызгъа да, литература кружогубузгъа да аллай адам башчылыкъ этгенине.

Кружокга жюригенле назму окъугъан, сёлешген заманларында да суйген профессорларын эниклей эдиле. Болсада хар ким назмуларын кеси тиллеринде жазгъанлары себепли, аллай кезиуледе бири бирибизни ангыламай эдик. Фахмулу студентлени жазгъанлары басмаланган эте эди да, анга кёре багъа бичгенбиз назмулагъа.

Ана тилден окъуу китапха мени бир назмум тюшген эди, ол да атам аты бла. Ол ишим ючюн атам иги да уялтхан эди мени: «Кесинги баш аурууунгу мени башыма нек жүюклейсе?!» Ма айтханы. Терслигими боюнума алгъан эдим.

Болсада къабарты тилде «Биринчи атламла» деген ат бла чыкъгъан жыйымдыкъда иги кесек назмум басмаланганда, къууанчымы чеги жокъ эди. Студент нёгерлерим да мени чынтты поэтге санап, сауугъагъа институтну буфетинде осетин хычин алып ашатдыла. Аны татыуун бюгюн да унутмагъанма.

Литература кружокга жюригенле кеслерини назмуларын (кьол жазмаларын) жыйышдырып, альманах этерге оноулашдыкъ. Этдик алай. Бир ыйыкъны ичинде ол «альманах» институтда кьолдан-кьолгъа ётгенлей айланды. Андагъы назмула онбир тилде жазылгъан эдиле.

Андан сора биринчи поэзия ингир бардырдыкъ. Ары дери аллай иш бир заманда болмагъанды. Анда назмула Север Кавказны битеу халкъларыны тиллеринде эшитиле эдиле. Ол ингирге назму жазмагъан студентле да келгенлери бюгюнча эсимдеди.

Тюзюн айтайым, ол ингирден сора суратлау литературагъа, назму жазуугъа уллу магъана бергенле кёпден-кёп бола башладыла.

* * *

Жаланда стипендиягъа жашамакълыкъ уллу азап эди. Башханы кьой, бизге марда бла берилген ётмекни (тёрт жюз грамм) сатып алыргъа окъуна жетмей эди ахчабыз. Мен кьышны тиширыу плащ бла ашырдым. Аякъ кийимим да андан онглу туююл. Аны себепли общежитден институтха дери жолсуз жолла бла кьургъакъ жерлени излеп жюриуп турдум, – чурукъларым суу тыймагъанлары ючюн эте эдим алай. Аллай кезиулеримде аллыма тюбеген адамгъа намыс этмегенме, балчыкъгъа кирирге онгум болмагъаны себепли.

Бир жол эсде болмагъан кьууанчха да тюбедик: областьны халкъгъа билим берген бёлюмю бирер кьауум чурукъла алып жиберди бизге.

Кьыш солууубуз жетгенде, мен юйге жангы чурукъла бла келдим. Алай юйде кьанымы бир бек бузгъан ишге да тюбедим: атам школдан кетип, ол затха асыры жарсыгъандан жашаусуз болуп тура эди. Башха иш беригиз манга деп, кёлю бла тилеп кюрешгенди. Алай аны школдан кетерин суйген адам атамы тилегине эс бурмагъанды.

Атам аны тохтамай жарсытхан соруулагъа жууап тапмай, бек жарсып ашырады кюнюн. Эрттеден келе келген миллет адетле жангы халгъа кёл салып юйренедиле. Кьарангылыкъдан бир кесек кьутулуп, аз-маз жаза, окъуй билген кьауумла, кьалын бериу-алыуну кьурутургъа, жашап тургъан кьатынынгы кьыстап, башхасын алыргъа да эркинликлери болгъанларын ангылатадыла аллайла. Кьалынны кьурутханлары, хо, тюздю, ариу жашап тургъан кьатынынгы кьоюп, башхасын алыргъа эркинлик берген адет а кьайдан чыкъды?!

Ма Алий Иуановну – элде биринчи тракторчуну, жашауунда быллай бир иш болгъанды: аны эл Советни председателине айыргъанларындан сора, ол бир узун шинель киеди, маузер тагъады, сайлап, бир жоргъагъа да минеди. Ма зауукъ жашау: элде кёзю кьарагъан кьызланы бирин алып, экинчисин кьоюп башлайды. Алий: «Жанымы жарлы жашагъан адам алады, мени эндиге дери жарлы жашау сургеним тамамды», – деп болгъанды жууукъ-тенг бла сёлешген заманында.

Кюнлени биринде Алий зауукъ жашауундан айырылады: кьуллугъундан кьыстайдыла, партиядан да алай. Ахырында МТС-ни трактор бригадасына кьайтарадыла Алийни.

Андан сора ол, узун шинелин тешип, жау жугъу курткасын кийгенине эс бургъанла хапарын кѣпге дери айтып болгъандыла. Алий бир жол тракторчу нѣгеринден тютюн тилегенди. Ол а былай айтханды: «Мени папиросларым бардыла, сен а махорка ичерге юйреннгенсе. Папирос тартсанг къарынынг аурурукъду».

Эл Советни алгъыннгы председателини тилегине аллай жууап берген жашны юсюнден аны тенглери кѣпге дери хапар айтып болгъандыла.

Зауукъ жашауну кѣлюнде жюзгенлени кѣбюсюне Алий Иуановха келген кюн келгенди. Бир къауумла уа ол «кѣлде» жюзгенлей баргъандыла.

Атам юйретген, окъутхан адамланы жашауларында, кылыкъларында кесини жууаплылыгын бир кюнде да унутмагъанды. Алай халсызланы кѣрсе, неда хапарларын эшитсе, дуня азабын сынагъанды. Андан да уллу кыйынлыкъ сынады артдаракъда – болмагъан сылтауланы, ѳтюрюк дауланы бир бири ызларындан тизип, партиядан кыстадыла. Ол Бетал Калмыковну ишиди дей эдиле жашаудан ангылаулары болгъанла.

– Мен Беталгъа тарыгъа барлыкъ туююлме, – дейди атам тенглерине, – сора быллай бир таурухну да ангылатыгъыз анга. Къузгъуннга былай соргъандыла:

– Сен кеси балаларынгы нек къабаса, нек ачитаса?

– Ала къараладыла, андан, – дегенди къузгъун а. – Мен къара къанатлы бала туююлме, ол а къара къузгъунду. Бир бирибизге къара сабан сюрюрге жарамайды. Айыпды аллай иш.

Башчы турна

Жашау Къабарты-Малкъарны башчы турнасыны – Бетал Калмыковну, намысын бек кѣтюргенди кезиуюнде. Аны юсюнден таурухла, махтау хапарла айтылып тургъандыла тохтамай, Беталгъа аталып назмула жазылгъандыла, жырла жырланнгандыла. Нальчик шахарны базарына кеси жумушлары бла баргъанла Беталны юсюнден жангы хапарла келтирип болгъандыла. Ма аллай хапарладан бирлери. Колхоз къурулушну алгъа баргъанына ийнанмагъанлагъа Сталин: «Аны ѳтюрюкге санагъанла Бетал Калмыковха барыгъыз да, анда халны кеси кѣзюгюз бла кѣрюгюз», – деп, бек къаты айтханды.

Ангылаймысыз, келгендиле, къарагъандыла, Къабарты-Малкъарны сынаууна юйренип къайтхандыла артха.

Къабартыда, Малкъарда да коллективизацияны бардыргъан алай тынч болмагъанды. Къабартылыла сабан ишлени тукъумда эндиге дери бола келгенича бардырыуну тийишлиге санагъандыла. Ол неда бу атауулда он, онбеш юйор жашагъанды, иш юсюне сюелгенлени саны да анга кѣре болгъанды. Кулакга саналгъанла уа атауулдан бир адамларын тийишли кѣргендиле ол ишге. Кулак кесин бирсиледен ѳрге кѣтюргенди, оноуну да кългъа алгъанды. Болсада ол халгъа халкъ ыразы болма-

гъанды; аны мурдорунда даулашла, дауурла чыгъа тургъандыла. Хар ким кеси тукъумуну адамы жанлы болуп сюелгенди.

1928 жылда Исламоводан, округ арадан юч километр узакълыкъда орналгъан элден, сабан ишни къыралны излемине тийишлиликде бардырмайсыз дегенни айтып, ючеуленни тутадыла. Аланы тукъумларыны адамлары бу ишни къыйынлыкъгъа, артыкълыкъгъа да санап, къайгъы кётюредиле. Башларына бёрк кийгенле бир да кълмай эл Совет таба тебирейдиле. Эл Советде киши да жокъ. Жыйылгъанла окрисполком таба жол аладыла.

Бу къайгъылы дауурну эшитген Бетал Калмыков машинасы бла мычымай жетеди кётюрюлген халкъгъа. Кеси жангыз сюеледи аланы алларына. Биз да, сабийле, ол халны тамашалыгъына туурадан къарап сюелебиз.

Бетал, къылыкъсызлыкъ этмей, сабыр, оюмлу селешеди. Сенеклерин, ёрге кётюрюп чамланган адамла сенеклерин энишге бошлайдыла. Бетал эртте Къырым ханны адамлары жасакъ жыя келгенлеринде, эллиле кълалай кётюрюлгенлерин эслерине салды. Саут-сабалары бла келгенле Исламово элден Къырым ханнга къл-къларауаш болуп жашарча жашла да, кълзла да берирге керексиз деп тохтаидыла. Ол заманда Исламово элни адамлары Къырым ханны келечилерини биринден кългъанларын кълрып, ол жангыз адамларын да эшекге аллын артха айландырып миндирип: «Бар энди жолунга, болгъан ишни хапарын айт ханнга, юйюнге жетгинчи уа бизни таба кълрап барлыгъынгы унутма», – дейдиле.

Андан сора да Калмыков 1913 жылда Исламово элни халкъы битеу жамауат хайырланган тау жайлыкъны кългъа этерге кюрешгенлеге – ат заводну адамларына, кължау кълалай сюелгенлерин да эслерине салады жыйылгъанланы.

– Къырым ханны адамлары бла, тюркюле бла да эрлеча сермешгенигиз ючюн махтау, ыспас сизге! – деди Бетал Калмыков. – Сизге жашау, эркинлик, жер да берген Совет властьха уа кължау сюелесиз. Кълалай бедиш ишди ол! Он жыл мындан алгъа аны ючюн кълан тёкген сиз туююлмедигиз? Кълрачыгъыз ары, таула сиз этген ишни бедишин кётюралмай, бетлерин булутла бла жапхандыла. Сизни хатагъыздан акъ башларыны ауурлукъларын кётюралмай, энишге – жерге иги да жууукъ ийилгендиле.

Жыйылгъанла, шошдан-шош бола барып, ингир алагъа эллери таба сагъышлы атлай кетдиле.

* * *

Коллективизацияны алгъындан келе келген миллет жорукълагъа уа хатасы жетгенди. Ол кезиуде класс кюреш болмагъанча кълты кётюрюледи. Малгъа, жерге, алгъыннгы кълла-къларауашла оноу этгенлерин кётюралмай, куакла бла ала жанлыла таулагъа кетип, бандит кълаумла кълрап, эллеге чабып, коммунистлени, колхозланы, эллени оноучуларын ёлтюредиле, колхозгъа кирирге умут этгенлени кълркълутуп, онларын

аладыла. Алагъа къажар къралгъан отрядлагъа кърбюсюнде Бетал Калмыков кеси башчылыкъ этгенди.

Къара халкъ бар кърыйынлыкъланы хорлап, кърурайды колхозланы. Сърсюз, жангылычлыкъла да болгъандыла. 1929 жылда Нальчикде жарлы халкъны битеулю жыйылыуу болады. Анда быллай оноу къабыл этиледи: халкъ мюлкню битеу бърлюмлери бирикдирип, бир кючлю колхоз кърураргъа.

Алий Иуанов андан сора Шалушкада сход жыйып, саулай Къабартыда бир деменгили колхоз кърурап, анга таматагъа Бетал Калмыковну салыргъа керекбиз деп, сърню къаты салады. Аны жанлы болуп кърпле сюеледиле. Ол себепден бу ишни къаты сюзерге тюшеди. Бир бирни сърюн къртюрмай, къаты даулашла башланадыла. Ол заманда областны жерчилик бърлюмюню келечиси селешеди жыйылгъанланы алларында. Бу адам айтады Кичи Къабартыда «агро-индустриальны гигант» къруралгъанды, ол битеу округну бирикдиреди.

Былайда да даулашла башланадыла. Тамакълары хырха болгунчу кърчыргъанла бар эдиле. Ахырында сагъыш этер затла кърп болгъанларын ангылап, акърларында жангыдан-жангы оюмла тууа, акъртын атлай кетдиле юйлерине.

Шалушкада тукъумла, атауулла энчи-энчи юлешинип, кеслерини жашауларын, ишлерин алай бардыргъандыла. Къраллай ишни юсюнден оноуну да кеслери бардыргъандыла, башхаланы къатышдырмай. Аны кърый, къабырлары да энчи болгъанды. Бир тукъумну адамлары башха тукъумну адамлары бла жау болдула эселе, ала бир бирден тил тутхандыла, базаргъа окъуна бирге бармагъандыла. Аллай элде уа колхоз алай тынчылыкъ бла къруралмагъанды.

Къралай-алай болду эсе да, шалушкачыланы колхозгъа бирикдирдиле. Сход жыйылды. Анда мени атам, халкъны аллына сюелип, сърюн бу халда башлады:

– Колхозгъа кирирге сюйген адам бери чыкъсын! Бек алгъа коммунистле, аланы ызларындан комсомолчула!

Коммунистле (ала битеу да бешеулен бола эдиле) жыйындан чыгып, атамы къатына сюелдиле. Комсомолчула уа ол оноугъа олсагъат окъуна бой салып кърыймадыла. Алагъа аталары оноу эте эдиле. Ётюрлер – коммунистлени жашлары, келдиле атамы къатына.

Алай бла отуз беш юйюр колхозгъа кършулургъа ыразылыкъларын билдирдиле.

Ал кезиуде эрттеден келе келген тукъум байламлыкъла колхоз кърурулушда да кеслерин танытмай кърыймадыла. Ол неда бу тукъумну адамлары колхозгъа кирдиле эсе, алагъа мюлкню, малны да энчи этерге.

Ала колхоз къруралгъынчы башха тукъумну адамлары бла бир бирге кър ашай жашагъан эселе, бюгюн ала бир кърш болуп жашаргъа, ишлерге эркин тюрюлдюле.

Кертиди, колхозла кърурала туруп, ол тюрлю миллет шартлагъа эс бурулгъанды.

Бетал Калмыковну оноуу бла областьны акъсакъалларыны съездин жыядыла. Не ючюн? Ала акъылны, намысны, сыйны мурдор ташыдыла. Аланы намыслары уллугъа, кичиге да юлгю эди. Бетал аланы колхоз ишге бирикдирирге оноу этди, жаш тёлнюю акъсакъалланы ызларындан тизер акъылда.

Сёзсюз, съездни делегатлары элдеде уллу намыслары жюрюген адамла эдиле. Бу съездге кьоншу областьладан да келген эдиле кьонакъла, ол санда Терк боюнунда жашагъан къазакъла да. Съездде болгъан адамланы барысы да ол кюн эндиге дери кёре келген кыйынлыкъларын унутханлары даулашсыз эди.

Ол съездни магъанасын айтып тауусаллыкъ туююлдю киши.

Андан сора кёп бармай жыл санлары келген – ёмюрлеринде миллет адетни, тёрени кеслерине байракъ этип жашагъан тиширыула да жыйылдыла съездлерине. Аланы – жыл санлары келген таулу тиширыулары, сёзлерине тынгыларгъа суйгенле кёп эдиле. Болсада аланы не менме дегенлерин окъуна трибунагъа чыгъарып онг жокъ эди.

Бу съездни магъанасы бек уллу болгъанды таулу тиширыулары жашауларында. Анда жангы жашауну юсюнден оюмлу сёз айтылгъанды, бек биринчиден, къалым, сый дегенча адамны намысын тюшюрген затланы юслеринден. Къара танымагъан – тенглик жашауну юсюнден эндиге дери хапарлары болмагъан тиширыулары бир бирлери бла этген оюмлу ушакълары областьны оноучуларын, тышындан келген кьонакъланы да бек кьууандыра эдиле.

Партия жаш таулу тиширыулары жангы жашау ючюн кюрешни ал тизгининде барыргъа деп, чакъырыуу этеди. Бай тирлик ючюн кюрешни алчысы Биля Мисостишхова Ленинни ордени бла ол чакъырыугъа кертичи болгъаны ючюн саугъаланнганды. Биля Москвада орденни ала туруп, кыралны кьоруулау министрине – Ворошиловха, аскер хазырылыкъгъа юйрениуде да алчы болур ючюн кьаты кюреширикме деп, сёз береди.

Жюзле бла саналгъан таулу кызыла, Биляны юлгюсю бла кёлленип, жаланда алгъа барыр ючюн битеу онгланы хайырланып кюрешгендиле. «Ворошиловский стрелок» деген атха тийишли болур муратда кёп затха юйреннгендиле – парашют бла жашладан артха кьалмай секиргендиле, ат чаришледе да кеслерин иги жаны бла танытхандыла.

Бир жол Билягъа эсде болмагъан ишге тюберге тюшеди. Ол самолётдан парашют бла секиргениллей, парашютуну кыйыры самолётну кьанатына илинип кьалады. Экинчи парашютчу аны кыйынлыкъдан кьутхарлыгына ышанып, парашютну самолётха илиннген жерин кеседи. Болсада, парашют толусунлай ачылмай, кызы кыйынлыкъгъа тюшеди – аягъын сындырады. Ол зат Биляны ахшы муратларын жашауда бардырыргъа таукеллигине чырмау болмайды, – парашютдан секирирге аныча уста хазна кызы жокъ эди.

Областьны таматарлары спорт бла кюрешген жаш адамлагъа уллу эс бурадыла, саугъала бериу бла да, оюмлу сёзлери бла да ал-

гъа кёллендиредиле, Минги таугъа асламлы халда ёрлеуню да къурайдыла.

1934 жылда М. Горький «Правда» газетге басмалагъан статьясында Совет Союзда культурагъа эс бурмагъан, аны айнытыу ишге уллу къыйын салмагъан жангыз бир миллет неда халкъ болмагъанын энчи белигелегенди. Фахмулу адамлагъа не жаны бла да онг бермеген, болушмагъан оноучу да жокъду. Бетал Калмыков аллайладан бирлериди. Ол асламланы бек жууаплы борчланы тамамлауда алагъа кесини энчи юлгюсюн кёргюзтеди.

Сёзсюз, республикада халкъны баш борчланы тамамлаугъа къурау жаны бла ары дери киши кёрмеген, сынамагъан ангылатыу-юйретиу ишле бийик даражада бардырылгъандыла.

Республикада эринчеклени съездин бардырыргъа деген оюмну да бек алгъа Бетал Калмыков айтханды. Эринчекле, бошбелле, алгъыннгы къулланы, къарауашланы араларында кёбюрёк болгъанлары ачыкъланады съездде. Ала, ёмюрлерин киши боюнсасыны тюрбюнде ашырыргъа юйреннген адамла, баш эркинликни магъанасын иги ангыламасала керек, баям, Калмыковну жыйыны уа социалист къурулушну, коллективизацияны жууаплылыкъларын, ала келтирген жашауну къыйматын адамыча тюрбюндюралмагъанды.

Былайда шалушкачыланы юслеринден энчи айтсагъ а, элни, колхозну оноучулары бу сейирлик съездге кимни жиберирге билмей, уллу ауаралыкъ сынагъандыла. Аны, муну дерге къалгъанларында уллу даулашла башланадыла. Хар ким да кесини тукъумуну намысы бла ойнарларын суймей эди. Бир-бирле къама урушха кирирге окъуна хазыр эдиле. Даулашланы кезиунде бирёулен жана тургъан отха «жау» къуюп, – болмачы хапарны жайды: «Аллай съезд боллукъ тюрбюлдю, ким эсе да ётюрюклени жаншап айланады, – эринчеклени, бошбеллени жыйып, узакълагъа – Северге кулаклары ызларындан ашырыргъа айланадыла. Кулакла къуллары биргелерине болурларын тилеп жазгъандыла да, аланы ыразы этерге айланады къырал».

Былайда кюлгенле, жилягъанла да болдула. Съездни делегатларын Нальчикге ашырыр ючюн энчи ёгюз арба жарашдырдыла. Арбагъа рогожа байракъ да такъдыла. Делегатланы (ала жетеулен эдиле) элтген арбаны ызындан жашчыкъла чапханлай бара эдиле. Чамгъа устала уа:

– Съездге жаланда эринчеклени жыядыла, алагъа анда эшикни ким ачарыкъды, – деп къычыра эдиле.

– Къонакъла, сакъ болугъуз, анда башыгъыздан жаулукъларыгъызны иш тюрбюрюсюз, – деп, ауазларын хырха таууш этип чыгаргъанла да бар эдиле. Ала бу халкъ сёзню эсге тюрбюргенликлери эди: «Над нерадивым платок не держится!»

Съезд кёпге созулмады. Анда Калмыков бек къаты сёлешгенди. «Быллай съезд республикада бу жолдан сора болмазгъа керекди, – дегенди ол. – «Ишлеген – эт ашар, ишлемеген – ачы жилямукъларын тегер» деген халкъ сёзню юлгюге келтирди. Ол сагъатда ким эсе да:

– Адамгъа аллай ыспассызлыкъны сынатхандан эсе, ёлтюрюп къойгъан игиди, – деп къычырды. Бир къаууму уа мындан арысында колхоз ишни алчылары боллукъларына ийнандырдыла Калмыковну.

Бир жол Нальчикде эл мюлк ишлени юсю бла уллу жыйылыу болду. Ары партия, совет къуллукъчула, эл мюлкде ишлегенлени оноучулары чакъырылдыла. Аллай жыйылыула алгъын да бардырылгъандыла. Алай бу жол нек эсе да Бетал окъуу шахарны арбазына атла, ийнекле, къойла, битимлени урлукъларыны тюрлю-тюрлю сортларын келтирирге буюрду. Хар ким сагъышлыды. Кёбюсю ол затланы кёрмючлери къураллыкъларына ишексизди.

Не тукъум кёрмючдю ол? Атланы, къойланы, тууарланы иги къумалысын келтирген жокъду, эл мюлк техника да алай.

Жыйылыуда докладны областьны жерчилик жаны бла бёлюмюню таматасы этди. Ахырында Бетал Калмыков сёлеширикди деген оюм даулашсыз эди. Ол областьда жерчилик не халдагъысын кимден да иги биле эди. Башханы къой, къайсы колхозда ненча мал болгъанын, къайсы мюлк алда баргъанын, къайсы артха къалгъанын, къайсы колхоз къаллай бир тирлик жыйгъанын, сют саугъанын кишиге соруп кюреширик туююлду, ол затланы барысын да кёлюнден биледи. Хар шартны эсинде тутаргъа уллу фахмусу бар эди аны. Ол халкъны аллына чыгъып сёлешсе, къагъытха къарагъан адети болмагъанды. Ол неда бу оноучуну кёзюне къарап, халкъ мюлкню ол башчылыкъ этген бёлюмюнде иш не халда болгъаныны болушун болушунлай айтханды чыртда жангылмай.

Калмыков кёзюне бек жютю къарагъан оноучу аны ол халын кётюралмай, туруп кеси ачыкъ айтханды ишинде жетишимсизликлени юсюнден. Аллай кезиуледе Бетал а былай айтханды:

– Чунгургъа кетгенлени ёрге чыгъарып кюреширик туююлме. Иеси эркин этген ат иерге башха адамны олтуртурукъбуз. Бу жол Калмыков сёзюн башлардан алгъа жыйылгъанланы барысына да тышына чыгъыгъыз деди, эшикде айтырыкъды айтыр сёзюн.

– Коллективизациягъа дери эл мюлк ишлеге оноу этген тынчыракъ эди, – деди ол, – урлукъ сепген, тирлик жыйгъан дегенча жумушла эл Совет жарашдыргъан планнга кёре, эллиле кеси борчларын кеслери толтуруп тургъандыла. Жерни къалай сюрюрге кереклисине, жерге къаллай бир семиртгич берилрге, тирлик къалай жыйыллыгъына да ала этгендиле оноу, эл мюлк ишледе агротехника амалланы тюз хайырланыгъыз деп, тышындан киши излемегенди. Болушхан а этерге кюрешгендиле. Энди уа иш башхады, – Калмыков къая оюулгъан тауушха ушагъан тауушун иги да кётюрюп сёлешеди. Бусагъатда урлукъну качественсуна, малланы хайырлы да, къоранчсыз да сакълаугъа техниканы тап хайырланыугъа, тирликни заманында жыйыу ишлеге кимди оноу этген?! Партия, совет оноучула. Бизни хар бирибиз сабанчыбыз, малчыбыз, терек бахчачыбыз, агрономбуз, зоотехникбиз, жылкъычыбыз. Ма аны ючюн санайбыз биз кесибизни жууаплы къуллукъчулагъа. Биз барыбыз да хар иш ючюн да жууаплыбыз, биз бек жууаплы къураучуладанбыз. Алай ишни халын

иги билмеген, ангыламагъан адам къураучу болаллыкъмыды? Угъай! Хар тюрлю иште да кесигизни билимигизни, усталыгъыгъызны кёр-гюзтюгюз халкъгъа.

Бир-бирле башларын къатларында адамланы ауаналарына букъ-дуругъа кюрешедиле. Ол затны да ангылай эди Калмыков, аллайла жууаплыкъдан бетлерин букъдуруп къутулалмазлыкъларын да ангылай эди. Жыйылгъанланы арасында Совет властыны тохташдырыр ючюн къан тегюп кюрешгенлени барысын да таный эди Бетал Калмыков. Алай къуллукъларында кеслерини жууаплылыкъларына сансыз къарагъанлагъа чыртда бет этмегенди республиканы башчысы. Ол бек алгъа окрисполкомну председателини атын айтып, анга артыкъ ыразы болмагъанын ангылатды:

– Сени округунгда къыркъ минг гектар сюрдю барды. Аны экиден бирине нартюх, тёртден бирине кюзлюк будай, дагъыда аллай бирине жазлыкъ будай бла тары себиледи. Къаллай бир урлукъ керекди ол битимлени кезиуонде себиш бошар ючюннге? Андан сора да ол неда бу колхозну жерини энчилиги эсге алыннганмыды?

Ол соруулагъа тюз жууап берир ючюн терен агротехника билими болургъа керек эди ол адамны...

Бетал Калмыков жыйылгъанланы араларындан биреуню эшикте эл мюлк техника жыйылгъан жерге элтип, атны сабан агъачха жегерин изледи. Сора сабан агъачны жерни нелляй бир теренликде сюрюрге тийишли болгъан мардагъа тохташдыр деди Калмыков.

Ол сорууладан, сынауладан сора кенгеш кесини ишин жангыдан башлады. Сынауладан бет жарыкълы ётгенле башларын ёрге кётюрюп, билимсизликлерин кёргюзтгенле уа жер бла ушакъ этедиле.

* * *

Оноучу билимин, сынаун тохтамай ёсдюрюрге кереклисин да айтды республиканы башчысы, жашаудан юлгюле да келтирип.

Жыйылыуну ахырында той-оюн башланды. Къачан эсе да бирде мени атам Бетал Калмыковну юсюнден этген жыр да жырланды, музыканы уа духовой оркестр согъа эди. Атам бу жырны шуёхларыны арасында жырларгъа суююучюсюн да унутмагъанма. Къалгъанла да анга къошулуп жырласала уа, кесин бек насыплы адамгъа санагъанды. Ол Калмыковну хар этген ишин «тюзге» санаргъа кюрешгенди: «Башчы турна эркинди кеси сайлагъан жолну барыргъа» дегенди, аны осал къылыкъларын, кесине тап тюшюрюп ючюн кимни да аякъ тюпге малтаргъа хаппа-хазыр болгъанын да биле тургъанлай.

«Жолгъа ким алгъа атланса, ол муратына жетер»

Институтда окъуууму бардырама. Атам къабартылыланы арасында бек биринчи болуп бийик билим алгъанланы санында кёрюрге кюсегенин ангылатханды манга. Тюзюн айтайым, анда окъугъан тынч туююл

эди. Алай атам мени кёллендиргенлей тургъанды, не тюрлю ауур ишни да хорларыкъ адам кесиди дегенни айтып.

– Жашау жолуна ким алгъа атланса, ол ахшы муратына жетмей къалмаз, – деген сёзлени кёп кере къайтарып айтханды атам.

Биз кюндюз окъуп, ингирликде уа институтну мастерскоюнда шинтикле ишлеучю эдик. Бу затны магъанасын ангыламагъанма мен. Биз – эллим, бир курсда окъугъан тенгим Мухаб Абитов бла мен вагонлагъа ремонт этген заводну литей цехинде ишге формовщикле болуп тохтадыкъ. Тейри, анда бизге тап тюшмегенди деп айталлыкъ тюйюлме. Заводда адамны саулугъуна хата этерге боллукъ затла эсленнгенлери себепли, ишчилеге кюн сайын хакъсыз бирер стакан сют бериучю эдиле.

Стипендия бизни кереклибизни жалчытыргъа жетмегенин айтханма. Кертиди, заводдан алгъан ахчабыз да хуржунларыбызны жылытмагъанды. Аны себепли Мухабха бла манга Шалушкагъа айдан эки кере барыргъа тюшюп тургъанды. Андан келтиргенибиз а – нартюх гыржын. Аны кёпге жетдирирге кюрешип тургъанбыз, гыржыныбыз эски болуп, мугут этсе окъуна зыраф этмегенбиз – ашагъанбыз.

Шалушкагъа бир жолгъу жолоучулугъум ол замандагъы жашауума уллу тасха тюшюрдю: дерсге кезиуюнде келалмагъанымы хатасындан иги окъугъаным бла байламлы башхаладан эсе кёбюрек алгъан стипендиямы кесдиле. Андан сора да ол жол поездде четен бла бир нартюх гыржынымы урлатдым. Беспандан Орджоникидзеге дери поезд бла бир сагъатлыкъ жолду. Мен ол къысха заманны ичинде жукълагъанма да, аманлыкъчыла уа, аны хайырланып, четеними сыпыртхандыла. Аны хатасындан общежитиягъа къуру къолум бла келдим.

Къоншу отоуда жашагъан – алтмышжыллыкъ студент болушмаса, бек жунчургъа тюшерик эди манга. Ол киши бери къатынындан къачып келип окъугъанын айтып тургъанды бизге.

Бу адам къыстырыкъчы киши болгъанын сорур кереклиси жокъ эди, – ахчасы, ашы-сууу эркин. Студентле институтда къуралгъан тойгъа-оюннга жыйылсакъ, ол адам кесини костюмун манга кийдирип тургъанды.

– Билмей тургъанынглай мени къатыныма тюбеп къалсанг, бу костюмну базарда къолдан алгъанма дерсе, – деп, аямай кюлюр эди.

* * *

Солуу айларымда мен хар заманда Шалушкагъа баргъанма. Анда колхозда тахта-көгет бригадада неда чалгъычы жыйында ишлегенме. Мени трудоденьлерими анамы ишчи китапчыгъына жазгъандыла.

Нальчикде Къабарты-Малкъарда биринчи къуралгъан къурч эритген заводда ишге тохтар умут этдим. Ол предприятия хайырланыргъа берилген кюн республика этген къууанчны жарыкълыгъы бюгюн да эсимде турады.

Делегатла битеу элледен кими арба бла, кими атла бла жыйыладыла Нальчикге. Заводну арбазы алыкъа къурулуш материалдан толусунлай

тазаланмагъанды. Болсада ол зат къонакълагъа чырмаулукъ этмегенди. Аланы хар бири къурчну къалай эритириклерин кёрюрге ашыгъадыла.

Митингде республиканы башчысы сёлешди:

– Багъалы къабартылыла, малкъарлыла, алгъын патеген чыракъны ишлерге окъуна къолубуздан келмегенди бизни, – деди ол, – энди биз бу завода гидробыргъыла ишлерикбиз, аланы хайырларындан хар юйде хауа чыракъла кечегиде кюндюзгю жарыкълыкъны берликдиле. Ма Ленинни жарыкълыгъы дегенибиз олду...

Ахырында заводну ишчилери кеслерини хунерлерин кёргюзтдюле, – келгенлени кёз туураларында къурчну эритип башладыла. Таулунаны сейирге, тамашагъа къалдыргъан иш!

Бу заводда ишленген затланы Москваны, Уралны, Узакъ Востокну предприятияларында хайырланырыкълары ангылатды республиканы башчысы.

Къарачыгъыз, ол алапатлыкъгъа! Нальчикде эритилген къурчну Москвагъа элтирикдиле!

Къалай термилеме бу завода ишлерге. Алай болса, къол ызым Москвагъа барлыкъды – ол мен кёрген, ол мен жанымча суйген Москвагъа. Бу къууанчха жыйылгъанладан менден сора ким баргъанды Москвагъа? Андан сора практикамы Орджоникидзени вагонлагъа ремонт этген заводунда ётдюргенимден арт жанында кесими уста литейщикге санап тохтагъаным азмыды?

Мени заводха ишге алдыла. Алай кюн сайын элден Нальчикге жюрюп туругъа онг болмагъанын ангыладым да, андан ишлерге Шалушканы кирпич заводуна кёчдюм. Анда да формовщикме.

* * *

Жыл саным жыйырма бла бирге атлагъан чакъда бошадым институтну. Дипломларыбызны уа бермедиле. «Школда бирер жыл ишлегиз, ол сизни диплом ишигизге саналлыкъды. Андан сора алырсыз дипломларыгъызны», – дедиле институтну оноучулары. Окъуу юйню директору, баям, бизни окъууубузгъа, кесибизни жюрютюу халыбызгъа ыразы болгъан болур эди, акъ хазырлары бла таулу чепкен кийип чыкъды аллыбызгъа. Белинде къамасы. Къалай огъурлу ышара эди ол, къалай жарыкъ эди ол!

...Мухаб Абитовну бла мени педагогика рабфакга жибердиле ишлерге, анда орус тилни бла литератураны окъутурукъбуз. Анда окъугъанладан биз бир кесекчикге тамата эдик. Рабфакда эл школагъа бир кесек жюрюп, къара таныгъан жаш колхозчула окъуйдула. Кесими жыл саны келген, билими жерин тапхан, сабыр адамгъа ушатыр акъылда бош къалын миялалары болгъан кёзлюкле сатып алдым. Окъуучула къалай сезгенлерин билмейме, узакъ бармай ангыладыла ала бош кёзлюкле болгъанларын.

Институтну директору биз ол окъутхан дерсен терен билим алмагъаныбызгъа ишекли болуучусун ангыладыкъ кёп бармай. Аны

алайлыгъын бек алгъа Мухаб Абитов сизди. Дерсде анга былай соргъандыла:

– Как будет глагол «шуметь» в первом лице настоящего времени единственного числа?

Мухаб ол соруугъа жууап бералмагъанды. Окъуучула соргъанны чамгъа, кюлкюге буруп къутулгъанды айыпдан.

Юйде ол затха эс буруп, окъуучулары сорууларына тынгылы тюшюнюп, алай баргъанбыз дерсге. Мухаб: «Ойнаргъа, кюлюрге болуп, тюненеги сорууугъузгъа жууап бермей кетгенме», – дегенни айтып, ала соргъанны тынгылы ангылатханды.

Дерсде мени бла болгъан ишни да сурамагъыз. Класс къангагъа жазылгъан айтымны грамматиканы жорукъларына кёре сюзе тургъаны-бызлай, завучубуз кирип келсе боламыды. Ол адетди – жаш специалист-лени ишлерин, билимлерин тинтген. Тынгысызлыгъымы чеги жокъду. Алай ол халымы билдирмезге кюрешеме. Завуч бош партагъа олтурду да, къарамын класс къангагъа бурду.

Бизни группада окъуучулары асламысы таулуладыла, – эл школда жарты-къурту билим алып келгенле. Рабфакда окъугъан миллет жашланы, къызланы хазна къалмай барысы да аллайладыла, орус тилни билгенле бек аз. Тюзю, алыкъа мен кесим окъуна алай онглу туююлме. Аны себепли дерсни кезиуюнде къарамымы окъуу китапха бургъан заманларым кёп боладыла. Класс къангагъа жазылгъан айтымгъа эс бурама. Окъуучу «гусь» деген сёзню жумушакъ белгисиз жазгъанын ангыламайма. Билмегенликден. Асыры амалсыздан, санларым къалтырадыла. Олсагъат завуч:

– Класс къангагъа жазылгъан айтымда халат бармыды? – деп сорду манга.

Класс тынгылады.

– Иги эс буругъуз, ол айтымда халат бармыды? – деп сордум мен окъуучулагъа.

– Жокъду халат, бек тюз жазылыпды, – дедиле бир аууздан.

Мен дерсни андан ары бардырама. Аркъамы уа тер басханды.

Окъуучула малкъар тилде жумушакъ белги жазылмагъаны бла ангылатсала керек манга халат болмагъанын.

Завуч мени сёзюмю бёлдю. Сора айтымда къаллай халат болгъанын табарымы къаты сурады. Ол затны юсюнден мени бла дерсден сора хапарлашса да боллукъ эди, окъуучулары алларында уялтмай. Завуч билимсизлигим юсюнден институтха жазып жиберсе боллукъду да палахны уллусу. Сора манга диплом ким берликди?! Дерсни бошалгъанын билдире, къонгуроу къагъылгъанлыкъгъа, сюелген жеримден тебалмайма, борбайларым къалтырап.

Дерсден сора завуч мени кесине чакъырды:

– Жаш да, алыкъа сынауу да болмагъан устаз дерслеге тынгылы хазырланып келирге керекди, – деп, сабыр сёлешди мени бла. – Конспект да жазаргъа тийишлисиз.

Ол мени бла алай сабыр нек сѣлешгенин ангыладым. Бир къауум кюн мындан алгъа болгъан иш эсима тюшдю. Завуч иги да тартып бара эди юйю таба. Мени эследи да:

– Алим Пшемахович, иги жаш кибик, бери кел да, мени Затишье таба ашырчы, – деп къычырды. Шахарны ол жашагъан жаныны аты алай эди. Бош алай ашырып къоймай, юйюне дери элтдим. Къатыны тюбеди бизге. Ол алай айланды юсюме, эриме нек ичиргенсе аракъы деп.

Дерсимде болгъан ишни хапарын Мухабха айтдым. Алайда тенгим да, мен да окъууубузну андан ары бардырмай жарамазлыгъын ангыладыкъ. Окъуу жыл бошалгъанлай, Москвагъа атланыргъа оноулашдыкъ.

Къабарты тилде биринчи китап

Рабфакда болгъан заманыбызда лингвистика жаны бла илму-излем институт къурагъан комиссияны ишине жигер къатышабыз. Аны борчу бек жууаплы болгъанын сезгенбиз биринчи кюнледен окъуна. Ары дери латин тилни графикасыны мурдорунда жюриген къабарты жазманы орус тилни мурдоруна кѣчюрюрге керек болгъанды.

Къабарты тилни жазмасын къурау ишни биринчи болуп Пушкинни заманында жашагъан Шора Ногмов алгъанды къолгъа. Ол кѣп тилни билип болгъанды, сѣз ючюн, араб, тюрк, орус тилдеде уста сѣлешгенди. Иги кесек сынау, тинтиу ишледен сора къабарты тилни жазмасын орус алфавитни мурдорунда къурауну тийишли кѣргенди. Алай ол ишни этер ючюн орус тилни харфлары жетишмегенлери уллу чырмаулукъ сынатхандыла. Сора Ногмов ол жетмеген харфланы латин тилден алып къошханды.

Андан сора жарыкъландырычу Къази Атажукин бу затны юсюнде кеси жарашдыргъан харфлыкъны онглу болгъанын ачыкълап, къабарты алфавитни 600 экземпляр этип, басмадан чыгъарады. Аны хайырындан 1864 жылда къабарты тилде биринчи китап дуния жарыгъын кѣреди.

Болсада не Ногмов, не Атажукин жарашдыргъан алфавит халкъгъа хазна белгили болмайдыла. Да ол заманда къабарты халкъ башха тау миллетлени адамлары да окъуу, жазуу деген ишден бек кенгде эдиле.

Совет власть тохташдырылгъандан сора халкъгъа къара танытыу иш къолгъа бек къаты алынады. Къайсы алфавитни хайырланыргъа кереклиси бла байламлы бек къаты даулашла да башланадыла. Араб алфавит жанлы болгъанла кѣбюрек эдиле. Нек дегенде, ол кезиуде «Адыга макъ» деген газет араб харфла бла чыгып болгъанды. Болсада ол оюмгъа къажау сюелгенле ингушетияда болгъан ишни юлгюге келтиредиле: анда окъуу китапланы чыгъара туруп, араб харфланы хайырлангандыла. Аны кѣрген бир къауум ата-ана, ингуш тил дин ахлусу жюрютген харфла бламы жазылыргъа керекди?! – дегенни айтып, болгъанны дауургъа алдырадыла.

Ингушлула ол окъуу китапланы мычымай артха жыйып, жокъ этмеселе, иш аманнга кетерге боллукъ эди.

Москвадан Къабартыгъа белгили алимле-лингвистле келедиле. Ала комиссия къурайдыла. Анга Кавказы халкъларына билим бериу ишге уллу къыйын салгъан алим Николай Феофанович Яковлев башчылыкъ этеди. Мени атам да комиссияны члени эди. Ол бу иши бла бек ёхтемленнгенин унутмагъанма.

Яковлев къабарты тилни грамматика жаны бла къуралыуун теренден ангылауу бла кёплени сейирге къалдыргъанды ол заманда. Кертиди, кёп харфланы айта туруп, тили сынмай, бек къыйналгъанды. Лингвистлени жыйылыуларында Яковлевни ишине бек уллу багъа бичилип болгъанды.

Кёп тинтиуледен, сюзюуледен сора, къабарты тилни алфавитин латин графиканы мурдорунда къоюуну тийишли кёреди комиссия.

Озгъан ёмюрню отузунчу жылларыны орта араларына дери областьда жаза, окъуй билмеген адам бек аз эди. Ол а миллет культураны айнытыу ишге ышаннгылы мурдор болду.

* * *

1934 жылда Къабарты-Малкъарда жазычуланы биринчи съездлери болду. Ол бизни халкъланы культура жашауларында ёмюрде унутулмазлыкъ иш эди. Жаш жазычула, тюзю – келлик заманны жазычулары, фольклордан атлап, кеслери суратлау чыгъармаларын жазыугъа тынгылы жол ызларгъа кёллендиле съездден сора.

Съезде докладны Исмаил Афаунов этди. Ол билими, фахмусу бла да, орус классика литератураны, сора миллет культураны айнытыу жолун ангылауу бла да башхаладан онглу болгъаны белгили эди жазычулагъа, суратлау сёзге магъана бергенлени барысына да. Ол кесини докладында къабарты, малкъар литератураланы тамблагъы кюннге – атламлары бизни барыбызны да къууандырлыкъларына чыртда ишекли болмагъанын энчи чертеди.

Докладдан сора сёлешиуле башланадыла. Миллет литератураланы бла миллет тиллени айнытыуда мындан арысында болумланы юсюнден къаты даулашла съездни делегатларыны акъылларын кеслерине бурдула.

Сосрукъо Кажаяев, къабарты прозаны биринчи атламларына кесини юлюшюн къошхан, революциягъа дери жашагъан, ишлеген Къабартыны аз санлы интеллигенциясыны белгили адамларындан бирлери, съезде Афаунов тамблабызны юсюнден айтхан ышаннгылы оюмгъа ыразылыгъын билдиреди кесини сёзюнде. Ол, трибунагъа чыкыгъанланы хар бирини айтханына уллу эс буруп тынгылай келип, былай дейди:

– Къабарты тил бизни тёлуге къуллукъ эталлыкъды, андан ары уа угъай. – Андан арысында ол кесини оюмун халкъ сёзлени да хайырлана ангылатды. – Жаяу жолоучу атлыгъа нёгер тюйюлдо. Ала арбаздан тышына чыкыгъынчы бирге барыргъа боллукъдула, тейри, эл къыйырына дери да. Андан ары уа – угъай. Атлы бла жаяу бир иш бла, бир мурат бла бир жерге атланган эселе да, бирге баралмазлыкълары белгиледи.

Былайда жаяу жолоучу кесини кьадарына тарыгып этериги жокьду, андан эсе атха мин да, жазуунгу эт орус тилде.

Ол атлыны – орус тилге, жаяуну – кьабарты тилге – литератураны келишдирип ачыкьлагьанды аланы магьаналарын.

Афаунов, аны оюмуна артыкь ыразы болмагьанын ангылата, литератураны жана тургьан отха тенглешдиреди: «Жана тургьан отха не кьадар кьеп отун жаркьа атсанг, от ол кьадар жарыкь жанады. Кьайсы миллет да болсун – ол азмыды, кьепмюдю, отха кесини отунун атсын. Ол заманда от бютюн уллу да, жарыкь да жанарыкьды. Атлыны бла жаяу жолоучуну юслеринден да кесини жангы оюмун айтды ол.

Мен доклад этгенни айтханларына кьел салып тынгылай келип, ий-неклени, эчкилени кютюучю заманым эсеме тюшдю. Биз, жашчыкьла, аз тьююл эдик. Хар бирибиз малларыбызны тау таба сюре эдик отларгьа. Кьобюсюнде кькню сууукь булутла басып, бек жунчута эдиле. Ол себепден жашчыкьла бирге жыйылып, уллу от этип, аны тегерегине жыйылып, жылынып, эс табып тургьанбыз. Отун келтирирге, от этерге барыбыз да юлюшюбюзню кьошханбыз. Литературада да алай тьююлмюдю? Хар кимни да миллет тили кьошсун аны айныууна кеси юлюшюн. Ол заманда литератураны оту да биз кюсеген жарыкьлыкьны берликди.

М. Горький съездге алгышлау телеграмма жиберди, Кьабарты-Малкьарны суратлау литературасы ёз жерини, ёз халкьыны юсюнден тюз да, тынгылы да хапар айтып, барыбызны да кьууандыра турлугьуна ийнанама деп.

Ол, келлик заманны миллет литературасы дайым айный, ёсе барлыгыын таукел айтып, аны алай боллугьуна ишеклилени алгьа таукел барыргьа кьеллендирди.

Областьны халкьгьа билим берген бьлюмюню юйюнде бир стол бла жангыз шинтик сыйынган гитче отоучугьуну эшигине: «Жазуучулары союзу» деген сьзлени кьол бла жазып жабышдырдыла. Ол союзда кимле болгьанлары алыкьа белгисиз эди.

Союзгьа башчылыкьны Жансох Налоев этеди. Нек эсе да ол кесине Жонсон деп атады. Артда, биз билгеннге кьере, ол ат аны жазуучугьа бегирек ушатады. Кьабарты литератураны бешигин тебиретгенле андан сора быладыла: Исмаил Афаунов, кьарындашла Пшеноковла, Пшикан Шекихачев, Сосрукьо Кожаев, Алий Шогенцуков.

Отузунчу жылланы ортасында жашау тил илмуну ишин этгенлени бла жазуучулары алларына жангы борч салады – кьабарты жазма тилни юсюнден. Кьеп даулашладан сора бары да бир оюмгьа келедиле – кьабарты тилни латин графикадан орус графиканы мурдоруна кьчюрюрге.

Бу затда бек ауара этген иш – кьабарты тилни жангы алфавитинде харфла орус тилин алфавитинде болгьанларындан кьеп болмазгьа кереклиси кьаты суралгьанды. Ол оюм сюзюле туруп, мюлк, культура кьурулушлары излемлерине келиширге керекди жазуу иш. Алайсыз, орус жазманы толусунлай хайырларыргьа онг боллукь тьююлдю.

Кертиди, орфография комиссияны кезиулю жыйылыуунда бек кьаты даулашла башландыла. Чамсыз, лакъырдамыз да болмадыла. Комиссияны членлеринден бири кьабартылы профессор-лингвист, поэт Туто Борукаев эди. Жарсыугъа, ол билимини теренлиги бла кёпледен онглу туююлду. Даулашлада аны айтханына чюйре сюелгенлени кёрюп болмагъанды. Нек эсе да керохун а тохтамай биргесине жюрютгенди. Комиссияны кезиулю жыйылыууларындан биринде Таутлостан Шеритлоков профессор Борукаев айтханны терсге санап селешеди. Шеритлоков кьабарты тилде чыкьгъан окъуу китапладан бирлерини авторуду, кеси да революциягъа дери Петербургда окъуп билим алгъан адамды, кесин бирсиледен эниш этген адам туююлду. Былайда профессор Борукаев айтхан оюмну терс болгъанына тынгылы юлгюге келтирип, ангылатды.

Борукаев да ат башындан селешип кьоймады: юлгюле бла ийнаныулу хапар айтдыла, комиссияны акъылын кесине бурду. Ахырында ол айтхан болду.

Шеритлоков секирип турду да, Борукаевни кьолундан мелни сермеп алып:

– Бу айтхан илмуну излемине терс келеди, сабийлеге жаныгъыз аурумаймыды? – деп кьычырды. – Былайда тюзню бла терсни бири биринден айырмаз ючюн не тели, не сокъур болургъа керекди.

Борукаев аны айтханларына тёзюп, тынгылап кьояргъа боллукъ эди, Шеритлоков илмуну излемлерине артталлы да келишмейди Туто айтхан деп сюелмесе. Аны ючюн кьычырды ол: «Илмуну излемине келишмейдими» дейсе? – деп, аны себепли кьычырды профессор. Шеритлоков да, башхала да жайгъан хапаргъа кёре, Тутогъа профессор деген атны киши бермегенди, ол окъуу китабына кеси жазгъанды профессор деп. Борукаев кёзню ачып жумгъан заманны ичинде сермеп керохун чыгъарып, Таутлостан Шеритлоковну мангылайына тиреди. Комиссияны бир-бир членлери кьачып чыкьдыла тышына, кьалгъанлары кьутургъан профессор таба чапдыла.

– Туто, сабыр бол, кетер кьолунгдагъын, – деп тилейдиле ала, – сен айтханлай болсун иш.

Биз былайда Тутону ойнагъан этген окъуна сундукъ алгъа. Битеу даулаш тыйгъыч белгини – запятойну орунуна римлиле жюрютген I тарихни салыргъа деген оюм бла байламлыды. Профессор запятойну хайырланьыргъа дей да, Шеритлоков а аны унамай.

Артда – 1936 жылда кьабыл этилген орфографияда запятойну орунуна римлиле жюрютген I тарихни кьабыл кёргендиле.

* * *

Педрабфакда окъуу жыл бошалды. Мен окъургъа Москвагъа барыргъа таукел болдум. «Гусь» деген сёзню халат бла жазылгъаны уа бир да тынчлыкъ бермей эди. Аны мындан ары жашауума хатасы жетерик суннганлай турама. Заявленияма кьол салмады директор – ишден эркин этмеди. Областьны халкьгъа билим берген бёлюмюне тилей бардым

ишден эркин этигиз деп. Бёлюмню таматасы кёп сагъыш этди, болсада тилегими толтурду.

Жолгъа атланыргъа мычымай хазыр болдум. Не терезеси, не печи болмагъан гытыда жашай эдик да, анга кирит салып кюрешмедик. Къыш узуну анда къалай жашагъаныма сейир окъуна этеме. Сууукъ кечеле борбайдан къаты алсала, къоншубузну сакъал, чач жюлюген отоучугъуна кёчюп, анда кечингенме. Сёзсюз, иесинден эркинлик алып.

Москвагъа жетгенимден сора биринчи кечеми Курск вокзалда ашырдым. Эрттенликде уа жукъудан уянганымлай – уллу тынчлыгъымы алгъан ишге тюбедим – хуржунларымы къармап, болгъан ахчачыгъымы къара шайын да тапмадым. Башым тегерек айланып, кёзлерим жукъ кёрмей къалдыла. Къайры барып, кимге айтайым къыйынлыгъымы?! Башханы кьой, камер хранениядан чемоданымы уа къалай алайым? Бедишликди ишим.

Къайры баргъанымы да билмей, жолну ёрге бирде сабыр, бирде къыстау барама. Эрттенликни таза хауасын солуп, бир кесек эс табар акъылгъа келдим. Хапарын кёп кере эшитип, кёрюрге термилип тургъан метро таба тебиредим. Да ары ахча алмай жиберликмидиле? «Кировская» деген станцияны къатына жетип тохтадым. Метрогъа ташайгъан, андан ёрге кётюрюлген адамладан кёзюмю алмай къарайма. Метрогъа кирип мен этерик болмазлыгъын ангылап сюелеме, жеримден тепмей. Бир кесекден артха айландым. Ол неда бу юйню къабыргъасына, адамла кёп жыйылгъан жерледе чыпынлагъа жабышдырылгъан билдириулени окъуй, бек сабыр атлайма. Ангылаймысыз, жаны сау адамны, бирде болмаса да, бирде насыбы тутмай мадары жокъду. РСФСР-ни Наркомпросу орналгъан юйню босагъасында Исмаил Афауновха тюбеп къалсам боламыды. Ол бир къауум кюн мындан алгъа мени кесими тилегим бла Рабфакда ишимден эркин этген адамгъа. Профессор Тутто Борукаев да аны биргесине. Ала бери комиссия орфографияны жарашдырыу жаны бла ишин тамам этгенин билдирирге келгенлерин билдим артда.

Ол тюбешиуню къууанчын бюгюн да унутмайма. Айтдым алагъа манга болгъан ишни тюз болушунлай.

Ала, мени да биргелерине элтип, Наркомпросха бардыла. Анда, эсде болмай тургъанлай, наркоматны коллегиясыны жыйылыуу бардырыла тургъан уллу отоуна кирдим. Анда председательлик этген Андрей Сергеевич Бубновду. Кёремисиз, бу ишни Москвагъа келген биринчи кюнюмде (Курский вокзалгъа кече белинде жетген эдим) наркомну юйюнде быллай ишге тюбеп къалгъанымы? Халкъ комиссарны сёзюнде, кесин жюрютюу халында уллу иш кёллюлюк таныла эди, жютю къарамында бир кесек огъурсузлугъу да. Кёзлери кёксюлге тартхан адам, саргъылдым чачы къысха къыркъылып. Тизгинлиги аны аскерчи апичаргъа ушата эди.

Жыйылыуда миллетли халкъланы кёп адамлары бардыла. Баям, Совет Союзну хар миллетини келечиси да барды анда. Мен Исмаил Афауновну къатында олтурама. Уллу столну манга жууукъ жеринде бир ариу

сай табакъда пирожнагъа уа кёзюм къарап ёлеме. Анга къол узатмаз ючюн бек уллу тёзюмлюк керек эди манга.

Хар ким наркомну сёзюне уллу эс буруп тынгылайды. Мени уа битеу акъылым, эсим пирожнадады. Тёзалмадым, узалып, ууучума сыйыннганы тенгли бирни алып, ашап башладым. Кёзлерими уа наркомдан алмайма. Ол: «Боллукъду, тохтат ашагъанны... Адамда бет болургъа керекди», – десе уа къалай боллукъду иш? Жерлешлерим таба къарайма бирде. Ала манга эс бурмайдыла. Битеу акъыллары наркомну сёлешгендиндеди. Бир затла жазып да кюрешедиле.

Нарком, бир-бир республикала бла областъла миллет тилледе басмаланнган окъуу китапланы жетишимли чыгъармагъанлары бла байламлы даулашсыз шартланы юлгюге келтирип, тырманны ызындан тырманны къыздырады. Бир заманда чай келтирип, столда хар адамны аллына салдыла. Къоншум кесини чайын манга берди. Кеси уа наркомгъа уллу акъыл бёлюп тынгылайды. Жунчугъанымы кишиге да билдирмезге кюрешеме. Мени насыбыма, бир кесекден къоншума да келтирдиле чай. Энди ач онгсузлукъдан къутула келеме. Пирожнагъа жетдирген «къыйынлыгъымы» уа сурагъан окъуна этмегиз.

Жыйылыу бошалгъандан сора Исмаил Афаунов, миллет жашла, къызла окъугъан институтну директоруна тюбеп, мени юсюмден ушакъ этди. Директор алайда окъуна документиме: «Бу жашны аспирантурагъа алыгъыз», – деп, къол салды. Ол къагъытым бла Бауман майданда орналгъан институт таба тебиредим. Айтмай барама, ары дери Исмаил манга бир кесек ахча бергенди. Энди чемоданны да къолгъа этерикме, ашыма-сууума да бир кесек заманнга жетерикди ол ахча.

Аспирантурагъа мени экзаменсиз алдыла. Адам саны аз халкъладан ол заманда бийик билими болгъан инсан жокъну орунунда эди. Ол да болушду манга. Илму ишиме профессор Н. Ф. Яковлев башчылыкъ этерикди.

Юйдегили болдум

Бек кюлкюлюк эди мени бу ишим. Баям, жашлай юйдегили болгъанланы хазна къалмай барысы да тюбей болурла ёмюрде унутулмазлыкъ ишге. Жыл саны иги да жетген жашла къыз сайлауну узакъгъа созгъанлары белгилиди. Ол а хар заманда да махтаулу болуп да бармайды.

Байрам кюн эди – Конституцияны кюню. Мени шуёхларым общежитияда той-оюн къурадыла. Ол къууанчха жангы жетген бир къауум москвачы къыз да келдиле. Аладан бирлери менден кёзюм алмагъанын сезип турама. Ётюрюк жарамаз, мен да анга сансыз туюолме. Ярабин, ол къыз ким бла тепсерик болур, – аны бери чакъыргъан жашблалары, огъесе мени бла деп, сагъышлы болдум. Насыбым тутду, – къыз мени сайлады...

Той бошалды. Къызланы юйлерине ашырдыкъ. Общежитде кесибиз къалгъанда, жашла кезиу-кезиу тырманны къыздырып башладыла.

Айтханлары уа бу: «Тенгини суйген кызын сыйыргъан дегенинг неге ушагъан ишти? Бедишлик шартды ол!»

– Мен аны угъай, ол сайлагъанды мени, – дегенни айтып, кесими айыпдан ариуларгъа кюрешеме.

Киши эс бурмады мени айтханыма – даулаш кызадан-кыза башлады. Ишибиз ахырында профкомгъа жетди. Анда да мени терседиле. Ол зат мени кыызгъа суймеклигиме кючледи, баям.

Аспирантурада окъуууму бёлюрге тюшдю. Артха – туугъан ташыма къайтып, устазлыкъ ишими бардырыргъа таукел болдум. Алай бла илмуланы биринчи кандидаты болургъа итиниулюгюм селейди. Ол кезиуде институтну да жапдыла, аспирантланы да юйлерине ашырдыла.

Мени атымы – Алимни, араб тилде магъанасы – окъуулу адам – алим демекликди. Ол бу жол кесини атына тийишли болмады. Жаланда бир зат бере эди мени жүрегиме сабырлыкъ: Н. Ф. Яковлев диссертациямы жазаргъа болушуругъун айтды. Диссертациямы аты: «История кабардинской письменности». Ол теманы сагъыш эте турмай, къолгъа алжаусуз алгъанымы биле эди профессор. Озгъан ёмюрню айтхалыкъ адамларыны атларын халкъгъа белгили этиуню баш борчума санагъанма. Башха тюрлю айтханда, къабарты-адыг-черкес тилни жазмасын тохташдырыу ишни къолгъа алып, аны бла кюрешген адамланы юслеринден оюму илму мурдорда ачыкъларгъа керекме. Тюзю, Север Кавказы башха миллетлерини алимлерини ол жаны бла этген ишлерине да эс бурлукъма. Орфография бла манга дери кюрешгенлени сынауларын да хайырлана, кесим жарашдыргъан орфографияны проектин алимлени сюзюулерине берликме.

Болсада республикагъа къайтхандан сора ангыладым илмугъа жолум чорт кесилгенин. Юйде беш эгечим, бири экинчисинден кичи. Ала окъуп, билим алыргъа керекдиле. Анам кеси жангыз аланы къыйынлыкъларын хазна кётюралсын. Атам ёлгенли, юйюбюз бек тозурагъанды, юйюбюз а биле-биле жунчугъанды. Тамата къарындашым аскер къуллукъдады. Аны себепли юйюрте таматалыкъны борчу мени боюнума тюшдю. «Къайры барсын адам ишлерге?» деген акъыл башымдан кетмейди. Эл школгъамы барайым да?

Ол кезиуде эсимде болмагъан затха тюбедим – мени илму-излем институтха чакъырдыла ишлерге. Къууанчымы чеги болмагъанын ангылатыр кереклиси жокъду, мени акъылыма кёре. Ишге кёлюм бла бек къаты сюелдим.

Биз, элдеде айланып, халкъны кёлден чыгъармаларын жыябыз, тапхан затларыбызны жарашдырып, басмагъа хазырлайбыз. Бу уллу да, жуууаплы да иште бизге болушургъа къолларындан келлик адамланы институтха чакъырып, келишим этип, къаллай борчланы тамамларыкъларын баямлайбыз. Москваны, Дондагъы Ростовну алимлери бла да къаты байламлыкъ жүрютебиз.

Кертиди, мен билимим, сынауум жетишмей, къыйналыргъа тюшген кезиулерим аз болмагъандыла. Алай Москвада жыл окъуп алгъан

билимим манга керти нёгерлик этгенди. Ленин атлы библиотекада кёп заманымы ашыра, анда китап, журнал, газет окъуугъа уллу кёл салып окъуучуму тохтатмай эсгергенлей жашайма. Бир-бир белгили поэтлени назмуларын къабарты тилге кёчюреме, кесим да жазама назму. Къыра-лыбызны ара сахарында дуниягъа жангыдан туугъанымы, дуния искусствогъа, культурагъа биринчи кере анда кёз ачханымы айтып ангылаталлыкъ тюйюлме кишиге. Адамланы сейирлик къадарлары мени кёп затха юйретгендиле. Не уа атлары дуниягъа айтылгъан концерт заллада болуучу кюнлерим а! Анса уа ГИТИС-де окъугъан къабарты театр студияда къабарты тилден дерсле бериучюм а?! Къалай унутурма мен аны!

Китапла, театрла, культураланы, искусствону адамларыны къатларында терк-терк бола туруучум дуния искусстводан ангылаууму, дуниягъа кёз къарамымы болмагъанча ёсдюргендиле, ахшыны амандан айырыргъа онг бергендиле.

* * *

Илму-излем институтха башчылыкъ этип тебиреген кюнюмден башлап, иште, андагъы адамланы алларында да жууаплылыгъымы ангылап, кёп затдан кесими тыйып, ингир сайын тойлагъа, жаш тёлюню къуанчлы ингирлерине барыууму окъуна тохтатдым. Баям, кесими жетген кишиге санагъанлыгъым эди ол. Халкъ туурасында – паркда, кинода къызла бла айланыуну тюзге санамагъаным да бийик къуллугъум бла байламлыды. Юйдегили болургъа деген оюмум да хорлай башлагъанды. Андан сора да бир кезиуде тенглери даулашларындан, кёлкъалдыларындан «чынтты эрча» къутулгъан кюнюмю къууанчын сынадым ахырында – Надежда Фёдоровна Лопухова – эки урушну ветераныны къызы, «бернесин да» эки чемоданнга сыйындырып, кёп сакълатмай тилегими толтуруп, Нальчикге келди кюнлени биринде.

Анам, бу ишими жаратмай, отдан кёлек кийди.

– Мени тилими ангыламагъан келиним бла къалай жашарыкъма? – деп, бек уллу, биринчи сылтауу ол болду. – Аллах аллайдан сакъласын, жерге жыгъылгъан сагъатымда суу тилесем, келиним сибиртги келтирирге боллукъду.

Анам кесини жаш заманын унутханына да сейир этдим: атам бла анам бир бири тиллерин ангыламай эдиле – миллетлери башха. Угъай, мен баш оюмгъа бой сала турама, атамы тилин ангыламай сынагъан къыйынлыгъын эсине тюшюрюп жарсый эди, сёзсюз.

– Иван Грозный къабартылы тиширыуну – Мария Темрюкованы алгъанды къатыннга, бир бирибизни тилин билмейбиз деп, чыртда сагъыш этмегенди ол, – дедим. – Орус патчах къабартылы тиширыуну алгъаныны юсюнден хапарны бек биринчи сен айтханса манга. Ол угъай эсенг, Марияны юсюнден жырны айтхан да сен тюйюлмединг?

Москвада Ленин атлы библиотекада Иван Грозныйни бла Марияны юслеринден тапхан документлерими къалдырмай окъугъан эдим мен. Орус патчах Польшаны патчахыны къызын алып акъылда эди. Болсада

ол кыралны килисасыны башчысы эки кыралда динни жюрютюлюую бирге келишмегенлерин чурумгъа тутуп, кызыны Иван Грозныйге бериуню тийишли кёрмегенди. Ол заманда орус патчахха былай да, былай – кьабартылы бийни – Темрюкнун сейирлик кызы барды, баям, ол тийишлиди санга дейдиле. Иван Грозный кызыны кёрюрге суйгенин айтады. Сора ол, дуняны саугъасын да берип, кесини адамларын Кьабартыгъа жибереди. Темрюк да кызын, анга нёгерге жашын да тебиретеди Москвагъа жюз эллиу атлы да аланы ашырып. Аланы Москвада Кремльни кьатында кьонакьгъа аладыла. Кьабартыдан келген кьонакьла жашагъан жерге артда Уллу эм Гитче Черкес орам атайдыла.

Той Кремльде юч кюн бла юч кече барады. Иван Грозный бла Мария кьурагъан юйюрню хайырындан Кьабарты Россейге кеси ыразылыгъы бла кьошулгъаны бла байламлы документ да кьабыл этиледи.

Мен кьатын алгъанда, кьууанч юч кюн бла юч кече баргъан угъай эсенг, арталлы той да этилмеди. Жашар жерибиз да жокь. Алай жаз башыны бек чууакь, бек ариу кюнлерине уа ушады кьууанчыбыз, андан ары жашауубуз да.

Биз не эфендиге неках этдирмедик, эл Советге барып, кьагъытла жарашдырып да кюрешмедик. Керти суймекликге кьагъыт шагъаты керек болмагъанын ангыладыкь Надежда да, мен да. 1942 жылда уа юйюр кьурагъаныбыз бла байламлы документ жарашдырыгъа уа тюшдю – фронтчуну юйюрюне алайсыз болушлукь берилмей эди. Ол кезиуге бизни кызыбызгъа – Татьянагъа, юч жыл толгъан эди. ЗАГС-ха аны бла бирге баргъан эдик. Татьяна эди ол кюн биз алгъан кьагъытны кертичилигине шагъатлыкь этген.

Тюзюн айтсам, кьатыным кьабарты тилни билмегенине кьууанган кезиулерим окьуна болгъандыла. Бир жол анам аны бла ёз тилинде хапарлашды:

– Из-за мужа в такую даль ехать? Что там, в Москве, перевелись парни? Сменить столицу державы на мамалыжную Шалушку... Это я была глупа, когда оставляла пшеничную Адыгею. О Аллах, Аллах, почему ты девочек создаешь глупыми!

Биз Алимни бу айтханын малкьар тилге кёчюрюп кюрешмедик – орусча магъанасына бир бек бюсюреп.

Мен анам айтханны Надежда Фёдоровнагъа ангылатып кюрешмедим. Кьоншу тиширыуларыбыз а кёл этдиредиле аямай:

– Куоз, бизни ангылауубузгъа кёре, сен жашынга орус кьатын алгъанынгы тюз этгенсе, – дей эдиле ала ол оюмну кезиу-кезиу кьайтара. – Кьалын, сый кьайгъынг жокь, ох деп тураса.

Анам а, аланы айтханларын кётюралмай, кычырыкьдан кырып жиляргъа хазыр эди. Тамата кьарындашым Рашид да, кьатын алгъанында, ата-анабыз бла кенгешип кюрешмегенди. Куоз Алим кьатын алса уа, битеу юй жумушланы ол келинини боюнуна салыр акьылда эди, кеси уа туудукьчукларыны ауаралары бла кечинирге. Алим а тутханды да, орусла кьатын алгъанды.

Къоншуда жашагъан Баляцо да Куозну жюрегине хычыуун тиерча сёзлени уа излеп кюрешмейди:

– Орус келининги багъасы жокъду. Аламат адам – чырайы, акъылы, билими да болгъан тиширыу. Не керекди андан сора? Мени жашым Москвадан къатын алып келсе, асыры къууаннгандан бёркюмю кёкге-кёкге сызып тепсер эдим. Баляцону жашы Москвадан къатын алып келгенди деселе, ол къаллай бир намысды манга. Анда ол Калинин бла неда Ворошилов бла, ким биледи, Сталин бла окъуна къоншуда жашай эсе уа?! Башхамыды, москвачыла да биз жашагъанча жашайдыла, юйлерини чардакълары бир бирге тирелип, сизни тауукъларыгъыз бизни бахчада, бизни арбазда, бизникиле сизни бахчада, сизни арбазда кечинедиле кёбюсюнде. Алада да тюз алайды. Сени келининг, сёз ючюн, ол адамлагъа письмо жазып жиберсе, былай да-былай, мени адамларымы жанларына тийген къуллукъчула бардыла дегенни айтып. Ма санга, сора кёрюрге ёмюрюнде кёрмеген оюнланы. Халкъны къанын бузгъан къауумлагъа къан къусдурурла, тейри! Москвачыла уллу шуёхлукъда жашагъан адамладыла, кеси инсанларыны жюреклерин къыйнагъанлагъа бет этерик туююлдюле.

Небилейим, анам къартны айтханына ийнандымы, ийнанмадымы, алай келинине уа алгъындан эсе кёп да иги болуп тебиреди. Туудукъчугъу – Татьяна дуня жарыгъын кёргенден сора уа, бютюнда бек ийнакълап башлады.

Алай эгечлерим а Надягъа бир да бюсюремейдиле, ол а керексиз хапарлагъа жол бермезге кюрешгенлей а турады. Къабарты адет бла келинни къайын къызы келинини юсюнде болгъан кийимге кёзю къараса, аны къолгъа этерге эркинлиги барды. Надя, къайын къызларындан бир затын да аямайды. Эрттенден ингирге дери ол юйде, не ауур ишден да артха турмай, кюрешгенлей турады. Беш эгечимден ючюсю алыкъа гитчечикле эдиле. Ол себепден алагъа тохтамай къайгъырып турургъа тюшеди. Андан тышында да жангы юй ишлерге тюшгенди, атам ишлеген юй кесини къуллугъун эртте толтургъанды.

Эгечлерим энди бек уста биледиле, ол заманда манга къаллай ауур жумушланы толтурургъа тюшюучюсюн. Бек тамата эгечим – Хамсадны акушерка усталыгъы барды, Таужан университетни бошагъанды, Марьян медицина илмуланы кандидатыды, Хамсина педучилищеде историядан дерс береди, РСФСР-ни сыйлы устазыды, Асланхан башланган классланы устазыды. Эгечлерим атабыздан эртте айырылгъанлыкъгъа, бар къыйынлыкъланы хорлап, билим алыргъа кюрешгендиле.

* * *

Мен, фатар алгъанлай, юйюрюмю Нальчик шахаргъа кёчюрюп, кеси аллыбызгъа жашау этиуню къолгъа алдыкъ. Алгъыннгы устазым Алий Шогенцуков энди мени антлы шуёхума саналады. Ол белгили поэтди, алай жашауна адам сукъланырча туююлдю. Литература ишинден тюшген ахчачыкъгъа уллу юйюрюн кечиндирип онгу жокъ эди.

Къолумдан келгенича болушлукъ этерге кюрешеме анга. Алий орус тилден къабарты тилге кѣп зат кѣчюре эди. Бир жол манга жангы кѣчюр-месин кѣргюзтдю. Окъуйма. Ол иши аны билимине, фахмусуна хазна келишмей эди.

– Алий, сен бу зат бла кѣчюрме ишинге чыртда эс бурмагъан заманында кюрешгенсе, – дейме.

Олтургъан жеринден секирип ѳрге турду да, отоуда ары бла бери хыны атлады.

– Алай болгъанын къалай билдинг? – деди сора.

– Хыртлыды, зыбырды, дуппурлуду, – эрттенликде кѣлегинги жолда чабып бара тургъанлай кийгенсе. Кѣлегинги тюймелери чартлагъандыла, бир женги уа жылтыргъан окъуна этгенди. Кѣлегинг юсюнге ушамайды, ол сеники тюйюлдю, башха адамны кѣлегиди.

Алий, устазыны аллында жыйырылгъанча болду, ол ышаргъан сагъатында да эсленди ол хал.

Бир ыйыкъдан сора Алий ол кѣчюрмени жаппа-жангыдан этип келтирди. Сора Алий кесини назмула жыйымдыгъыны къол жазмасын элтип Москвагъа тебирегенин айтды.

Анда анга жарыкъ тюбегенлерин айтып, къууанып къайтды Алий.

– Къалай сейир ишди ол, – къабарты поэтни назмула китабы Москвада чыгъарыкъды! Аны кѣп миллетлени адамлары окъурукъдула. Китапха багъаны да ала бичерикдиле. Бек фахмулу поэтле кѣчюредиле назмуларымы, – деди ахырында Алий Шогенцуков. – Алим, къалай къарайса сен, мени назмуларым орус окъуучугъа бек керек сунамыса?

Жыр атлыны биргесине

Къабартылыла сѣзню къыйматына не заманда да уллу багъа бичип болгъандыла. Жыр этгеннге бла жыр айтханнга уа уллу намыс бергендиле. Жырчыны къууанчлада стол таматаны къатына олтуртхандыла. Киеуню бла келинни намысларына ол мычымай жыр такъгъанды. Бек сейирлик жырла къалгъандыла бизге атлары белгисиз поэтледен. Кавказ не заманда да аллай фахмулу адамладан бек бай болгъанды.

Бир жол мен жангы жырны жаратылыууна шагъат болгъанма.

Къаты сермешледе жоюлгъан партизан жашны ѳлюгюн элге келтиредиле. Тиширыула аны сарынын бирден бирге алып этедиле. Партизанни асырагъанларындан сора жырчы Бекмурза Пачевни элге чакъырадыла. Ол жигит къайда къалай ѳлгенин сорады. Хапаргъа уллу эс буруп тынгылагъанындан сора, жашны жууукълары, тенглери бла да ушакъ этеди. Ма алайда Бекмурза Пачев этген жырны сѣзлери, макъамы да къулагъыма эшитилгенлей турадыла бюгюн да.

Былайда бир затны айта кетейим: жыр жазылгъандан сора аны атлыгъа къачан нѳгер этериклерин - ким къачан жырларыгъын тохташдырадыла. Ол кюн фахмулу жашны бла къызны чакъырадыла элге. Ала жырны сау элге эшитдирирге керек эдиле.

Поэт бир ненча кере айтады алагъа макъамын да. Бекмурза жырны этдиргенлени да, къоншуда жашагъан адамланы да чакъыртады алайгъа.

Алгъа жырны къыз башлайды, аны ызындан жаш – жырны сёзлери элия бутагъы чартлагъанча эшитиле эди элге, кёзледен жаш тёгюле тынгылай эдик анга. Бекмурза да элине кьюру кюлу бла къайтмады, – бузоулу ийнекни сюрюп кетдиле аны ызындан.

Бекмурза Пачевни шуёхлары бир жол быллай хапар айтхандыла:

Жаш заманында элни таматасыны юсюнден бир сейирлик чам жыр жазгъанды. Поэт элни таматасыны керегин бергенди кесини фахмулу чам сёзлерини кючу бла.

Ол затха тёзмегенди эл тамата. Бекмурзаны сюдге бергенди. Поэт кёп мычымай андан да кючлю жыр жазады – махтанчакъ, былхымсыз, билимсиз таматаны болумсузлугъун бютюнда теренден суратлап. Эл тамата къыл чайнайды, Бекмурзаны къатына барып, кесини къамасына жабышады.

– Сен манга чамланыуунгу тохтатмасанг, жазгъанларымдан да огъурсуз жыр жазарыкъма, – дейди Бекмурза.

Ахырында старшина шош болады, терслигин боюнуна алады.

Былайда жыр къамадан кючлю болгъанын кёребиз.

Мен Бекмурзаны кёп кере кёргенме. Ол юсюнде чепкени, башында таулу акъ къалпагъы, ариу таякъчыгъын да инбашына кёндеден салып, иничке къамиш чыбыкъладан а ариу эшилип ишленнген бохчасы да аны кыйырына тагъылып, аны ичинде да назмулары жазылгъан дефтери бла Нальчикни орамларында айланыучусун бир да унутмайма.

Анга бир жол газетни редакциясында тюбедим. Ол эшикден шош кирди, ёзбек калошларын да тешип, босагъадан атлагъан жерде кююп. Аны межгитге кирген сунар эдинг. Шинтик бердиле анга олтурургъа. Ол жерине тынгылы орналгъандан сора бохчасындан дефтерин чыгъарды да, назмуларын терен ауаз бла окъуп тебиреди. Онг кюлуну бармакъларын ёрге чюелтгени сайын а ауазы да кётюрюле эди. Мен ангылагъандан, аны ол халы назмуларыма иги эс буруп тынгылагъыз деген магъананы тутта эди.

Редактор жаратды Бекмурзаны назмуларын. Ол а машинка болгъан отоугъа кетди, назмуларын зарфгъа урдуруп акъылда.

Сёзсюз, редакцияда назмуларынгы жаратмадыкъ деген адам болса, жомакъ айтханны кююгъуз, басмалагъыз мен жазгъан затланы деп кысарыкъ туююл эди, баям. Ол анда ишин тамам этгенден сора элине – Нартаннга, атланды.

Бекмурза кесини сейирлик халлары бла сейирге къалдырып тургъанды адамланы: ол кесини юйюнде кеси къазгъан уруда жашагъанды. Назмулары болгъан бир къадар дефтерни чардакъда тутханды.

Аны ёлюп, элни кыйырында кеси кёпюр ишлеген сууну (илипинни) къатында тапхандыла. Алий Шогенцуков бла мен, битеу жазгъанларын жыйышдырып, басмагъа хазырлагъан эдик. Дефтерлерин жыйышдыргъан этгенликге, Бекмурзаны жазгъанларын окъугъан бек кыйын

эди. Ол араб харфланы мурдорунда кеси алфавит жарашдыргъанды. Биз поэтни кёп назмуларын халкъдан жазып алгъанбыз, окъуй, жаза билмегенле аны чыгъармаларын кёллеринден айтхандыла. Аллайла Бекмурзаны назмуларын аланы кеслери жазгъанча, тюз алай окъуй эдиле.

Поэтни кёп назмулары, окъургъа онг болмай, алайлай къалдыла. Фашистле республиканы ууучлагъан заманда уа назму дефтерлери ююю бла бирге кюйюп кетгендиле.

* * *

Таулула, жаз башында кьой сюрюулерин жайлыкълагъа кыыстаргъа заман жетгенде, кьойчуланы таматаларына сынаулу, сёзюне башхала тынгылагъан адамны айырып болгъандыла, «этген оту» жолну жарытхан дегенни айтып атына да. Кьойчулукъдан уллу ангылауу болгъан инсан жаш тёлюге кесини уллу сынауун юйретирге борчлу эди, – жайлыкъны къалайында ёсген кырдык татымлы, хайырлы болгъанын да айтып. Алай аны баш борчу, алгъаракъда айтханыбызча, от жагъада отну ёчюлтмей турургъа керек эди.

Тау жайлыкъллада табиьгъат «жагъынлы» болуучуду – кюндюз шош жел тюрлю-тюрлю гюлле бла тобукъгъа жете ёсген кырдыкны тенгизнича чайкъалтыр, бирде кьар жаууп, эрттенликге тау тёппелени агъарып чыкыгъанларын кёрюрге, аз да кюн кьакыгъанлай а, келгенича, терк окъуна эрип кетер. Бирде уа алай кьалын туман басар, атлы кесини атыны кьулакъларын кёрмей кьалгъан халгъа келип. Табиьгъат ол тюрлю болумларын терк-терк кёргюзтгенликге, жыйын башчыны от жагъасында от бир заманда да ёчюлмезге керекди. Кьойчула ол отда жылыныргъа, азыкъларын биширирге, жауунда жибиген кийимлерин кьурутургъа, бош сагъатларында от жагъагъа олтуруп, ушакъны кьыздырыргъа тийишлидиле. Аны себепли жыйын башчы бек теренден ангылайда ол жандыргъан от кьойчуланы барысына да керек болгъанын.

Ол адам художникге бир бек ушайды, мени акъылыма кёре. Аны чыгъармачылыкъ иши – отну жарыкъ жандырыууду. Не жел, не жауун, не кьар ёчюлтмезге керекдиле ол этген отну.

Октябрь революция болмаса, бусагъатда атлары кенг белгили поэтле бла къара сёзю усталары миллетини бир инсаныча, баш кечиндирирге кюреширик эдиле, халкъ жырчыланы кьоранчларына кьарс уруп. Бюгюн а ала поэзияны, прозаны ёчюлмезлик отудула, бар инсанланы жүреклерин жылытхан оту.

Къабарты тилни жазмасыны бла литературасыны юслеринден айтхан заманыбызда уа озгъан ёмюрню жетмишинчи жылларында ала жокъну орунунда эдиле. Алай Лермонтовну «Ашик-Кериб», Ушинскийни «О воздухе и воде», Саадини «Гюлистан» деген чыгъармалары къабарты тилде басмаланганларын айта кетерге керекбиз.

Шора Ногмов, Къази Атажукин, Локъман Кодзоков, Магомед Шарданов кибик алимле-жарыкъландырыучула къабартылыланы уллу орус культурадан юлюшлю этер ючюн бардыргъан кюрешлерине багъа бичип онг жокъду.

Былайда орус культура бла литература тутхан магъананы юсюнден айтхан заманда Михаил Юрьевич Лермонтовну атын энчи сагъынмай болмайбыз. Аны кеси чыгъармаларында орус колонизатор аскерини офицери къадарында кёргюзтюрге итиннгенле болгъандыла. Аны бла бирге урушлада ол таулулагъа къажау сюелгенин да эсге алгъандыла. Сёзсюз, Лермонтов, урушлада кесини борчун толтурмай амалы жокъ эди. Алай Кавказны аныча суйген, кеслерини баш эркинликлери ючюн чынтты эр кишилеча сермешген таулулагъа аныча тюз багъа бичген поэт болмагъанды.

Къабартылыла Лермонтовну кеслерини керти шуёхларына санагъандыла. Анга шагъат болгъан шартла бардыла. Лермонтовну «Ашикерби» деген чыгъармасы къабарты тилде биринчи кере Тифлисте басмаланнганын юлгюге айтсакъ окъуна, тамамды ол сёзюбюню кертилингине.

Поэтни «Исмаил-Бей» деген поэмасыны мурдору уа орус аскерни офицери Атажукинни жашау жолу болгъаны даулашсызды. Поэт къабартылыла бла уллу байламлыкъ жюрютмесе, Атажукинни юсюнден алай керти хапар айталлыкъ туююл эди.

Кимди ол къабартылы? Лермонтов Хаджи-ауулда бир дуада болуп, анда кёрген затларын суратлагъанын айтады. Биз билебиз – Хаджи-ауул артда Малкагъа кёчгенин. Ол заманлада Лермонтов аскер къуллугъун Константинск къаладан узакъ болмай бардыргъанын. Биринчи къабарты алфавитни жарашдыргъан алим – Шора Ногмов Хаджи-ауулда жашап болгъанды. Ол орус поэт бла тюбешгенди деген оюм да барды.

Лермонтовну альбомунда быллай жазыула сакъланнгандыла: «Лукман Бек-Мурдзин Кодзоков, Дмитрий Степанович Кодзоков в Пятигорске №89».

Мурдзин Кодзоковну орус поэт А. С. Хомяковну ата-анасы ёсдюргендиле. Анга кеси динлерин бергенлери себепли атына Дмитрий деп атагъандыла. Кодзоков Москваны университетинде окъугъан заманында белгили адамладан бирлерине саналгъанды. Лермонтовну альбомундагъы жазыуладан оюм этсек, ол Кодзоков бла шагъырей болгъаны даулашсызды. Неда шагъырей болур акъылда эди.

Къабарты литератураны бусагъат заманда болумуну юсюнден кёлюбюз кётюрюлюп айтхан сагъатыбызда къабартылы жарыкъландырыучула эртте заманлада орус культура бла жюрютген байламлыкъларыны хайырын эсгермей къоймайбыз. Москвачы жазыучула бизде терк-терк боладыла. Къалай уллу къууанчды аллай къонакълагъа тюбемеклик, ушакъ этмеклик. «Бахчабызгъа суу салыргъа келедиле», – деп окъуна айтхан кезиулерибиз болгъандыла. Миллет литератураны биринчи зыгытлары алай бла чакъгъандыла.

Быллай бир шарт да эсимдеди. Алий Шогенцуков ишден юйюне къайтып келе, жолда къаз сатып алады. Арбаздан фатарына ёрлеп келе тургъанлай, анга къоншусу тюбеп къалады. «Мени къазымы къайры элтип бараса?!» – деп алынады ол Алийге. Шогенцуков сатып алып келгенин ангылатып кюрешеди.

– Хапарны кьой, бу мени кьазымды! – деп, бютюн бек чамланады кьоншу.

Алий андан ары даулашып кюрешмейди ол адам бла, кьазны кьоншусуну кьолуна тутдуруп, бек терк кётюрюледи юйюне.

Кьоншусу жарагъан хант кьанга кьурайды, сыйлы ашарыкъланы тюз ортасында тууралмай биширилген кьаз эт. Ол заманда ангылагъанды Алий кьоншусуну сейирлик чамчы кьылыгъын. Ол кюн ала бла бирге Нальчикге кьонакьгъа келип тургъан Юрий Либединский да болгъанды.

Алий Либединский бла уллу шуёхлукъ жюрютгенди. Ала экиси да таугъа барадыла Кавказны сейирлик табийгъаты бла шагъырей болур акъылда. Анда ала июль айда уллу кьар жаугъанын да кёредиле. Кьонакьны эсине да келмегенди аллай ишге тюберикме деп. Женгил кийинип эди кеси да. Тау жайлыкьда тургъан кьойчу быланы кьошуна чакъырады – сыйлайды, кечегиде уа Либединскийге эки жаш кьойчуну орталарында этеди жатар жерин.

Кечегиде жыл санлары келген кьойчула от жагъада олтуруп, кьонакьгъа халкь таурухла, жомакъла айтхандыла. Аланы айтханларын Алий Шогенцуков орус тилге кёчюрюп тургъанды.

Алий кеси да халкь чыгъармачылыкьгъа уллу магъана бергенди, кёп жомакъ, жыр да билгенди, миллет адет-тёреге кертичи болгъанлай жашагъанды. Эски адетлеге – аланы бир-бирлери адамны намысын, сыйын тюшюргенлерине кьажау сюелир ючюн кьалмагъанды.

Бир кьауум замандан москвачы кесаматчыладан – критикледен бирлери келди кьонакьгъа. Биринчиден, суратлау литература халкьны жашау болумун керти кёргюзтемиди, огъесе угъаймы. Ол затны ишин эл жашау бла шагъырей болуудан башларгъа суйгенин айтды. Элтдим мен муну элибизге.

Анда колхозну председатели нёгерим не адам болгъанын сорду.

– Критикди, – дедим.

– Ол дегенинг? Не зат ишлейди?

– Москвадан келгенди, критикди.

Председатель сейир-тамашагъа кьалды.

– Къара былагъа, тохта, ишлемеген адам бармыды, жаланда критика бла кюрешгенден башха жукъ этмеген? Бу кимни критикагъа тартырыкьды? Меними?

– Критик Москвадан бери сени критикагъа тартыр акъылда келмегенди, литература ишни жашау бла байламлыгъы не халда болгъанын кеси кёзю бла кёрюрге келгенди.

– А-а, ангыладым. Сора бу литература ишни ревкомиссиясыды. Аны айтсанг а андан бери, мени серлендирип турмай. – Председательни жүреги тынчайды.

Литература къабартылыланы жашауларына синггенди. Жазыучула да, китап окъуучула да жашаугъа бир кезиуде келгендиле дейик. Халкь жомакъла бла таурухла да китапла болуп чыгъып башладыла басмадан. Школчула жазыучулары биринчи чыгъармаларын ата-аналарына

окъуп башладыла. Жазыучула да, халкъ чыгъармаланы кенг жайыуну кеслерини баш ишлерине санагъан къауумла да халкъ асламланы ниет байлыкъларын ёсдюрюрге бургъандыла бар акъылларын, фахмуларын. Профессионал литература жашауда кесини жерин тапхандан сора уа ёмюрюнде кесини жазмасы болмагъан халкъда жангы атламла башландыла, – суратлау сёзню жютюлюго, керти-сейирлик жашау хал бар миллетлени къарангылыкъдан къутулургъа онг берди, ала энди ёмюрлюк жукъудан уянганча болдула.

Къачан эсе да бирде элдеде къабарты тилде «писер» деген сёз къаллай магъанада эшитилиучю эсе да, энди «жазыучу» деген сёз да тюз алай эшитиле башлады халкъда. Оруслу врачла уа «дохтур» деген сёзню кийирдиле жашауубузгъа.

Пшикан Шекихачевни «Коригот» деген пьесасына кёре салыннган сахна оюнну терк-терк эсгерирге тюшеди манга. Аны биринчи кере кёргюзтген кюнлери бек уллу байрамгъа ушай эди. Театрда бек сыйлы жерлеге кеси ишлеринде уллу жигерликни кёргюзтгенлени олтуртдула. Калмыков да, обкомну бюросуну членлери да андадыла. Оюн башланьырдан алгъа пьесаны автору сёлешди:

– Бюгюн бу къадар адамны бери мен угъай, кёзюбюзню дунягъа ачхан литературабыз чакъыргъанды, – деди ол. – Литература хар бирибизни юйюбюзге сансыз кирип, анда кесине сыйлы жер табып орналгъанды. Ол юйлерибизни жарытады, жүреклерибизни жылытады. Келигиз, жангы къонагъыбызгъа хар заманда бизни биргебизге бол, алгъа дайым жангы атламла эт дейик...

Биз, жаш жазыучула, Къабартыны суратлау чыгъарма окъургъа сюйген къауумун орус литератураны классика чыгъармалары бла шагъырей этерге итиннгенлей турабыз. Мен Пушкинден, Лермонтовдан, Некрасовдан, Тютчевден, Блокдан бир затла кёчюрюп, ол иште кесими сынаргъа кёллендим. Бек къыйын эди ол заманда кёчюрме иш бла кюрешмеклик: сёзню кесинде тутхан магъананы тюрлендиргенни къой да, тыйгъыч белгини окъуна ары-бери «чапдырып» онг жокъ эди. Артда ангыладыкъ, кёчюрюю ишни ол халда бардырыргъа жарамазлыгъын.

Орус классикагъа къуру жазыучулары угъай, халкъны сейири да ёсдю. Классика чыгъармаланы, совет жазыучулары жазгъанларын, къарындаш республикалары проза, поэзия китапларын къабарты тилге кёчюрюп, басмалап башладыкъ. Аны бла байламлы тилибизге кёп жангы сёзле кирдиле. Алайсыз жангы жашауну, жангы атламланы болумларын ачыкъларгъа онг жокъ эди.

* * *

Энди къабарты, малкъар жазыучулары чыгъармаларын орус тилге кёчюрюню борчу салынды бизге. Илму-излем институтну краеведения бёлюмю «Нарт эпосну» орус тилге кёчюрюп, басмагъа хазырлады. Халкъны акъылында-эсинде минг жылланы сакъланнган эпос бла битеу Союзну миллетлери шагъырей боллукъларына чексиз бек къууандыкъ.

Узакъ бармай Алий Шогенцуковну назмула жыйымдыгы Москвада чыкды. Ол иш кьабарты жазычулагъа жангы жол ачды. Фахмулу жазылган чыгъармаланы энди орус тилде басмаларгъа да онг барды деген магъанада айтама ол оюмну.

Сёзсюз, кьабарты литератураны айныуу Алий Шогенцуковну аты бла байламлыды: «Къысыр къаяны киндигинден чыкыган шаудан окъуна саркъып турмаса, ол жыйылган жер ийисли жипиге айланырыкды, – дегенди Алий. – Орус тил бизни литература шауданыбызны бек узакълагъа саркъыуун жалчытады, – шауданыбыз кёп миллетли совет литератураны тенгизине саркъады».

Кавказны таулу халкълары ёмюрледен бери да иги ишлеринде бир бирлери бла эрише келгендиле. Аланы кими жамычы этип, кими къанжалдан юй керекле ишлеп, кими къумалы къойла, атла жайып, кими терек бахчала ёсдюрюп, алчы болургъа кюрешгендиле. Энди уа ёмюрде эслеринде болмаган зат бла эришедиле – литературада алчы болургъа итинедиле. Бу затны юсюнде оюмун шарт ангылашынса сюеме.

Алий, алгъа тохтаусуз барган жашауда суратлау литератураны алгъа терк атламла бла элтген оюнчакъ иш болмаганын ангылаганды. Бирле суратлау литература алыкъа айныуну жолуна тюшмегенди деп жарсыйдыла, ол жашаудан артха къалады дегенни айтып. Кимдеди терслик? Жазычуладамы? Мени акъылыма кёре жаланда жазычула туюлдуле терс. Ала жашау бла бирге барыргъа итингенлей турадыла. Сора уа? Бу иште жашауда да барды «терслик» – ол алгъа чапханлай барады. Жазычу, чапчы, жет аны ызындан! Бу затда Алийни оюмун тюзге санайма: адамла иште, жашауда да тюрленеден-тюрлене барадыла. Юлгюге, эл жашауну алайыкъ – манга сабий заманымдан шагъырей жашауну. Бек гитчелей жер сюрюрге, урлукъ себерге, ханс арытыргъа, тирлик жыяргъа къолумдан келгенича къыйын салганма. Мени эллилерим ол ишлени бюгюн да кёллери кётюрюлюп этедиле, жер, мюлк иеси болганларына къууанып. Алай ала бюгюн алгъыннгы сабанчыла, малчыла туюлдуле – аладан излем да башхады. Ниет байлыкълары, иш усталыкълары ёсген, окъуп, билим алыргъа жол ачылган, къырал белгилеген уллу да, жууаплы да борчланы кезиуюнде тамамларгъа учунган адамладыла бюгюннгю эллиле.

Колхоз къурай туруп, анга киргенден эсе ёлюмню сайлаган адамладан бюгюн да кёпле саудула. Ол ишни юсюнден кеслерине жалындырып кюрешгенле бюгюн айныган колхозларындан энчи жашауну арталлыда жашаугъа санамайдыла.

Элледу уллу, иги тюрлениулеге тюз багъа бичер ючюн терен билим, тюз акъыл керекди адамгъа.

Жазычуланы бир жыйылыуларында жашау кертиликден уллу ангылауу болмаган адам заманны излемине тийишли чыгъарма жазалмазлыгы белгиленген эди. Алий: «Мени жырым – мени сейирим», – дерге бек сюйюучю эди. Поэт кесин терек чапыракъ бла тенглешдиргени да сейирсиндиргенди бизни. Чапыракъла бир бирлери бла ушакъ этген-

лерине ийнанганды ол. Жел кымылдатхан терекле да чапыракъланы тиллери бла сёлешедиле. Ол жашауну бир юлгюсюдю, анда тынчайып адет жокъду, поэт а аны ачыгъанын, кьууаннганын, тынчлыкъсыз кьадарын кимден да иги ангыларгъа керекди.

Алий жазыучу кеси ишинде не уллу жетишимле этсе да, ызындан келген жаш адамны сансыз этерге, аны жолун тыяргъа чыртда жарамгъанын ангыларгъа борчлуду деп болгъанды. Бек онглу сауут сакълаучугъа усталаны тасхаларын терен жашырынлыкъда тутхан угъай, жаш усталаны ёсдюрген адам саналгъанды. Алий къайсы иште да устазларын озгъан окъуучугъа уллу багъа бичиуон кьоймагъанды бир заманда да. Ол поэзияда кесини сынаун, усталыгъын башхалагъа юйретгенлей тургъанды.

1939 жылда кьырал саугъа кьоллу болгъан халкъ поэтни Москвагъа элтирге манга буюрдула. Иги назму жазгъаны ючюн орден, майдал алгъан дегенинг жашауда бек сейир шарт эди. Ары дери кишини акъылына келмеген иш. Аллаи сейирлик ишлеге энди юйреннгендиле адамла. Аллаи сейирлик ишлеге акъсакълал назмучуларыбыз кеслерини чыгъармаларында тийишли жер береди.

Мени нёгерлеримден бирлерине – Кильчуко Сижажевге, сексенден атлагъан эди. Болсада тизгинли, оюмлу, алыкъа жюрюшюн бузмагъан акъсакълал эди. Москвада ол да, мен да метро бла ары-бери «учхан» сагъатыбызда Кильчуко манга былай сорады:

– Тюзюн айт манга, жер тюбюнде бу кьадар затны ишлей туруп, мындан кьазгъан топуракъларын къайры элтип тёкгендиле?

Аны юсюнден бир заманда сагъыш этмегеним себебли, бир затла кьурашдырып, айтыргъа кюрешдим...

Биз Кремльге бардыкъ.

Орденлени Михаил Иванович Калинин береди. Кёп жазыучула саугъа кьоллу болгъанларын кёрдюк анда. Ол санда миллет литератураланы келечилери да. Михаил Иванович аланы хар бирин жюрекден алгъышлады: «Саулукълу болугъуз, жангы жетишимлеге ышаннгылы атламла этигиз...» – деди.

Былай кьууанчха шагъат болгъаным ючюн ёхтемлигим чеге жокъду.

Бир заманда Кильчуко Сижажевни атын айтдыла. Жингиригим бла кьабыргъасына кьатылдым да: «Бар, хурметли жырчыбыз, саугъангы ал», – дедим. Ол бел баууна, кьамасына да эки кьолу бла кезиу-кезиу тийип, таплыкъларына ишексиз болуп, мыйыкъларын да сылап, андан сора барды Калининни аллына. Ол Кильчукогъа хычыуун ышарыуу бла тюбеди. Сижажев саугъасын алгъандан сора да Калининни кьолундан тутханлай, жюрек ыразылыгъын назму тизгинле бла билдирди. Ол кьабарты тилде сёлешеди. Анда Кильчукону айтханын менден сора киши да ангыламайды. Кёп сёлешди поэт. Юч-беш минутну дауурсуз тынгыладыла жыйылгъанла. Андан сора шош шыбырдаула, «жётел» этип, тамакъларын ариуларгъа кюрешгенле кёпден-кёп бола башладыла. Арт

тизгинде олтурганладан биреулен: «Акъсакъал аман къызгъанды», – деп, барыбыз да эшитирча айтды.

Кильчукону алыкъа тохтамазлыгъын ангылагъанма. Акъыртынчыкъ, ол эшитирча, тохта деп сёлешдим. Алай Калинин, мени тынгысызлыгъымы ангылап, сёлешме къой деп ангылатды кьолу, башы бла. Кильчуко тохтамайды, мен аны тыяргъа кюрешгенимде сора да бир онбеш минут а окъуду назмуларын.

Саугъа кьоллу болгъандан сора биз кьонакъ юйге келдик. Мени акъсакъалым ол кюн жолда сейирлик жюрюгени бюгюн да кёз юсюмде турады – асфальт жолдан бир жанына чыгып, кырдык юсю бла бара эди. Мен аны тохтатып, кырдыкны малтаргъа жарамагъанын айтама, ол а, кьолун силкиндирип кьойгъан болмаса, айтханыма эс бурмады. Кильчукону дагъыда бир затын айтайым: Кремльни кьабакъ эшигинден чыкыгъаныбызлай, жол жанында гюлле ёсген жерде къара топуракъдан ууучу бла бирни алып, аны кьол жаулугъуна кьуюп, тап чёргеп, хуржунуна сукъду.

Ол юйге келгенден сора, Кремльни топурагъын кеси жерине чачып: – Къабартыны жери Москваны жерича ёссюн, айнысын, чакъсын, – дегенди акъсакъал.

Поэтле – дуня жашауну юсюнден айтхан сёзлери тёлюден-тёлюге къала келген адамла, ёз миллетлерине, башхалагъа да къаллай бир игилик этгенлерин кеслери хазна ангыламагъандыла. Анса уа Совет властыны ниет байлыгъын халкыгъа жайыугъа салгъан кыйынылары уа?!

* * *

1939 жылны кюз артында мени Совет аскерде кьуллукъ этерге чакъырдыла. Европаны кёгюнде бир бирге чамланыуну элия бутагъыны чартлагъаны дуняны тынгысыз этген заманды; тамблабыз къалай боллугъун киши билмейди. Бизни жюк ташыгъан вагоннга миндирип элтдиле кьыралны кюн батхан жанында чегине. Жолда бара, гимнастёркамы хуржунуна кьолуму терк-терк сугъуп, СССР-ни Жазычуларыны союзуна член болгъаныма Фадеев кьол салып берген билетни жокълагъанлай келеме.

Бир кьауум кюнден тохтар жерибизге жетдик. Темир жол станцияны юйюню мангылайында «Бобруйск» деген жазыуну окъугъандан сора билдик аскер кьуллугъубузну къайда бардырлыгыбызны. Бизге тюбеген жаш лейтенантны гимнастёркасыны женгинде «Род войск – сапёры» деген белги да ангылатды аскер бёлюмню кьуллугъун.

Аллай ишни кёргенмисиз, биринчи кюн окъуна «Наряд вне очереди» деген сёзлени эшитирге тюшдю манга. Иш а былай болгъанды: ротаны тизгин сюегенлеринде, иги да бойлу белоруслу жаш мени онг жанымда тохтады.

Старшина:

– Справа по порядку номеров рассчитайсь! – деди.

– Перший! – деди белорус.

Мен аны ойнагъан этген сунуп, кюлюп жибердим. Алайда аскер низамгъа бузукълукъ этгеними ангыламагъанма.

Белорусча «перший» деген «биринчи» деген магъананы тутханын да, тейри, ангылатдыла мычымай.

Аскер низамгъа, сапёрну хунерине да кыйналып юйренирге тюшдю.

Артдан-артха старшинаны бла мени арабызда шуёх халла тохташдыла. Ол затха экибиз да китап окъургъа бек суйгенибиз себеп болду, даулашсыз. Ингирликде – жатарны аллында, красноармеецле, кызыулугъу юс кийимлени тешдирген печъни тегерегине жыйылып, аскер фольклорну юсюнден даулашланы, дагъыда сейирлик чамланы бла халпарланы айтыргъа ёч эдиле. Мени уа СССР-ни Жазыучуларыны союзуну члени болгъаным себепли, Бобруйский шахарны театрына хакъсыз жиберип тургъандыла. Ол зат чыгъармачылыкъ ишиме кёл салыргъа, илхамым келген сагъатда аны хайырланыргъа къалай иги болушханын айтып таусаллыкъ туююлме. «Дочь рыбака» деген поэмамы да ол кезиуде жазгъанма.

Биз Екатеринаны кезиуюнде ишленнген къалада жашайбыз. Несин айтаса, тарых жолоучулукъну орта чыхырына тюшгенбиз. Бош заманыбыз бек аз бола эсе да, эркинлик алгъан сагъатыбызда уа къалада жаш тёлнюню ингир сайын болуучу тепсеу ингирине къууулабыз. Анда тарых бла байламлы шартла бла да шагъырей болабыз.

* * *

Аскер борчумдан къутулуп, юйге къайтдым да, илму-излем институтха бардым ишлерге. Жарты жазылгъан затларымы къолгъа къаты алдым, андан ары жазарыкъларымы да белгиледим. Халкъ чыгъармачылыкъны не къадар кёп жыйышдырыу баш борчларымдан бириди. Фольклорну керти адамлары – кёпню билген акъсакълларыбыз, бизни арабыздан кетселе, ол ишибиз жарты къаллыгъы, артда аны аякъ юсюне салыргъа онг болмазлыгъы тынчлыкъсыз этгенди. Фольклор бла бирге Совет власть ючюн кюрешни алчыларыны юсюнден халкъ этген жырлагъа, таурухлагъа да аз магъана бермейбиз.

Къабарты-Малкъарны суратлау литературасы иги ёсгенди, айныгъанды. Элледе окъуна алыкъа тюрлениуле артыкъ уллу туююл эселе да, жангы заманны излемине кёре юйле ишлегенле, алада да миллет илишанланы сакъларгъа кюрешгенле аз туююлдюле. Орамланы тапландырыу, кёпюрле ишлеу уа?!

Бюгюннюгю жашау халкъны чексиз къууандырады. Тамбла не боллугъун а киши билмейди.

Уруш

Жууукъ-тенг бла саламлашып айырылгъан заман жетди. Мени юч кере чакъырдыла военкоматха, юч кере да саламлашып айырылдым юй-

юрюмден, тенглеримден, шуёхларымдан. Ахырында кече белинде бизни вокзалгъа элтип, эшелоннга миндирип, ашырдыла. Биз фронтха баргъан сунуп тургъанбыз кесибизни. Ала уа аскер училищеге элтгендиле.

Бийик билимлери болгъанланы бир ротагъа жыйып, аланы башха – терклендирген программа бла окъутуп, андан сора урушха ашырып акъылда болгъандыла. Командирлерибиз бизге «академикле» деген атны окъуна бердиле, чамлары жюреклеге таукеллик, базыныулукъ да бере.

– Мени къолайсыз билимим, сизни бийик билимигизге жол кёргюз-тюрюкдю, – деб а айтыр эди старшина.

Аны ол айтханы бир кере да жаныбызгъа тиймегенди. Аны къул-лугъу аскер низамны алжаусуз толтурууну къаты излегенин ангыла-гъаны ючюн.

Училище алгъыннгы атлы аскер полкнуну казармасында орналыпды. «Академиклени» ротасы уа барак маталлы бир эски межамда окъуйду. Арбазыны тегерегине таш хуна къаланыпды. Училищени экинчи жа-ныннан а жол терекле таба тигелейди. Алайда сау ёмюрлени ашыргъан терекле бардыла. Училищеде тиширыула, сабийле ары адамларына келселе, ол тереклени ауанасына жыйыладыла. Алайда тау миллетлени хазна къалмай барысыны келечилерин кёрюрге боллукъ эди. Хар бири кеси тилинде сёлешип, жашчыкъла ол тереклени башларына ёрлеп, теге-рекде кёрген затларыны юсюнден къадалып хапар айта эдиле аналарына. Айтханлары уа бу:

– Ала сюнгю урушха кирирге хазырланадыла.

– Урушха угъай, сюнгю сермешни сынаргъа.

– Ол хуна уа алай тап сюеледи. Аны къатында уа – Аслан.

– Котелокларын да алып, тюш азыкъгъа тебиредиле.

– Анам, ала бла столовиягъа барайыммы?..

Шахаргъа чыгъаргъа эркин этмей эдиле бизни. Жаланда тюш азыкъ-дан сора хуна башындан къарап, сагъат чакълы сёлеширге эркин эдик бизни кёре келгенле бла.

Уруш Днепрни жагъаларын бек тозуратхан эди. Аны ушкок от ийиси Кавказгъа да жетгенин билебиз. Немецциле Кавказгъа не къадар жууукълашханлары сайын тиширыула аскерде адамларын терк-терк кёрюрге бютюн бек ашыгъадыла.

Бир жол мени атымы айтып да къычырдыла хунаны ол жанындан.

– Кешоков, на ВР!

Юйден келген адамларыбыз бла хуна башындан къарап этген ушагъыбызгъа (визуальный разговор) алай атагъан эдик.

Мен хуна таба чапдым. Адам кёп эди – Чеченден, Ингушдан, Мал-къардан, Къабартыдан, Къумукъдан, Дюгерден келген тиширыула топ-па-толу. Аланы арасында кесими адамларымы эслемедим. Эшикден кирген жерге къууулдум – алайгъа – орамгъа кёп халкъ жыйылгъанын кёре тургъанма.

– Кимди мени излеген? – деп къычырыргъа кезлегенимлей, къыз-чыгъымы мени бетими жарытхан къарамын эследим. Ол шинжили те-

мир жипле бла «сырланган» эшикни ол жанында сюеле эди. Къызым сейирсинип къарады манга. Танымагъанлыкъмы этди, – юсюмде аскер кийимле бар эдиле. Къызымы къатында аны анасы.

Сорууларыбыз, алагъа жууапларыбыз да бек къыстау эдиле. Бизге берилген замандан арысында сёлеширик болсанг, старшинадан эркинлик алыргъа керексе. Ол а асыры чамланнгандан тютюню кёкге барады. Аны ингушлу тиширыу тепдиргенди дейдиле. Дагъыда башха къычырыкъла, сызгъырыула бир бирге. Уллу чырмаулукъ эте эдиле.

Кюреше кетип, бир ауукъ заманга эркинлик алып, юй бийчем айтхан адрес таба къууулдум. Надя, юч сом берип, бир гитче гытычыкъны хаухлугъун алгъанды. Бир тапчан кючден бла бутдан сыйынган «отоу». Аны эшигин этер ючюн, тапчанга олтуруп, аякъларынгы ары жыяргъа керексе. Къызыбыз кече узуну жолда къыйналып келгени себепли, юйню иесини кюбюрюню юсюне жатып жукълайды.

Надя юйюрюбюзню юсюнден хапар айтады. Анам таш салгъанды да, Алимге къайры эсе да жол чыгъып турады деп, тынгысызлыгъына хорлатып, кюнюн, кечесин да бек шургулу ашыргъанын кёлю толуп хапарлады ол. Мен барлыкъ жол жаланда бирди – фронтха элтирик жол. Да ма юй бийчем келди мени кёре, къызчыгъым да биргесине. Ол атасы бла бу жолгъу тюбешиуюн ёмюрде да унутмаз.

Баям, анам тюз болур эди. Курсантладан бирибиз да ийнанмайбыз мында окъууубузну бошарыкъбыз деп. Гитлерчи фашистле Дондагъы Ростовну – Кавказны къабакъ эшигин, къолгъа этгендиле. Ол сахар Совет власть ючюн баргъан кюрешде Северкавказ крайны арасына саналгъанды. Бизни училищени бир батальонун уруш къыстау баргъан жерге жибергендиле. Аладан кёпле жаралы болуп, бизни сахарны госпиталына тюшгендиле. Аланы юслеринден биз билген: Дон сууунда баргъан къаты урушлада кеслерини кишиликлерин кёргюзтгендиле.

Таулула фашистлеге къажау кеслери энчи отрядла къурайдыла, душманны жолун тыйыуну амалларын этедиле. Урушда къоркъуулу хал аланы бирге бютюнда къаты бирикдиргенди. Республикала бирикген аскер лагерьге айланнгандыла. Къабарты-Малкъарны оноучулары миллет биригиу къуараргъа деп, оюмлу оноу къабыл этедиле. Аллай ишле Чечен-Ингушда, Къалмыкъда да бардырылгъандыла. Кавказны сахарында, эллеринде митингле бардырылгъандыла. Таулу халкъла Социалист Ата журтха кертичи болургъа ант этедиле.

Фронтха теркирек кетерге бек ашыгъама. Алай ол муратым толмады – мени училещеде устазлыкъ этерге къойдула. Аскер усталыкъгъа, хунерге толусунлай хазыр болгъанма десем, ётюрюк айтырыкъма. Болсада бир-бир дерследе айтылгъанларына иги да терен тюшюннгенме дерге базынама. Артыкъда илишан атыу, сора топография жорукълагъа.

– Жыйын башчы болаллыкъса, – деп кюледиле тенглерим.

Бир айдан мени ротагъа командир этип, ашырдыла урушха. Ротада жаланда бир жыйырмагъа жетип адам бар эди. Ала да Керч богъаздан Кърымны юсю бла келгенле эдиле.

Бизни дивизия Къара тенгизни жагъасында орналып, душманны алгъа келиуюн тыйып тургъан кезиую эди, мен баргъанда. Ротам танк-лагъа къажау сауутланы жюрютген, жерлеген, атдыргъан адамладан къуралгъанды. Биз кеси борчубузну алжаусуз толтурургъа бек къаты хазырланганбыз.

Мени юсюмде эсде болмагъан оноу этиледи: Кешоковну атлы аскерчиледен къуралгъан миллет дивизиягъа жиберирге. Анда мени взводну командири этдиле. Аскерчилени юйретир, душман бла сермешге хазырлар ючюн окъуу керекле жокъну орунунда эдиле. Аны себепли кесибиз билген, башхала да билген амалланы хайырланып, башыбызгъа алай бла мадар этерге кюрешебиз.

Жангыдан къуралгъан Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизия бир бек керекли, бир бек къоркъуулу заманда хайырланыргъа деп тутхан аскер бёлюмюню къауумундады. Немециле Харьков тийресинде баргъан урушда онглулукълары кёргюзтгенлеринде хайырлангандыла бизни атлы аскер дивизиябызны кючюн. Ол заманда душман, Дондан ётюп, кюнчыгыш жанына жан ата эди. Аны жолун кесген атлы аскер дивизия болду. Кертиди, бизни атлы аскерибиз бир-бир сермешледе фашистлени танкларына баз болалмай эдиле. Немецли самолётла да жерибизни къан къатыш эте эдиле. Таулула ол халда да чынтты эрлеча сермешгендиле.

Душман бла сермеш бир аз заманга тохтагъан чакъда дивизияны политика бёлюмюню таматасыны экинчиси Къужбий Бозиев, аскерчилени алларында сёлеше, инсан урушну заманында Буденныйни айтхылыкъ атлы аскери бу жерде – Донну кенг ёзенлеринде къуралгъанды деп, аланы жалаанда алгъа кёллендире эди.

Уруш тохтаусуз бардырылгъан он кюнню ичинде солдатларыбыз, атларыбыз да адам айтып тауусмазча кёп къырылдыла. Биз июль айны къызыу кюнлеринден биринде жаралы болгъан адамларыбызны да аманны кебинден элтип, уруш болмагъан жерге къутулта барабыз. Мен да жаралыма, окъ тийген аягъымы суйреп, кючден атлайма. Жол жанына чёгюп, седиреп тургъан портянкамы жангыдан чёргедим. Мени жаралы шуёхум а акъырын атлай къората эди жолун. Болсада алайда чуругъуму кючден бла бутдан тешип, портянкамы къанын сыгып, аны жангыдан чёргедим. Мени аллымда баргъан артиллерист, арып-талып, ахырына тыяннгандан сора, огъары жанындан келе тургъан жюк машинаны кёрюп, къууанч сагъатлы болуп кётюрдю къолун. Тохтады машина. Андагъы солдатла жаралылагъа машинагъа минерге болушдула. Чуругъуму къолтукъ тюбюме сугъуп, мен да минерге кюрешдим машинагъа. Алай шофёр, алгъа къыстау тебиреп кетди. Алайда болмады ишим. Кесиме тырманны къыздырдым – хомухлугъуму хатасындан жаяу къалгъаным ючюн.

Андан сора жыл бла жарым озуп ол машинагъа минип кетген жаралы шуёхума Прибалтикада тюбеп къалдым. Ёмюрде эсибизге келмезлик огъурсуз да, кюйсюз да хапар айтды манга. Ол кюн мени миндирмей кетген машинадагъыла немецли солдатла болгъандыла, бизни къыралны

аскерчилерини кийимлерин кийип, тасхагъа чыкыгъан фашистле. Аллай къыйынлыкъ жетдиргендиле мынга, соруу этип. Насыбына, къачып къутулгъанды шуёхум ёлюмден. Ол кюн машинагъа миналмай къалгъаныма къууандым. Урушдан сау къайтхан аскерчиле аллай насып юлюшлю бола тургъандыла.

1943 жылда полкнун комиссары да, мен да школнун терек бахчасыны ичи бла чыкыдыкъ барыр жерибизге – душманны къалайда болгъанын билирге керекбиз. Душман алайдан жюз бла жарым, эки жюз метрден узакъда туююл эди. Комиссар алда, мен ызындан барабыз. Мени насыпсыз комиссарым, мина болгъан жерни басып, урходук болуп учду кёкге... Кёзлерими кючден бла бутдан ачып, тегерегиме къарадым да, андан къалгъаны жаланда терек бутакыгъа тагылып тургъан фуражка. Бир такыйкъагъа мындан алгъа комиссар биргеме эди. Энди уа аны фуражканын тансыкълагъандан ёнге мадар къалмады. Ол ингирде душман огъу мени фуражкамы да бир жанындан кирип, экинчи жанындан чыкыгъанды. Кесиме хата уа этмегенди.

Андан ауукъ заман озуп, ёлгенлени тизмесине кёплени къошдула. Душман самолётла биз тургъан жерни кёгюнде ары бла бери «жюзген» сагъатларында бир уллу илипинни ичине ташайып, анда бугъундукъ. Ала атхан бомба бизден узакъ болмай чачылды. Топуракъ тюбюне басдырды да къойду ол мени. Негерлерим алайгъа жетип, кёп кюрешип чыгъардыла мени топуракъ тюбюнден. Аланы эслиликлери болушмаса, терен илипин мени къабыр орунум боллукъ эди.

– Алим, ол дуниядан бир хапар айт деп кюле эдиле ала артда.

* * *

Сталинградда дуниягъа айтылгъан сермешледе биз Сарпин кёлню жагъасында къоруулануу борчнун толтурабыз. Атлы аскер дивизиябызны сау къалгъан адамларындан бир дивизион къурадыла. Алгъыннгы командирле, политика къуллукъчула да солдатла бла биргедиле. Душман танкларына къажуу атаргъа сауутларыбыз да бек аз сандадыла. Алагъа командирликни Музачир Битоков этеди.

– Ненча душман танкны аллын тыяллыкъса? – деп сора эди Битоковха оно этген командир.

– Сатыу-алыуда ишлеген бир къабартылы: «Ревизия этмесинле ансы, ёмюрден-ахыргъа тюкенчи болуп турургъа сёз береме», – дегенди, – деп, башындан этилген соруугъа ойнагъан халда алай жууап берди Битоков. Алай андан арысында былай айтып, къаты жууап берди:

– Фашистле башыбыздан окъ-топ жаудуруп жунчутмасала, танклары келиулерине баз болаллыкъбыз. Бек ышанган кючюбюз а Сарпин кёлдю.

Биз Цаган-Нур деген къалмыкъ элде тохташханбыз. Анда юйлени кёбюсю топуракъ башлыдыла. Тузлу суу кёл, узакыгъа созулгъан жипили жерде къалын къамыш ёседди. Кёлде гимнастёркаларыбызны, ич быстырларыбызны жууабыз. Кийимлерибиз къуругъунчу, кёл жагъада

юзмезге жатып, кесибизни кюннге кыздырабыз. Аллай кезиулерибизден биринде немецли тасхачыла кайыкь бла келип, бизни ырбынга тыяргъа умут этдиле, хар затны керюп турабыз. Кийимлерибизни кьерге заман жокьду – автоматларыбыз бла гранатларыбыз а катыбыздадыла. Аланы хайырларындан немецлилени ол кюн жолгъа чыкьгъанларына сокьурандырдыкь.

* * *

Бир эрттекликде эртте кьарауулда сюелген адамларыбыз душман тохташхан жанындан бир арба келе тургъанын эслейдиле. Ол кайдан чыкьды алайгъа? Кёлню бла бизни, сора немецлиле тохташхан жерни араларында эшек ётер чакьлы жолчукь барды. Арбадагъы адамла, баям, тиширыуладыла. Ким биледи, немецли солдатла тиширыу кийимле кийип келе эселе уа?

Биз шошбуз. Арбаны жууукь келирин сакьлайбыз, ушкокларыбызны да огъары аякьларына миндирип. Арбаны чархларына эс буруп, бир затны ангылагъанбыз – ол батхакьлы жерледен ётюп келеди. Арыгъан ёгюзле арбаны кючден тартадыла. Гранатымы да жерине жетдирирге хазыр этип, секирип арбаны аллына чыгьып:

– Тохтагъыз, кайырысыз! – деп кычырдым.

Ёгюзле мени кычыргъанымы «кьулакьларына да алмадыла», алгъа баргъанлай турдула. Тиширыу а асыры кьоркьгъандан, кычырыкьдан кырып, кьолунда чыбыгъы бла боюнсаны аямай тюеди. Арба тохтады.

– Кеси адамларыбыз, тыш адамла тьююлбюз, – деп, ёню кьалтырай, сёлеширге кюрешди сабий кыыз.

– Арбадан терк тьююгюз! – деп, буйрукь бердим.

Кыызла арбадан тюшдюле. Ала бир бири ауузларына чабып, хапар айтып башладыла.

Кыызла колхоз малланы кюн батхан жанына сюрюп келе болгъандыла. Немецли фашистле малланы аладан сыйырадыла. Андан сора кыызла, не да этип, кесибизникиле болгъан жерни табаргъа кюрешедиле – жолсуз жолла бла кючден бла бутдан келгенлерин ангылатадыла. Аланы насыплары тутханды – уруш болмагъан жерлеге тюзелип ётгендиле бизге.

Кыызланы штабха тапдырабыз. Штабны начальниги алагъа кёп сору этип кюрешмеди. Ол кыызла штабда шапалыкь этериклерин айтды, ёгюзлени уа сояргъа, арбаны бузуп, отун орунуна хайырланыргъа буйрукь берди.

Алайда манга жангы борч буюрдула. Жолда бир машинаны тохтатдым да, ол мени армияны политика бёлюмюне кече белинде жетдирди. Эрттенликде политика бёлюмню начальниги «Сын отечества» газетни редакциясына мычмай атлан деп, муратын кысха ангылатды.

Редакция Чёрный Яр деген элде эди, душман самолёту жокьлай-жокьлай тургъан жерде. Бир жол самолётдан кьуюлгъан бомбаладан бири редакция ююмне тийип, кюл этгени кёп заманнга эс жыйдыр-

май турдурду журналистлени. Мен ары жетген сагъатда чыгъардыла оюлгъан юйню хунасыны тубюнден материалланы зарфха уруучу къызны.

Алайдагъыла бир кесек эс жыйгъандан сора ким болгъанымы аскер низамгъа тийишли ангылатдым. Комендантны борчун толтургъан старшина жашар жерими белгили этди.

Фатарны иеси, сакъалым ёсюп, жунчуп тургъанымы кёргенлей, юйде сакъал жюлюрча иги жюлгюч болгъанын ангылатды.

Жюлгючню да хайырланып, тизгиними тап жыйып, редакторгъа тюберге кетдим. Ол мени ким болгъаным жазылгъан къагъытны окъуп, ыразылыгъын ангылатды. СССР-ни Жазыучуларыны союзуна член болгъаныма уа бютюнда бек къууанды.

– Назму жазар кёллюмюсе, огъесе статьямы? – деп сорду.

Мен экисин да этерге кьолумдан келлигин ангылатханымдан сора, олсагъат окъуна ашырды къыстау уруш баргъан жерге.

– Эсингде болсун, материалда урушда халны юсюнден керти хапар айтылыргъа керекди, окоплада олтуруп жаз.

Кесим ары урушну къызгъан жеринден келгенме, хар зат бла да шагъырейме. Аны себепли редакторну айтханына уллу магъана берип кюрешмедим.

Биринчиден айтырым, редакцияны адамлары манга бек жарыкъ тюбегендиле. Аладан бирлери бла – Сергей Зыков бла, ары дери да шагъырей эдим. Ол бизни дивизиягъа энди жазыллыкъ статьясына материал жыя келген эди. Ол фахмулу кесаматчы болгъаны себепли атын урушха дери да эшите-эшите тургъанма. Биз къысха заманны ичинде татлы шуёхла болуп тохтадыкъ. Кёп болушханды ол манга. Сергей урушну бек кыйын сагъатларында окъуна уллу литератураны дуниясында болургъа, аны иги ангыларгъа себеплик этгенди. Аны бла литератураны юсюнден ушакъларыбыз ёмюрде эсимден кетмезлик дерс эдиле.

Ишден аз да бош заманчыгъыбыз болса, мен Волганы жагъасына барып, кеси аллыма дивизияны неда юйюбюзню юслеринден сагъыш, оюм этерге бек суйгенме. Волга сууну толкъунларыны чайкъалгъан тауушларына кёз къакъмай къарагъан, тынгылагъан а къалай хычыуунду. Аллай кезиуде Некрасовну бу назмусуну ауазы кьулагъыма эшитилмей къалмаучу эди:

*Волга! Волга! Весной многоводной
Ты не так заливаешь поля,
Как великою скорбью народной
Переполнилась наша земля...*

Кесими ол кюннгю сезимими, оюмуму назму тизгинлеге шагъырей сёзлерим бла сыйындырып окъуйма, кимле эселе да манга тынгылап тургъан сунуп, къууанып.

– Керти затны суратлагъан назмумуду? – деген ауазны эшитип, сескенип къарадым тегерегиме.

Мен жашагъан фатарны иеси, огъурлу тиширыу кёз жашларын сюрте тынгылай эди. Ол суу жагъагъа барып, быстыр жуууп бошап, артха къайтып келе, мени кёрюп тохтагъанды.

– Керти затны хапарлагъан назмуду назмунг. Кесингми жазгъанса? Мен, ол соруугъа жууап бермей, тынгылап къойдум.

* * *

Урушдан тышында тюрлю-тюрлю хапарла жюрюйдюле. Фронтну биз болгъан жанында аскерчилени жангыдан къауумлагъан иш къыстау барады. Бир-бир бёлюмлеге жангы адамла къошуладыла, аскер техника бла жалчытыу да ол халдады, аш-азыкъ бла жалчытыу да алай. Иги кесекден бери хазырланган, сакълатхан чабыууллукъ башланады. Мени танк бригадагъа жибередиле. Душманны бизни алайгъа сыйынмагъан танкларыбыз болгъан сундурур ючюн, танкларыбызны къауум-къауум этип, бир жерден экинчисине ашырып, кертиси бла да немецлилени иги да жунчутдукъ. Бир жерде уруш шошайды. Ингирликде иги да къарангы болгъандан сора башха участкагъа ёшюн урдукъ. Акъылыбыз: эрттенликде башха аскер бёлюм бла бирге душманны кючюн бирикдирип тургъан жерине чабыууллукъ этерге.

Алай кечени бир заманында къаты сермеш башланды немецлиле бла. Иш а былай болгъанды: душман аскерле да, биз да кюн батхан жанына бирча барып тургъанбыз. Атышыу аны хатасындан башланганды. Немецлиле атхан окъла, топла бизни танкларыбызгъа артыкъ уллу хата эталмагъанларына къууанабыз. Танкла акъ бояу бла боялгъанлары себепли кёзге хазна кёрюнмегендиле. Алайда бизникиле кёпге онглу болуп, аланы иги кесек аскер машиналарын гунч этдиле. Алайгъа бизге болушлукъгъа дагъыда бир танк бригада жетди. Ол немецлиле бизге уруш ачхан жанында тохтады. Аны хайырындан фашистле, болмазлыкъларын ангылап, алайдан артха кетдиле.

Биз, танг атхынчы заманыбызны аулакда ашырдыкъ. Эки жанындан къаты юфгюрген къаты жел иги да жунчутханды. Андан кесибизни сакъларгъа арталлы онг жокъ. Бир жолгъа юч-тёрт адам болуп, автомашинаны кабинасына кирип да чыгъабыз. Алай анда да кёз къысар онг жокъ эди – кабинада аз заманчыкъ тургъаныбызлай, ары кирирге заманын сакълап тургъанла: «Чыгъыгъыз тышына, бизни кирме къоюгъуз ары», – деп тохтай эдиле.

Жол юсюнде къазыкъланы, ушкокланы бир бирге тиреп, алагъа брезентни жабып, балаган кибик этип, сора от тиргизип, аны тегерегине чёгюп, жылыныргъа кюрешебиз. Нёгерлерибизге: «Бери киригиз да, жылыныгъыз», – дерге онг жокъду; брезентни къыйырын аз да ёрге кётюрсенингле, жел аны учуруп кетерикди.

Эрттенликде машинадан машинагъа элтп, солдатлагъа азыкъ аштадыла. Алай котелокланы къолгъа алып окъуна онг жокъду. Къолларыбыз асыры сууукъ болгъандан, бармакларыбызны къымылдаталмайбыз. Шапа уллу чолпу бла бир шорпа къуяды котелокга. Котелок

олсагъат окъуна жылынады. Биз а аны кёкюрек къангабызгъа кысып, аны бла жылынып эс табаргъа кюрешибиз. Болсада тишлерибиз а бир-бирлерин терк-терк жокълайдыла. Олтурур жер да жокъду. Берген ашларын ёретинлей ашаргъа кюрешибиз. Жел къарны келтирип, котелогубузгъа къуяр деген къоркъууну этип, аркъабызны жел ургъан жанына буруп сюелебиз. Къашыкъны ауузубузгъа угъай, ауузубузну къашыкъгъа элтебиз. Ётмегибиз бузлап, темирча къаты болгъанды...

Эрттен азыкдан сора биягъы жолгъа атландыкъ. Темир жол станциягъа жетдик бара кетип. Анда ичлери окъдан толу ящикле бир бири юслерине къаланыпдыла, алада не зат болгъанын киши билмезча халдадыла. Оюлгъан юйню тюрюнде – подвалда, немецлилени складлары, ичлери аш-азыкдан толуп. Алада чагъырны кёплюгюн а айтып тауусаллыкъ тюрюлме. Чагъырны ууландырып кетген болурла деген къоркъуу алды бизни.

– Къарындашла! – деп кычырды биреулен, – алгъа мен ичип кёрейим да, сау къалсам, андан сора сиз да ичерсиз.

Киши эс бурмады ол адамгъа.

* * *

Сталинградны къатында немецлилени тегереклери къаты къуршоугъа алыныпдыла. Бизни да барыуубуз жаланда алгъады.

Ольгинский станицада урушну бек аман кыызгъан сагъатына тюрбедик. Сууукълугъ а кёз ачдырмайды. Фашистле кёк кенглигин илеп, юсюбюзге окъ, топ жаудурадыла. Бомба тийип, Дон сууну башында бузла ёрге, тегерекге чачыладыла...

Бизни зенитчиклерибиз душманны бир самолётун агъыздыла. Ол къара тюрюнде аз эслене чанчылды бузгъа. Аскерчилерибиз бир бирге ал бермей чапдыла аны таба. Мен да аланы ызларындан къууулдум. Алай ол жанындан кёз ачдырмагъан окъла къуйдурду пулемёт. Жерге къапландыкъ. Буз къатыш сууукъ суу къарап-къарагъынчы жибитди кийимлерибизни. Ёрге кётюрюлюб а онг жокъ, башыбыз бла сызгъырып учадыла душман окъла. Аллыбыз табада болушлукъ излеп кычыргъан жаралыланы кёрюп турама. Къуруша тургъанымы сезе башлагъанма, кёкюрегим угъай, аркъам окъуна суу болгъанды. Пулемётну тауушу тохтагъанлай, алгъа сюркелир умут этдим. Болалмадым – кийимлерим буз къатыш бузлап, кымылдаргъа чыртда онг бермедиле.

...Бизни аскер бёлюм Ростовха жетип тохтады. Душман Дон сууну онг жагъасында бир бийикликде орналыпды. Бизникиле болгъан жерле аланы кёз туураларындады. Темир жол станцияда хар юй ючюн баргъан уруш кёз ачдырмайды. Мен ол кыйынлыкъ сагъатыбызда да училищеде биргеме окъугъан жашланы бир-бирлери Ростов ючюн сермешде жоюлгъанлары эсеме тюрюп, дуния азабын сынадым. 1941 жылда Ростовда кеси кёзюм бла кёрген дуния жаханями да тюршдю эсеме. Кечегиде душман самолётла кёкден жаудургъан окъ, топну санап саны жокъ эди. Кече белинде бир кесек шош болдула да, эрттенликде биягъы башладыла

фашистле мурдарлык ишлерин. Тюкеннге аналары бла бирге келген сабийлени кьанлары кьатыш болгъанларына жер да жилай болур эди, сёзсюз.

Мен, Ростовну душмандан эркин этер ючюн жан-кьан аямай сермешген солдатлагъа жоралап, орус тилде назму жазгъанем ол заманда. Аны эки тизгинчиги эсимдеди:

Ты пламя увидел во тьме ночной:

Вдали полыхал Ростов.

Кьаты сермешден сора биз Ростовха Аксайск таба бла кирдик. Биягъы сууукълукъну уа чеги жокъду. Шахарда жер бла тенг болгъан юйле, мекямла кёпдюле. Орамлада гитлерчилени ёлюклери, ууалгъан, кюйген аскер машиналары. Совет аскерчиле бу шахаргъа келип, бу мурдарлык ишни кёрюп, андан сора бара эдиле андан ары барыр жолларына.

Солууунгу душмандан эркин этилген шахардача тынч алалмайса бир жерде да. Анса уа кьалай эркин айланаса, анда кишиден кьоркьмагъанлай, тегерегинге тынгысыз кьарамагъанлай. Ол жерни хар адамы башына фашистледен эркин болгъан жерин тобукъланып уппа этгенин кёрген сагъатда кёз жашларынг чыкьмай кьалмайды.

Ростовда адам жокъну орунунда эди. Эллиу минг адамны немецлиле Германиягъа ашыргъандыла, он мингле бла саналгъан адамны уа кьыргъандыла. Болсада шахарны базарында халкьны кёрюп, кьайгьыларынгы унутургъа кюрешесе.

Ростовну эркин этер ючюн бардыргъан кюрешибизге тийишли багъа бичилип, бек кёп адам орден, майдал кьоллу болдула. Мен да саугъаландым «За боевые заслуги» майдал бла. Ол биринчи саугъам эди. Сергей Зыков да алды аллай майдал. Артдаракъда майдалгъа орден да кьошулду. Алай биринчи аскер саугъама бир затны да тенг этмегенме.

Ол кезиуледе мен бек насыбым тутхан кьууанчыма Кьулийланы Кьайсын бла тюбешгеними санайма. Андан сора Донбасс, Сиваш, Кьырым ючюн бардырылгъан урушлада да бирге болгъанбыз.

Тюзюн айтайым, урушха дери мен Кьайсын бла шагьырей туююл эдим. Газетледе басмалана тургъан назмуларын а окьуй тургъанма. Ма фронтда уа тюбедик биз бирге.

Уруш бара тургъан жерледе редакциягъа келе тургъанымлай, бир жаралы атха тюбеп кьалдым. Ол бир аягьындан акъсай эди, кеси да бек арыкь. Аны биргеме келтире келип, биринчи тюбеген элимде бир акъсакьалгъа бердим. Кьонакьбайым эди ол мени. Эрттенликде кетип тебирегенимде, акъсакьал саугъанг ючюн дегенни айтып, ётмек жарты да, иги кесек бишген эт да берди. Бизни редакциягъа келген Кьайсыннга ол акъсакьал берген затла бла тюбедим.

Кьайсын редакцияны ишине биринчи сагъатладан окьуна бек тири кьатышып башлады. Алгъа ол назмуларын тау тилде жаза эди. Анга билекликни Гоффеншефер этди, ол Кьайсынны назмуларын орус тилге кёчюрюп турду.

Фахмулу, билимли Къайсын жаланда назмула угъай, халкъ уллу эс буруп окъугъан статьяла да жаза эди. Аны себепли анга бек къыйын сермешледен бек магъаналы репортажла, статьяла жазыуну буюруп тургъандыла. Ол статьяларыны, очерклерини, корреспонденцияларыны ахырында «Чегемли» деп жаза эди. Аны «Труп убийцы» деген очеркине бичилген уллу багъаны бюгюн да унутмагъанма.

Редакцияда ишлегенлени барысы да Къайсыннга кишини къошмагъандыла – суйгендиле, уллу намыс бергендиле. Ол манга да, кесине да «оруженосцы Гофа» деп болгъанды. Аллай оюм бла Къайсын Гоффеншеферни бизни юйретиу ишине багъа бичгенлиги эди.

Бир жол Къайсын редакцияны иши бла баргъан батальон бек къыйын болумгъа тюшеди. Поэт артха къайтмай кёп турду. Киши билмейди ол нек чырмалгъанын. Бир ыйыкъдан сора табылады Къайсын. Аскер низамгъа келишмеген ишни этип, къайда болгъанын билдирмей тургъаны ючюн анга сёгюм салыр акъылгъа келедиле редакцияны оночулары. Болсада Къайсын дивизияны командири бу совет аскерчилеге назмуларын окъуп, кёллерин кётюрюп, хорламгъа кёллендирип тургъаны ючюн уллу бюсюрегенин, бек ыразы да болгъанын билдирип, къагъытха жазгъан жүрек сёзюн кёргюзтеди редакцияда мынга тырманны хазырлагъан адамлагъа.

1943 жылны жай айларыны ал кюнлеринде Совинформбюро Уллу Ата журт урушну фронтларында «хазна тюрлениу» болмагъанды деп терк-терк къайтарып тургъанлыкъгъа, кёп жерледе бек къаты бара эди уруш. Биз тургъан жерден узакъ болмай душман кюл этген темир жолну жангыдан ишлеп, хайырланыргъа берген сагъатдан башлап, поездлени ары-бери жүрюген тауушлары бир да тохтамай эди. Анга бек къууанабыз биз. Фашистлеге къан къусдурлукъдула эшелонла элтген адамла, техника. Ол эшелонла уруш баргъан жерге чепкен сокъгъан теркликде жүрюй эдиле. Поездле жаланда кече жүрюйдюле.

Аллай болумда бир кюн бизге болушлукъгъа жангы адам келди. Былай къарагъанда, Валентин Овечкинни бир бош солдатдан айырлыкъ туююл эдинг, погонларында юч жулдузгъа эс бурмасанг. Юсюнде солдатла кийген шинель, кеси да бир уллу, эркин зат, аякъларында кирзовый чурукълары, башында пилоткасы. Къысхасы, офицер бир бош элли жашха ушай эди. Гитче кёзлери, мангылайында жыйырылгъан ызлыкъла, къара чачы. Биз барыбыз да уруш баргъан жерледен материалны хазыр этип, аны редакцияны секретарына берип, дагъыда артха – фронтха атланыргъа юйреннгенбиз. Ол затланы барын да эслей эдик Валентинни къылыгъында, сёзюнде – оюмунда.

Офицерлени кезиулю жыйылыуларында (ол фронтлада къалай эсе да тюз алай бардырылгъанды) редакторубуз кёлю кётюрюлюп айтды бу сёзлени:

– Бизге жангы адам келгенди – тамата лейтенант, жазыучу Валентин Владимирович Овечкин.

Жангы нёгерибиз узакъ бармай ангылатды сёзге таза да уста болгъанын. Эл жашаудан хапар айтып тебиресе уа, барыбызны да кюлдюрюп, чегисиз этиучю эди. Кеси уа хазна кюлмей эди, таланнган. Хапар айта туруп кёзлеринден жилтинчикле чыкыгъан сунаренг. Аууз тёгеречи уа кёзге кёрюнюрча жангы жыйырылгъан хал алып. Биз а, барыбыз да бирча кюлюп, зауукъ этебиз. Ол халыбыз ишден бош заманда иги да узакъгъа созулуп турду. Бизден бирибиз кеси хапарыбызны айтып башласагъ а, нёгерлерибиз: «Сабыр бол, маржа, Валентиннге айтмагъа къой», – дей эдиле.

Кертиси бла да Валентинни хапарлары бизни кёп ауур сагъышларыбыздан кери этип тургъандыла.

Газетни иш кёллю, фахмулу корреспондентлери – кеслерини заманларыны кёбюсюн окопада бла артиллеристле, танкистле уруш этген жерледе ёлюмню кёзюне къарай ашыргъан адамла, редакциягъа душманнга жигитликлерин кёргюзтген совет аскерчилени юслеринден жангы оюмла, жангы статьяла, жангы очеркле, жангы репортажла бла къайтхандыла. Валентин жолгъа атланнган сагъатда уа ол биргесине къайсыбызны элтирик болур деп, сагъайып сакълагъанбыз. Ол жазгъан затны окъургъа уа къайсы бирибиз да ашыгып сакълагъанбыз. Ол бизге келгенден сорагъы заманны юсюнден айтама. Ма аллай кюн жетди. 1943 жылда 2-чи июльда «Сынокну» – «Сын отечества» газетге алай айтыучу эдиле, кезиулю номери чыкъды. Аны экинчи бетин саулай да Валентин Овечкинни «О подвигах и труде солдата» деген очерки алыпды. Аны окъугъандан сора ишексиз болдукъ Овечкинни келгени газетге жангы кюч бергенине, ол жазгъан фахмулу материалла «Сын отечестваны» намысын бютюнда кётюрлюгюне. Валентинни очеркинде сёз эки офицерни юслеринден бара эди, ротаны командири, лейтенант, жыл саны келген Клименкону бла батальонну командири тамата лейтенант Говоровну. Биринчиден, ала совет офицерни намысына тийишли адамла болгъанларыны юсюнден хапар айтылады. Валентин кыйын сермешледе солдатланы уллу хорламгъа кёллендирирге кюлларындан келген адамла болгъанларына ийнануулу багъа болгъанын бичип, чынтты офицерлени сыфатларын ачыкълагъанды газет окъуучулагъа. Очеркни автору саугъа кюллу да болду. Ол, кёзбаусуз, барыбыз да кюуаннган иш эди. Совет аскерчиле, Валентинни очеркин окъуп, аны махтап, редакциягъа кеси оюмларын жазып жибергенлери бюгюн да эсимдеди.

Сёзсюз, ол очерк бизге, корреспондентлеге да, юлгю эди. Барыбыз да кеси жазуларыбызда урушда халны Валентинча ачыкъларгъа итингенлей турдукъ. Овечкин бош кысха корреспонденцияларында окъуна фахмулу жазулары бла, оюмлу сёзю бла барыбызны да сейирге кълдырып ачыкълагъанды болумну. Ол затны: «Дорог каждый час», «Гордое имя – Сталинград», «Этого больше не будет», «Почин офицера», «Счёт мести», «Красный луч», «Гордость командира», «И погоны помогают немца бить» дегенча корреспонденциялада ачыкъ кёребиз.

Урушну заманында аскер газетде ишлеген журналистде жууаплыкъ сезим, жангы болумланы излеу, алагъа тюз багъа бичиу дегенча затла аны тизгиинли да, оюмлу да этмей амаллары жокъду. Совинформбюро 1943 жылда август айны ал кюнлеринде Харьковну тийресинде бизни аскерлерибиз уллу хорламла этгенлерин билдиргенинде, Валентин Овечкин кёп сагъыш этмей атланады ары. Бек кьоркьуулу жолоучулукъ эди ол анга да, аны эки нёгерине да. Валентин анда хар болумну кеси кёзю бла кёрюрге керек эди. Полуторка автомашина бла уруш жолла бла жюз километрле бла саналгъан узакълыкъгъа барлыкъды. Андан кьайтхандан сора уа кесини магъаналы статьясы бла газет окъуучулары сейирге кьалдырлыкъды.

Валентин андан келтирген материалына «В эти дни» деген атны берди. Аны ал тизгинлеринде быллай сёзле бар эдиле: «Боец! На твоём участке сегодня затишье. На третьем году войны немцы даже летом оказались не в силах наступать. Барометр войны в наших руках... Недолго сидеть немцу в окопах перед тобой».

Статьяда совет аскерчилени хорламларына багъа бичиле эди бек алгъа. Наводчик Михаил Корнаковну кишилигини юсюнден энчи айта эди Валентин. Аны хайырындан ол аскер бёлюм душманны жети танкын кюйдюргенди. Михаил Корнаков алайда ауур жаралы болмаса эди, фашистлеге бютюнда уллу кьыйынлыкъ тюшериги сёзсюз эди.

Овечкин редакциягъа кьайтып, анда эки фронтда болгъанын айтды биз сейирсинип тынгылагъан хапарын.

Овечкин бу жол бек кьыйын, мычымай жоюлургъа боллукъ жолоучулукъгъа эсде болмай тургъанлай атланнганын да, эки фронтда болгъанын да айта, бизни бар акъылыбызны кесине бургъанлай турду. Ол автомашина бла биз да бара тургъанбыз уруш отуну ичине. Бир жол Мелитопольну тийресинде фашистлени кёз туураларына чыгып кьалабыз. Аямайдыла ала бизни. Ол заманда айтханды газетни типографиясыны таматасы, редакцияны ырысхы-техника болумуна оноу этген адам:

– Сизни ёлтюрселе, редакциягъа башха адам жиберирле, машинаны кюйдюрселе уа, мен машина кьайдан табарыкъма?

Аны айтханына уллу магъана берип кюрешмедик.

Бизни аскерлерибиз тохтаусуз алгъа барып, сахарларыбызны, эл-лерибизни фашистледен бир бири ызларындан эркин этген заманлада кюнюн, кечесин тынчлыкъ бла ашыргъан журналист жокъду. Хар бирибиз да уллу жетишимлерибизни, хорламларыбызны кёрюрге сюебиз, ол затлагъа юлюш кьошаргъа сюебиз. 1943 жылда 8-чи сентябрьде Баш Главнокомандующий Южный эм Юго-Западный фронтла Донецкий бассейинни тийресинде бек уллу хорламла этгенлерини юсюнден приказын басмалагъанында, кьууанчыбызны чеги жокъ эди. Хорламгъа жетишгенлени санында бизни армияны да аты айтыла эди ол приказда. Ма хорлам! Аллай кюнледе, сагъатлада солуу, жукъу деген затла жокъ эдиле. Жолда бара тургъанлай жукълай эдик. Ол кеппе-кертиди. «Алгъа! Жаланда Алгъа!» Ол сёзлени хар бирибиз таукел айта эдик, ёхтем-

ленип, кыуанчыбыз жүреклерибизге сыйынмай. Ол кюнледе туугъан эди быллай чакъырыу: «Вперёд, ребята, впереди река Молочная!» Ол хар кимни да жүрегине хычыуунлукъ, кюч-кыарыу бере эди, арыгъан санларыбызгъа уа женгиллик.

«Курс на реку Молочную!» – деп, Овечкин, машинагъа мине хычыуун ауаз бла сабий ауаз бла айтды. Атлы аскерибиз хорламла болдурган жерге барлыкъбыз.

Бу жолгъу командировкабызда барыбыз да бир болуп жазган материалыбыз газетни сау бетин толтурду. Сёзсюз, аны жазганладан бири Овечкин эди. Жазган а машина бла келе тургъаныбызлай этгенбиз. Материалны атына «Мы едем к тебе, Днепр!» деп атагъанбыз. Бизге бир шарт, адам кыурашдырып айтыргъа онг болмагъан шарт ёмюрге эсибизде къалгъанды. Бир аскерчи, бузулган темир жол бла келе келип, семафорну къатында душман бомба жер бла тенг этген юйден узакъ болмай, темир жолгъа салынган темирле бла семафорну эшилген темир жипни тартып, семафорну ачады, сора темир жипни кыйырын чыпыннга чёргейди. Алайда семафорда «Жол ачыкъды!» деген жазыула кёрюнедиле. Ол затха жаланда кёзю бла кёрген адам ийнанырыкъды. Артда журналистле ол затха уллу магъана бергендиле.

Валентин Владимирович Овечкин бизден кетди да, барыбызны да мудах этди. Ол жазып, иги кесек очерк, корреспонденция къалдыла редакцияда. Ала бары да басмаландыла газетде бирем-бирем. Артда аны юсюнден биз эшитген: Украинаны баш газетин жангыдан чыгъарып башлагъандыла да, Овечкинни фронтдан чакъырып, анга редактор этгендиле.

Донбасда биз жарым жыл турдукъ. Душманнга кезиулю чабыуулукъ этерге хазырланадыла бизникеле. Ары аскер техникасы бла, адамлары бла эшелон да келди. Тюрлю-тюрлю аскер бёлюмлени адамлары семинаргъа жыйылып, бир бири сынауларына юйренедиле. Фронтдагъы поэтлини бирге жыйып, ала бла да бардырдыла семинар. Алай семинарладан биринде шагъырей болган эдим мен Яков Козловский бла. Ышаргъаны къатындагъылагъа хычыуунлукъ берген Яковну ол заманда онжети жылы бола эди. Шахта деген шахарда аны бла тюбешиуюбюз ёмюрлюк шуёхлугъубузгъа мурдор болган эди.

Я. Козловский бир назмусунда кесин совет поэзияны офицерине санап, суратлау литературагъа къаллай жетежагъы болганын ачыкълагъанды. Баям, ол оюм анда Ата журт урушну кезиуюнде фронтлада айланган заманларыбызда жаратылгъанды.

Биз газетибизни хазна къалмай хар номеринде жазабыз алгъа барыу-гъа къалай хазырланнганыбызны юсюнден. Газетни бютюнда магъаналы, бютюнда сейирлик этер оюмда секретариатыбыз эсде болмагъан оюмну ангылатды бизге: фашистледен эркин этилген жерледе халкъ мюлкню аякъ юсюне салыу не халда болганын окыуучуларыбызгъа туура этерге. Краснодарда комсомол организацияны немецли башкеслеге къажау жашыртын ишлери да ол заманда белгили болган эди

къыралгъа. Комсомолчуланы сейирлик жигитликлерини юслеринден аскер газетледе, «Комсомольская правда» газетде да магъаналы да, уллу юйретиу магъанасы болгъан да материалла бир бири ызларындан басмаланып турдула.

Сиваш сууну татыуу

Молочный черекни юсю бла ишленнген темир жолну, аскер-инженер техниканы сейирлик онгуна саналгъан къурулушну, совет аскерчиле кёзню ачып-жумгъунчу заманны ичине пара-чара этип атдыла. Ол иш гитлерчилени «ахшы» умутларын ойду – бизникилени алайтын Кърымгъа барлыкъ жолларын кесер акъылда эдиле ала.

1943 жылда 10-чу октябрьда бизни газетибиз басмадан быллай чакъырыу сёзле бла чыкъды:

«Не выпустить немца за Днепр. Прихлопнуть его в Крыму. Устроить гитлеровцам на юге второй «Сталинград».

Кърым ючюн сермешде фашистле болмагъанча бек тозурадыла: юч жюз минг солдатларын бла офицерлерин къырдырдыла ала. Дагъыда, къамамай, алгъа ура эдиле кеслерин. Ала не бек кюрешдиле эселе да мурдарлыкъ ишлери ючюн излегенлерине жолукъдула. Адам къанындан тоймагъан начасла, Симферопольда эллиу минг совет адамны къыргъандыла. Евпаторияда, Керчде фашистле тиширыулагъа, сабийлеге, къартлагъа жетдирген кюйсюзлюклерин ючюн совет аскерчиле аладан дертлерин алыргъа керек эдиле да, ол затда чынтты эр кишиликлерин танытдыла.

Немецли офицерле бла солдатла Кърымны тауушлукъ табийгъатыны юсюнден юйлерине махтанып жазгъан, алай аланы Германиягъа ашырыргъа жетишалмай къалгъан письмолары бизни къолубузгъа тюшген эдиле. Кърымны кёгетлерини татыулулукъларыны юсюнден а айтып тауусмай эдиле. Унтер-офицер Руди Рошель а Кърым ёмюрден-ахыргъа Германияны оноууна тюшгенине къууанып жаза эди. «...Мында аллай сейирлик жерле бардыла, аладан юлюш къоллу болур акъылдама! Кесиме бек тап жерни сайлагъанма. Аны юсюнден полковникге заявление окъуна жазгъанма. Къууаныгъыз, ол мени тилегими толтурургъа айтханды».

Партизан огъу юзген эди аны жашауун, ахшы муратын да аны бла бирге.

Октябрь айны ахырларына бизни аскер бёлюм Сиваш сууну бир жанындан экинчи жанына ётеди. Алай бла Сивашны Кърымгъа жууукъ жагъасында фашистлени къолларында тургъан жерибизни къолгъа этерге – иги болушхан эди ол бизникилеге кёкден окъ, топ къуяргъа хазырланган фашистледен къорууланыргъа. Аллай жерде уа не сауут, не адам кюч аямай кюрешдиле хорлам къоллу болур ючюн.

Ол кюн тенгизни теренлиги жюз къыркъ сантиметрден озмай эди. Ол артыкъ къайгъылы иш тюйюл эди: кюн батхан жанындан жел къаты

ургъан сагъатда тенгизни сууу иги да кётюрюлген этеди. Ол кезиуде уа Сивашда кеме жюзерге боллукъду.

Аскерчилерибиз суу ичи бла барадыла – сауут-сабалары да биргелерине. Ётдюле барыр жерлерине. Атланы хайырланыргъа уа онглары болмады. Ала жипиге батып, кымылдап онглары жокъ эди. Аланы ол кыйынлыкъдан кьутхарыргъа кюрешген да аскерчиле болдула. Артиллеристле сауут-сабаларын кыйыкылагъа жюкледиле.

Аскерчилеге жолну инсан урушну заманында Фрунзени аскерине Сивашны юсю бла ётерге болушхан адам кёргюзте эди. Ол жыл саны келген ётгюр, жигерлиги алыкъа жеринде болгъаны барыбызгъа да туура кёрюннген, кыалын чачына ким да сукъланырча таукел адам. Гымых сакъалына бла мыйыкъларына уа акъ кыакыгъанды. Иван Иванович Оленчукну таукел да, батыр да адам болгъаны бет сыфатында, кьол, аякъ алыуунда, аз да, оюмлу да сёзюнде ачыкъ таныла эди.

Сейир тыйюлмюдю ол зат: жыйырма бла юч жыл мындан алгъа, кюз артыны мутхуз, жауунлу кюнлеринден биринде Къызыл Аскер айтхылыкъ Фрунзени башчылыгында Сивашха жууукылашханды. Ол, Каховканы тийресинде кыаты уруш бара тургъан жер бла ётюп, Гнилой тенгиз таба жол тартханды. Врангельни кызыл аскерчиле кылыкысыз элгендирген кыаууму алайдан башларын алып кыачады. Алай Кърымда орналыр акылда уа болгъандыла.

Энди уа Кърымны кьолгъа немецли фашистле этгендиле. Совет аскерчиле душманны Молочный черекни жагъасында кыаты бегиннген кючюн седиретип, Мелитопольну эркин этедиле. Андан Кърым айрыкамда эки жагъаны бирге кыошулгъан жерине ал бурадыла. Аланы муратлары: артха ыхтырылгъан душман аскер Кърымгъа кирген жерге аягъы басмазча ётерге. Немецлиле аны ангылап, резервде тургъан аскерлерин Кърым тийресинде айрыкамда эки жагъаны бирге кыошулгъан жерине элтип орнатадыла. Ала мотопехотаны бла танк аскерчилерин Кърымгъа кирген жерни жабаргъа онг табадыла. Алай бла ол кыорууланыу кючюн жыйышдырып, бир кыауум заманны бизни аскерчилени алларын тыяргъа да онг табады.

Алайда Строгановка эл ичи бизни аскерчиледен толуду. Ала Гнилой тенгизни ары жанына ётерге хазырланадыла. Ол кыйын ишни кечеги-де ётерге деген оноу белгили болады. Алай ётер ючюн ол тийрени иги билген адам керекди, аскерчилени алларында барырча. Табийгъатны бек жунчуулу кезиуюдю – кёкню кыара булутла кьолгъа алгъандыла, суудан сора кёзге кёрюннген зат жокъду. Ким аллыкыды кьолгъа ол борчну – тенгизни юсю бла аскерчилени алгъа элтирге киши базынмайды.

Ким эсе да Оленчукну атын сагъынды. Сивашны кьол аязынча билген Оленчуг а сау болурму?

Ахырында адам жибердиле Оленчукга. Иван Иванович сормагъанлай ангылайды аны нек излегенлерин. Чурукъларын киеди, базыкъ жюн халыдан эшилген кёлегин да терк окъуна кыаплайды...

Оленчук, аскерде жюрюген жорукъ бла, саламлашыр умут этеди баргъан жеринде. Ол не заманда да кесин аскерде къуллукъ этген адамгъа санагъанды. Къаллай буйрукъну да толтурургъа хазырлыгъын ангылатады бу жол да.

Ол кезиуде подполковник Маслов былай айтды:

– Жолдаш Оленчук! Сууукъ сууда жууунургъа тюшюп турады. Хорлам ючюн не уллу къыйынлыкъны да соруусуз сынаргъа керекбиз.

– Сен айтхан борчну толтурургъа эртте юйреннгенме, – деди Оленчук.

– Бек сау бол, мен сенден башха жууап сакъламай эдим, – деди подполковник.

Этиллик ишни юсюнден керти хапар башланды.

– Тасхачыла бла бирге атлан жолгъа. – Подполковник не этерге керек болгъанларын жик-жиги бла ангылатды. Иван Иванович артыкъ ыразы болмады анга акъыл юйретгенлерине.

Полкнун командири Маслов жел къайсы жанындан урса да, быланы ишлерине чырмау боллугъун ангылай эди. Алай аны сагъыш этдирген башха шартды: душман биледи бизникиле Сивашдан къутулгъанларын, сора аны душман болгъан жанында жууукъда тохтап, аны аллын тыяр акъылгъа келип тохтагъанын да ангылайды.

– Хар бирибизге бир эс жыйдырлыкъ суусап къуюгъуз стаканлагъа, аны ызындан къабар затны оноуна сууну ары жаны жагъасында этербиз, – деди жашладан бирлери.

...Кетдиле тасхачыла суу юсю бла кече къарангыда – алда Оленчук, къалгъанла аны ызындан. Артиллеристле чыртда айырылмайдыла сынаулу Оленчукдан. От бла ойнагъанларын биле тургъанлай, къоркъгъан, жунчугъан хал аладан бек кенгдеди. Аланы борчлары – душман къалайда тохтап окъ жаудургъанлай турады юсюбюзге, алайгъа бауурланып барып, аны биллип къайтыргъа керекдиле.

Сууну Кърым табадагъы жагъасына бек алгъа подполковник Масловну аскерчилери ётдюле. Артиллерист тасхачыла борчларын толтуруп, кийимлери да сууда жибип жетдиле алайгъа – Масловну аскерчилери богъан жерге. Тасхачылары хайырларындан немецлиле биз болгъан жерге окъ жаудургъанларын тохтатдыла. Алай фашистле бизникиле суудан чыгъарыкъ жерни биллип, битеу кючлерин алайгъа буруп тохтадыла.

Масловну артиллеристлери, миномётчулары, пулемётчулары да, кече жукъламай, сауут-сабаларын бир жерге – душманнга къан къусдурлукъ жерге, жыйышдырдыла. Ала ахшы муратларына жетдиле – немецлиледен алгъа болуп, от ачдыла. Ол оюмлу оноу къанлы жаубузну оруусуз-соруусуз артха кетиулерин жалчытды, ала аскер техникаларын да къюп ташайдыла суугъа. Баям, Сиваш сууну татыуун ангылатдыла совет аскерчиле алагъа.

Совет аскерчиле Кърымда тынгылы орналып тохтадыла. Подполковник Маслов Оленчукну мычымай алайгъа келтирилелерин айтды.

Ол борчну толтурлукъ адам резин къайыкъгъа минип жюздю Оленчук болгъан жерге.

– Суу иги да чёкгенди, жауун чырмау боллукъ тюйюлдю; аны айтханым, мени болушлугъум керек тюйюлдю сизге, – деп тохтады Оленчук. Алай командирни буйругъун толтурмазгъа эркинлик берилмегенин ангылап, андан кёп мычымай атланды жолгъа.

Иван Иванович алыкъа билмей эди аны Ата журт урушну орденине кёргозтюрге излегенлерин.

Экинчи кюн манга Кърым ючюн сермешни юсюнден статья жазаргъа буюрду редактор. Алай ары къалай барыргъа керекме? Алыкъа билмейме. Мен Сивашны жагъасында сагъышлы сюелеме. Аз-маз къар да жауады, кеч кюз артыны сууукъ жели да кесин танытады. Бир заманда сапёрла келдиле алайгъа. Хауа бла кёпдюрюлген резин къайыкълары да бар. Анга сапёр техника, снарядла, патронла, аш-азыкъ, таза суу да жүкледиле. Алай бузлап тургъан суугъа кирирге хазна адам базынмады. «Сивашда» одеколон барды, андан урлап, кёлюгюзню кётюрюгюз», – дегенле да болдула.

Арлакъда – бизден иги да узакъда граждан кийимлери болгъан иги да жашаулу адамны эследим. Ол аскерчилеге бир кюлкюлю хапар айтханын ангылап, къатына жууукъ бардым. Ол а Оленчук. Иван Иванович Фрунзе бла къачан къалай тюбешгенини хапарын айта эди. Блокнотуму хуржунумдан чыгъарып, Оленчукну айтханларын жазаргъа хазырландым.

«... Къарайма да, бир узун столну тегерегинде олтуруп, не затны эсе да юсюнден хапар айта эдиле. Санайма, ала жетеулен боладыла. «Ингир ахшы болсун!» – дейме. «Сау бол, санга да болсун ингир ахшы», – дейдиле.

Аз заманчыкъны ичинде аладан бирлери ёрге туруп: «Бери ётюп, былайда шинтикге олтуругъуз, – дейди манга. Шинтикни манга жууукъ тартады. – Чыракъны жандырыгъыз».

Жандырдыла чыракъны. Къарайма – олтургъанланы барысы да аскерчиле. Аланы бирлерине энчи эс бурдум. Чырайлы адам, мыйыкълары да тап ишленип. Юсюнде окъдан сакъларыкъ гимнастёркасы да бар. Столда аны аллында уллу къагъыт. Ол карта болур эди, баям.

Ол а Фрунзе болгъанды. Мени тукъумуму, атымы, атамы атын сорду сабыр, оюмлу къарамын манга буруп. Соруууна жууап бере, андан арысында къалай боллугъуну сагъышын этеме.

– Оленчук, Сиваш сууну юсюнден ангылауунгу билирге сюебиз, – дейди Фрунзе.

Жюрегим бир кесек тынчайды. Бу жерледе, Сивашда да мен билмеген жашырынлыкъ жокъду, битеу жашаууму мында ашыргъанма.

– Сивашда мен билмеген жашырынлыкъ жокъду, – деп, таукел айтдым.

Фрунзе хуржунундан сирнек топну чыгъарып, аны бир къауум агъашчыгъын картаны юсюне тёкдю. Аланы бир бири ызларындан

тизе кетип: «Угъай да санга, сегиз километр барды. Кенглигиди аллай бир».

– Аны кенлиги артыкъ бек сагъыш этдирмезге керекди бизни, – дедим, кёп зат билгеними ангылата. – Иш башхадады: сууну ары жаны жагъасында акъла бек къаты бегитгендиле кеслерин, пулемётларыны санап-саны жокъду. Ала къышларын Кърымда ашырыр акъылдадыла.

Фрунзе битеу къарамын, оюмун да манга бурду.

– Хурметли Оленчук, санга бек ауур борчну толтурургъа тюшерикди, – деди Фрунзе. – Сивашны юсю бла барыллыкъ жолну кёргюзтюрге керексе Къызыл Аскерге. Сени жол башчыгъа алыргъа оноулашханбыз. – Сора олтургъан жеринден ёрге туруп, мени къатыма келип, инбашыма эки-юч кере да къагъып:

– Былайда уялыр кереклиси жокъду, Оленчук, – деди Фрунзе, – биз билебиз, сен жарлы жашагъан адамларыбыздан бирисе. Большевикле да сизни кибиклеге тенглик, эркинлик берир ючюн, сизни кибиклени жер, ырысхы, иш къоллу этер ючюн кюрешедиле. Эт бизге ахшылыкъ – къыйын заманыбызды, болуш.

– Сиз айтханлай болсун, – къолумдан келгенни аямам, – дедим. – Жаланда бир тилеригим – манга да ушкок беригиз.

– Санга ушкок кереклиси жокъду, – бизни сууну аргъы жагъасына элтип, артха къайтып кетериксе...

Мен Оленчукга кёз къакъмай къарагъанлай, айтхан хапарларын бирин да къалдырмай къагъытха тюшюрюрге керешеме. Мен бирде суу жагъагъа бир бири ызларындан келип къуюлгъан аскерчилеге кёз жетдиреме, бирде суугъа сагъышлы къарап, тынгысызлыгъымы сабыр этерге кюрешеме. Ол биз тургъан жерден отуз атламдан узакъ туююлдю. Суугъа кирсенг, теренден-терен бата баргъанынгы сезесе, – алгъа тобукъгъа дери, андан арлакъда белинге дери, андан арысында уа боюнунга дери теренликге жетесе, артыкъ бийик адам туююл эсенг.

Оленчук да къарамы бла ашырады тенгизге кире баргъанланы. Сора, бир кесек тынгылап тургъандан сора, озгъан заманланы хапарын жангыдан башлады.

«...Отряд суу жагъагъа келип тохтады. Олсагъатда командир: «Оленчук, алгъа!» – деп буйрукъ береди. Тюз да тенгизге киргенибизлей, акъла прожекторну жарыгъын тенгизге бурдула. Ызы бла юсюбюзге окъ жаудуруп башладыла. Олсагъатда жел башха жанындан уруп башлагъанын сеземе. Аллах сакъласын, ол кюн батхан жанындан юфгюрюп башласа, суу тюбюнде къоярыкъды бизни. Бизге насыпха, төгерекни къалын туман басды. Не сейирлик прожектор бла да ол берген къарангылыкъны жарыталлыкъ туююлсе. Сау кече узуну ашыкъмай, сабыр баргъанлай турдукъ. Сууну теренлиги тюрлене баргъанын сеземе. «Жагъагъа жууукълашдыкъ», – дейме кеси акъылымда. Урушха хазырланабыз...»

Оленчук, хапарын бёлюп, кетерге хазырланады. Алай аскерчиле жибермейдиле аны.

– Тюнене угъай, бюрсюкюн а къалай болду иш? – деп сорду бир жаш адам.

Оленчук ол соруугъа жууап бермеди.

– Барыгъыз да тизгин тохтагъыз, – деди командир.

Алайда мен Иван Иванович бла турдум бир кесек заманны. Ашыгъышлы жазгъан адам атланы, кесиме иги ангылашынмагъан шартланы да жангыдан сордум.

Бу тукъумну – Иван Ивановични ата-бабалары, бери Россей Екатерина патчахлыкъ этген заманлада аны буйругъу бла кечгендиле. Мында болгъан тузну хайырланыуу бла байламлы этилгенди ол иш. Къарапкъарагъынчы Сивашны жагъаларында бир бирге алаамат ушагъан жашау юйле сюегендиле кечгюнчюле. Эр кишиле эрттенликде эртте, къолларына да жугарларын алып, суу жагъагъа тебирегендиле туз къазаргъа, тиширыула уа сабанлада ишлегендиле.

Строгановка тузлу жерни арасына саналгъанды. Алайдан ашырып болгъандыла тузну къыралны шахарларына бла эллерине. Аны къой, Египетге бла Япониягъа да. Сивашны жагъаларына эллилени къанларын ичген байла, сора иш, жер излей келген адамла да синггендиле.

Анда болгъан халгъа адамла хазна эс бурмагъан заманлада тенгизни иелерге къаст этген къауумла да келгендиле бери. Бек баш муратлары Кърымны байлыгъын къолгъа этиу эди. Ала богъазда эки суу къошулгъан жерде тогъуз метр бийиклиги болгъан къала ишлеп, аны багъалы акъ ташла бла сырлап, эшигин да аллай ташла бла ишлеп, анга Тафрос деп атагъандыла – магъанасы уа – Жангыдан ишлеу неда Къазыу – Перекоп.

Ол къалагъа ушагъан бийик къурулушну къолгъа этерге алан, гунн, хазар, половчу халкъладан башлап, кёп миллетле кюрешгендиле. Алай ол миллетлени жангыз бирини башчысы базынмагъанды Гнилой тенгизни юсю бла ары ётерге. Жаланда Къызыл Аскерни къолундан келгенди ол ишни этерге.

Вранлегъни аскери, Северный Таврияда бек кълыкъсыз ууатылгъандан сора, Кърымгъа къачады, Къызыл Аскер берген къыйынлыкъдан анда къутулур муратда. Анда Тюркияны бла Сивашны жагъаларында бир кесек эс табып, хазырланып, сора битеу кюнню жыйышдырып, жангыдан Москвагъа чабаргъа таукел боладыла. Врангель Перекопда, Чонгарда, Ишунскеде орналгъан аскерчилерине бек ышанганды, алай Къызыл Аскер ноябрь айны сууукъ, къарангы кечелеринден биринде Сиваш бла ётюп, Врангельни аскерлерини ала сакъламагъан жаны бла келип, онгларын алады...»

Иван Ивановични хапарыны андан арысына тынгыламадым.

* * *

Ол кюнледе немецли фашистле бла сермешде болдургъан махтаулу хорламлары бла кёлленген аскерчилерибиз жаланда алгъа барыуну жалчытхандыла.

Бир заманда алайгъа армияны командующиси келеди. Анга дивизи-яны командири тюбеп, болумну толусунлай билдирди. Командующий анга КП-ны Сивашны башха жанындагъы жагъасына ётдюр деп, къаты буюрду.

Генералла тенгизни сууукълугъу мыйынгы чанчдыргъан сууу бла ётерге база эселе, былайда мен этген мурат боллукъ туююлдю деген акъылгъа келип тохтадым. Къайыкъ тилей айланганлыгъыма, манга киши эс бурлукъ туююлдю.

Алаша бойлу адамла бла жолгъа чыкългъаныма биринчи кере сокъу-рандым, ала мени суугъа кирип ётерге къоймадыла. Болсада мындан кёп мычыргъа жарамайды – жел ол жанындан, бу жанындан да кезиу уруп, тенгизде халны терк тюрлендиреди. Болум аманнга айланыргъа тюшер, сёзсюз. Башхаладан юлгю ала, бир узун къурукъ къоллу болдум. Аны бла сууну терен, жукъа жерин билаллыкъма. Барлыкъ жолуму узунлугъу юч минг алты жюз метрди.

Суу тобугъумдан ёрге озгъунчу, бек таукел барама. Алай не къадар жолну къората баргъаным сайын сууну теренден-теренине киреме. Тё-герегиме къарап, солдатланы суу ичинде баргъанларына эс бурама. Суу алдагъы солдатны богъурдагъына жетгенди, аны ызындан баргъанны белинден энишгеси тенгиздеди.

Снарядла атылып тебирегендиле. Болгъаным суу болгъанды. Ши-нелим а бютюнда бек суу болгъанды. Ол, бутларыма чырмалып, атлар-гъа къоймайды. Мени ангылауумда, сууда жылыракъды тышындан эсе. Жюклери болгъанла бютюнда амалсыздыла. Аллайланы кими жюгюн аркъасына жангыдан къысаргъа кюрешеди, кими нёгерлеринден болуш-лукъ излейди. Суугъа бата баргъанланы къолларындан тартып, аз кере чыгъармадыкъ суу тюбюнден.

Мен да суу тюбюне кёп кере кёмюлдюм. Чурукъларымы ичлери суудан толуп, хаман энишге тарта эдиле. Суу ичинде жюклерин тас этип, аны суу тюбюнде излерге кюрешгенлеге уа жанынг аурумай къа-лай къалгъын.

Тохтамай, алгъа барыргъа кюрешебиз. Бизден чыкългъан тылпыуну кёрсенг, башыбызгъа акъ булут келип къоннган сунарса. Энди сууда адам башладан башха зат кёрюнмейди – аллай бир терен жерине жетген-биз сууну. Аланы башларындан чыкългъан тылпыу сууу къайнай тургъан самоваргъа ушай эди. Мени акъылыма кёре, ол тылпыу душманны кёкде учхан лётчиклерини кёзлерин байлайды – кёргюзтмейди совет солдат-ланы барыуларын. Ауазындан таныйды хар ким кесини командири.

Барлыкъ жерибизге жетип, суу жагъагъа чыкългъаныбызлай, бизни къуандырырча бир ишге тюбедик: хар бирибизге кружканы белине жете спирт бердиле. Аны къуюп ичерча адырыбыз жокъ, ызындан къа-бар затыбыз да жокъ. Суу да къошмай ичерге кюрешдик, ызы бла къол аязларыбызны ийискеп аны бла чекленебиз.

Анда этер ишими этип – редакция берген борчуму толтуруп, артха къайыкъ бла къайтдым. Алай бир ыйыкъдан сора ол азап жолоучулу-

гъуму къайтарыргъа тюшдю. Олсагъатда Москвадан редакциягъа келген полковник аскер урушха хазырланган жерге барып, анда халны кеси кёзю бла кёрюрге суйгенин айтды. Ары баргъан жолну иги билгеним себепли, къонакъны Сивашны юсю бла ары элтирге манга буюрдула. Угъай дерге мадар жокъ, жууапсыз атландым жолгъа.

Полковник мени ызымдан кючден бла бутдан келеди. Суу кёкюрегине жетген сагъатда артха да бир къарады. Кёпмю, азмы келгенибизни, Сивашны жагъасына узакъмыды алыкъа билмейбиз. Мен ангылагъандан, ол соруулагъа жууап изледи полковник.

Къалын туман басханды, суу жагъа кёрюнмейди. Сууукъ хауа терибизден ётюп, сюегибизге жетгенди. Жагъада зенитчиклеге эс бура барырын айтама полковникге. Ала бизни эслеселе, болушурукъдула. Аллах сакъласын, ала жунчуп, кеслерини аскер сауутларына жан салсала, ишни аманнга кетеригин ангылапма, – немецлиле олсагъатдан кёкден башыбызгъа окъ жаудурлукъдула. Кертиди, суу бла баргъан адамгъа самолётладан къуюлгъан окъ, топ артыкъ къоркъуулу туююлдю. Болсада къууанырча иш а туююлдю. Фашист лётчикле адамла болгъан жерлеге окъну, топну пушка бла неда пулемётла бла жаудурургъа ёчдюле. Ол заманда суу да болушаллыкъ туююлдю бизге.

Аманны кебинден чыкъдыкъ суу жагъагъа. Тютюн чыгъа тургъан жер юйге бардыкъ. Алгъын былайы бош терен чунгур эди, энди уа жер юй, солургъа, жылыныргъа да онг берген «межам». Аны ичи адамладан толуду. Анда суу инчикге жетеди. Алай аскерчиле чамларын, оюнларын тохтатмайдыла. Полковникни отха жууукъ олтуртдула. Аны сахтиян чурукълары бар эдиле. Аланы кючден тешдиле, шинелин, экеулен болуп, кёп кюрешип сыкъдыла. Старшина бизге кружканы белине жете спирт берди. Мен юлюшюмю солуусуз тартдым. Азыракъ окъунамы сундум. Спирт да жылытмайды бизни. Полковник эки-юч кере ийисгеди спиртни. Тазасы болмагъанын ангылап, ичмеди. Ол къалын тютюнден кёзлерин кючден бла бутдан ачып, мени кёрдю да – кружкасын узатды.

Жер юйчюкге адамланы жангыдан-жангылары къуюладыла. Ол тардан-тар бола барады. Къургъакъсытыргъа салгъан чурукъларыбызны неда кёнчегибизни бирле алып кетселе да, биллик туююлбюз. Башхала къолгъа этгинчи тартайым деп, кружканы алып:

– Жолдаш полковник, Сизни саулугъугъуз ючюн, – деп, ахырына дери тартдым.

Аны юлюшю да, кесими юлюшюм да болушмадыла – жылытмадыла.

Полковник бла мен баргъан полкну адамлары бизге кече жатаргъа «тёшек» бердиле, – бир къауум къамиш къауура, жатхан заманыбызда санларыбызны сууукъ жерден ала сакъларыкъдыла. Манга жетген къауураланы да полковникге бердим. Ол кёп кюрешди аланы жатар жерине жарашдырып. Болалмай эди – ёмюрюнде кёрмеген ишин «тынгылы» этерге болушдукъ анга.

Анда жер юйчюк асыры сууукъдан, бек жунчудукъ. Аны башына жаланда брезент жабылыпды. Эрттенликде полковник «тёшегинден» кьобалмады. Температурасы кылыккысыз кётюрюлгенди. Врач аны ёпкелерине сууукъ кыакыгъанын ангылатды. Ол да, мен да артха келген жолубуз бла – Сиваш суу бла кыайтыргъа керекбиз. Ол зат иги да сакъгышха кыалдырды мени.

Полковникни госпитальгъа ашырдыла. Комдив бизни артха кыайыкъ бла ашырыргъа деп оноу этди.

Артха – редакциягъа кыайтханымлай, мен тёшекге тюшдюм. «Полковой врач», биз Гоффеншеферге алай айтыучу эдик, манга багып башлады, – тохтамай кёз туурасында туталды. Хар эрттен сайын кьол аязын мангылайыма салып, ариу айта ёнчелейди температурамы. Кюнден юч кере дарман береди. Алгъа дарманны кеси ичип кёрюп, андан сора бере эди манга. Сергей Зыков да мени жарсыууму этгенлей турады. Кеси бир бек керекли заманнга деп сакълагъан спиртинден ингир сайын уллу кыашыкъ бла бирни уртлатады.

Бир кыауум кюнден аягы юсюме болдум. Энди «полковой врачха» болушлукъсуз бараллыкъма. Ол кесинден сора адамы болмагъан бир тул кыатынны юйюнде фатар тутуп жашай эди. Ол тиширыу жыл саны келген, аз сёлешген, кыаштуй адам эди. Аны юйю элни бек кыыйырында эди. Тиширыу ийнкечигине ёз жашауундан эсе кёпге сакъды. Сёз ючюн, кеси жашагъан отоуда туталды эди ийнекни да.

Ингирликде врачха кыаратыргъа барама ол жашагъан юйге. Арбазгъа киргенимлей окъуна жаш тиширыуну жырлагъан тауушун эшитеме. Не ишди бу? Кыайдан чыкыгъанды бери аллай адам? Босагъадан атлагъанымлай окъуна кёрдюм бир сейирлик жанны – аскер кийимлери бла жаш кыызчыкъ, лейтенант, жырлап дуния зауукълугъун ала. Гоффеншеферде болгъан насыпны да чеги жокъ. Ол дежурствогъа барыргъа керекди. Ол редакциягъа кетип тебирегенинде:

– Алим, Ниначыкыгъа сакъ бол, эс бур, – деди.

Баям, мен кыыз бла шагъырей болургъа сюйгеними сормай ангыласа керек. Олсагъатда кыызгъа назму жазар акыылгъа окъуна келдим. «Гвардия Нина», деп ат атадым алыкъа жазылмагъан назмугъа. Гоффеншефер кыызгъа алай айтханын эшитген эдим.

Нина кесини жашау, уруш жолларыны юсюнден хапар башларыкъ сунуп тургъанымлай, ол а жаш партизан кыызны – Нелли Шилинаны кыадарындан башлады хапарын.

Кырымда театр институтну студенти болгъан Нелли гитлерчиле Кырымны кьолгъа этгенлеринде, Кырымны тауларында партизанланы жаяу жолчукларына тюзелип, барады аланы излеп. Табады партизанланы.

Политрукну анга айтхан сёзю:

– Бизде ийнеклени сауаргъа адам керекди, тап болду келгенинг.

Партизан кыауумда юч ийнек бла бир бузоу бар эдиле. Ийнеклени тёлюлерин сояргъа тюшгенди партизанла ашдан кыыйналгъан кезиуде.

Артыгъыракъда жаралылагъа иги багъаргъа керек болгъанды. Ийнек-леге уа тиймегендиле, аланы сютлери бла кечингендиле партизанла.

Нелли ийнек сауаргъа бек кыйналып юйренирге кюрешеди. Политрук урушха дери ферманы таматасы болуп тургъаны себепли, Неллиге болушханлай, этер ишин юйретгенлей турады. «Бу сахна оюн тюйюлдю, тырнакъларынгы бояр кереклиси да жокъду», – деп да айтхан эди... Ол сёзле къызны жанына тиймедиле.

Къыз кеси борчун тынгылы толтуруп башлады. Нелли ийнек сау-гъандан тышында аш-азыкъ да этеди. Ишден бош заманында жырлап, партизанланы кёллерин кётюреди, хорламгъа кёллендиреди. Аллай бир намысы жүрюгенди аны партизанланы арасында, ол халны айтып тауусалыкъ тюйюлдю адам.

Бир жол партизан къауум жангы борчун жалчытыр мурат бла алай-дан тышына кетип тургъанлай, алайгъа гитлерчиле от жаудура чабадыла. Нелли фашистлени къолларына тюшеди. Гитлерчилени сорууларыны кезиуонде дуня азабын чекген къыз, болгъаны къан жугъу болуп, ёлгенлени санында тургъанлай, муну асмакъгъа асаргъа тебирейдиле. Жаяу жолчукъ алайгъа терен къолну эрини бла бара эди. «Быланы къолларындан ёлгенден эсе, тауларымы къоюнларында ёлейим» деген акъылгъа келеди къыз. Секиреди ол терен къолну башындан энишге. Аны ызындан окъла къуйгъан автоматны тауушун эшитген окъуна эт-мейди Нелли.

Ингир алагъа ол кесине келеди – эс табады. Къыз секирген зама-нында ташланы угъай, терекни юсюне тюшгенди. Партизанла аны та-бып, базаларына келтиредиле. Бир къауум кюнден от жүрекли партизан къызны госпитальгъа самолёт бла ашырадыла.

Нелли айтхан хапарны блокнотума тюшюрюрге кюрешдим. Къыз кесини юсюнден а айтырыкъ болурму?

– Сора сени тукъумунг Шилинамыды? – деп сордум. Къыз мени сорууума жууап къайтармады. Бир кесек тынгылагъандан сора Борис Корниловну назмусун окъуду. Андан быллай тизгинле эсимде къалгъан-дыла:

*И, помня наказ обстоятельный твой,
Я верен, как пули комочек,
Я снова в работе боец рядовой,
Товарищ, поэт, миномётчик.*

Корниловну назмусунда ахыр сёз «пулемётчик» угъай «миномёт-чикди». Къыз, баям, алгъа миномётчик болгъанымы билип тюрлендир-ген сунама ол сёзю.

Бир заманда Сергей Зыков биз болгъан отоугъа кирип келди. Де-журство эди да, кезиуон Гоффеншеферге ётдюрюп, къызны мында бол-гъанын билип келгенди ашыгъышлы.

Неллини кёргенден сора юйню иеси – къаштюй тиширыу окъуна бизни бла жарыкъ саламлашды. Ол, къуймакъ этип, столгъа бизни бла бирге олтуруп ашады.

Жарыкъ кёллю болгъаныбызны магъанасы бар эди – аскерибиз алгъадан-алгъа барады. Ары энди Сивашны ичи бла угъай, У=2 самолёт бла барлыкъбыз. Бу жол да жолоучу болургъа чёп манга тюшдю.

Самолётха дери мени Зыков ашырды. Мен самолётха миннген сакъатымда суратымы да алдырды. Ол сурат менде бюгюннге дери сакъланнганды.

Кёкде душман бла тюбеширге боллукъбуз деп бош къркыгъанбыз, хауа болуму самолётну учаргъа эркин этмеди. Былайда кесими акъылыма келген затны айтама – фашистле бла тюберге боллугъубузну юсюнден.

Бир заманда самолётубуз кётюрюлдю кёкге. Барыуубуз кюн чыкыгъан жанынады. Самолётну алаша кабиначыгъы ал жанындан юфгюрген къаты желни хазна тыймайды. Ол мени кабинадан чыгъарып, тышына сызарыкъды деген акъылгъа келген кезиулерим да боладыла. Мен тегерегиме къркыгъан хал алып, тынгысыз болуп къарайма. Самолёт жерден жюз элли метр бийикликде уча болур эди. Юйлери башларын къар басхан эллени да кёребиз бир бири ызындан. Онг жаныбызда уа Сиваш, юсюн да туман басып. Бир заманда башыбыз бла окъ жюзюп ётдю. Дагъыда экинчиси. Лётчик самолётну мычымай жерге жууукъ учуруп, душманны кёзюнден ташаракъгъа кетерча этди. Алай барып, жипиге батдыкъ. «Мессершмитт», огъун бизни самолётубуз болгъан таба къуйдуруп, артха айланып кетди. Баям, бизни самолётубузну агъызгъан этген суннган болур эди.

Лётчик болушлукъ излей кетди. Аны тилеги бла алайда аскер бёлюм жюк ташыгъан машина жиберди, аны бла тартдырып, самолётну жипиден чыгъардыла.

Самолётха чыртда хата болмагъанын кёргенден сора, аны кърургъакъ жерге дери тартдырып, кёкге учарча этдиле, – тебиредик жолубузгъа.

Биз артиллеристлеге жууукъ жерде кьондукъ. Мен алайда бир тауушлукъ ишге шагъат болдум: ала ол къадар сауут-сабаны тенгизни юсю бла бери къалай ётдюргендиле?! Ол аскер сауутланы къайыкъ кётюраллыкъ туйюлдю. Понтон кёпюр жокъ эди алыкъа.

Мени сейирсиннгеними ангылагъан артиллерист, мен жукъ да соргъунчу, ангылатды ишни болумун.

– Баржаны ауур жюклеп, (тюбю жасы ишленнген, кеси жюрюмеген жюк кеме), къачан эсе да бирде бурлак кемени тартханча тартып чыгъаргъанбыз, – деди.

Немециле бир заманда танкларын батыр да, таукел да, жигит да артиллеристлеге къажау жибердиле, бизникилени аланы элгендирирча сауут-сабалары болмагъанларына ишексизликде. Жангылгъан эдиле башкесле – эки танклары кюйдюрюлгенден сора къалгъанлары артха къачдыла.

Бир къауум артиллеристни атлары жазылыпдыла мени блокнотумда, пушкалары Кърым тийресине биринчи болуп келтирилген жигитлени.

Ала сержант Гаяс Хаснов – кёккёз татарлы жаш, Иван Луценко, Данил Хижняк, Василий Решетняк.

Кърым тийресинде душманны аланы аскер сауутлары жашаусуз этгендиле. Немецлилени танкларына къажау сюелгенлеринде, бизникилени къолларында жаланда он снарядлары болгъанды. Болсада ала окъуна кюйсюз душманнга къан къусдургъандыла.

Энди бизникиле бир кесек эс тапдыла. Терен индекде душмандан сыйырылгъан сауут-саба кёп эди. Немецлилеге от ачарыкъ жерибизни башха жары кёчюрюп, атланы тынгылы жерлеп, душман танклагъа къажау барыргъа хазырларгъа керек боллукъду. Кёп турмай алайгъа снарядла бла толу жалчытылынган сау батарея келтирликди. Ол заманда душмандан къоркъур-юркюр кереклиси боллукъ туююлду.

Мени келтирген самолёт эсде болмагъан затха тюбетди, учалмай, жерде уллу таууш этип бурулду ары-бери, атла андан юркюп, тагъылып тургъан жерлеринден ычхынып, къачаргъа аздан къалдыла. Атла артиллеристлеге кёп ауаралыкъ туудура эдиле – къыйын эди алагъа бакъгъан, кечиндирген. Душман бла сермешде хорлам бизники болгъанлыкъгъа, андан сора да кёп ауаралыкъ туудурдула ала. «Танкла атлы аскерни хорлаялмагъандыла», – деп болгъандыла солдатла.

Душманны атлы аскери бир туман кюн жипили жер бла алгъа къутулуп, Сивашны къатында бизни позициябызгъа чабыууллукъ этгендиле.

Совет аскерчиле, сёзсюз, аланы кереклерин бергендиле. Пулемётчула душманны кёз туурагъа иги да келме къоюп, – жюз, жюз элли метрге дери, андан сора ачхандыла от. Ол заманда будуман этип къачхандыла ала артха. Кёплерине уа аман кюн келген эди. Кёп атлары иесиз къалгъан эдиле. Бизникиле атланы ташада быллай кюннге керекли болуп бакъгъандыла.

* * *

Жарым жылгъа жууукъ заман озду. Ол кезиуню ичинде сапёрла Гнилой тенгизни юсю бла кёпюр этдиле. Алай Сивашны «жагъыны тутуп» – суу къайнап, ёрге кётюрюлюп тебиреди, сапёрла Гнилой тенгизге этген кёпюрлерине да уллу хатасы жетди аны. Кюн батхан жанындан ургъан жел бютюнда тынгысыз этди, – аны толкъунлары бар эркинликни къолгъа алдыла.

Бир жол Къулийланы Къайсын бла мен Сивашны бир жанындан экинчи жанына ётер «жолну» къатына барабыз. Алайны сакълагъан зенитчиклеге эс бурабыз. Ала къайгъысыз олтурадыла. Алай эсе, биз ангылагъандан, душман чабыууллукъ этер къайгъыда туююлду. Дагъыда арлакъгъа барабыз. Бу жол тенгизден тынчылыкъ бла ётерге тюшмеди.

Аскерчилени тынгысызлыкъларына, не эсе да бир уллу ишге хазырланганларына кёре, душман бла сермешу кёп турмай башланырыгъына ишексиз болдукъ. Ол кезиуде жазгъанды Къайсын бу тизгинлени:

*Глотая сухую колючую пыль в просторах степных,
Мы пойдём вперед.*

Пыль Турецкого вала неся на шинелях своих,

Мы пойдём вперед!

Мы пойдём вперед!

Апрель айда болду уллу къайгы. Бизни бла кьоншуда – Перекопда тохташхан армияны душман бла кьаты сермешни башланды. Аскерчиле кёп заманнга алжаусуз кьуллукъ этерик сауут-сабаны алдыла кьолгъа. Немецлиле Ишунск позицияда кьорууланыу кючню тынгылы бегитгенлери себепли аланы ол кючлерин тозуратхан алай тынч болмагъаны ангылашынуулуду. Алайы бизникиле тургъан жерден бир километр бла жарымды. Апрельни бу эрттенлигинде совет солдатла чабыууллукъ этерикдиле деген акъылда болмагъандыла. Душман, кьышын Кърымда ашырыр акъылда хар несин да тынгылы хазырлап, аякъны кьаты тиреп тохтагъанды.

Сермешни башланырны аллында мен КП-ны кьатында тохтап, жа-яу-аскер полкнун аскерчилерини хазырланыу ишлерине кёз кьакъмай кьарайма. Башда айтханымча, немецлиле апрельни бу эрттенлигинде бизникилени чабыууллукъ этериклерин сакъламагъандыла. Сагъатларыбызгъа тёзюмсюз кьарайбыз – уллу тынгысызлыкъ жашау этип.

Бизни плацдармабызда – кенглиги жыйырма, эни сегиз километр болгъан жерни толусунлай аскер техника бла аскерчиле алыпдыла. Алайда атылгъан патрон жерге тюшерик туююлдю.

Чабыууллукъ башланыр кезиуге аскерчилерибиз кёкден, жерден да кьаты сакълагъан эки понтон кёпюрюню юсю бла жангы аскерлени кьаууму келди.

Биз толун ийнаныпбыз энди ол тийреде фашистлени ёлюмден не дотла, не дзотла сакълаялмазлыкъларына. Кърымны жерине иеликни биз этерикбиз, кёкге да биз. Кърымны сакълагъан гитлерчилени боюнларына тагъыллыкъ асмакъ да хазырды. Аны эринлерибиз Сивашны тузуну татыуун кьалай ангылай эселе да, тюз алай ангылайбыз.

Кёкде узун белгиле кьоя учдула ракетала. Заман болгъанды!.. Жер кьычырыкъдан кьырды, улуду. Кьылыкъсыз уллу таууш битеу плацдарманы кьалтыратды. Душманни бизге жууукъ жаны тюрлю-тюрлю от жарыкъгъа тумаланды. Аны тургъан жерини теренинден окъ, топ тауушла тунукъ эшитиледиле. Аланы ол амалсызлыкъларын желде ким эсе да тютюнюн кьабырдыралмай кюрешген халгъа ушатдым. Сермешге «Иван Грозный» атлы аскер бёлюм киргенди. Снарядла душман таба асыры кьыстау учхандан, кёз ачдырмай эдиле. Тёгерекни басхан тютюнден битеу булутла алайгъа жыйылгъаннга ушады. Дуния гюрюлдеген тауушха кёмюлдю.

Кёп мычымай кёкню самолётла бийледиле. Ала юч кьат (юч этаж) болуп уча эдиле. Самолётла бир бирлерине сакълыкъны да сакълап, онг болгъан кьадар болушхан да этип, борчларын кёз ачдырмагъан урушну излемлерине тийишлиликде толтурадыла. Артиллеристлени окъ, топ

тауушлары энди душманны сакълыкъны сакълагъан жерлеринде эшитиле башлады. Чабыууллукъ этерге заман жетгенде, алгъа танкла, аланы ызларындан жаяу аскер тебиредиле.

Фашистлени адамы, техникасы да жер бла бушто болгъан сундукъ. Алай бир заманда душманны ал жанындагъы къаууму кесин таныта башлады. Эндиге дери тауушсуз тургъан пулемётла, автоматла, пушкала да бизникилени кеслерине сагъайтдыла.

Манга батальон бла бирге Сивашны ётерге тюшдю – энтта да кёмюлдюк тузлу суугъа. Батальон немецлилени ала сакълагъан жанындан от ачды. Хал аллай бир къатышлыкъгъа жетди, кесибизникиле къалайда, немецлиле уа къайсы жаныбызда болгъанларын ангыламай тохтадыкъ.

Немецлиле ангылай эдиле, бизникиле аланы къоруулануу кючлерин седиретселе, Кърымдан къачып къутулур жерлери болмагъанын. Къара тенгизде бизни флотубуз кёпге онглу эди аланыкъындан эсе. Душманнга сайлау жокъ эди: не алайда къырылып, тюп болургъа, неда тенгизден кёп мычымай къачып кетерге керекдиле. Аны себепли душман бек кёп кюч салып кюрешди аякъ тюпге тюшмезге. Юч кюнден аланы къоруулануу кючлери толусунлай ууатылды.

Ала Керч, Перекоп табадан Севастопольгъа ёшюн уругъа кюрешдиле. Бизни аскерчилерибиз аланы аякъ ызларын окъуна излей эдиле.

Сергей Зыков бла мен душмандан эркин этилген Симферопольгъа жетерге ашыкъдыкъ. Аны анасы анда къалгъан эди. Сау болурму? Жашны тынчлыкъсыз этген соруу. Уруш башланганлай, ала Москвадан Кърымгъа кетгендиле, анда тынчыракъ жашау сюрюр умут этгендиле. Сергей эки жылны ичинде юйюрлеринден арталлыда хапарсыз эди.

Кюн жарымы айландыкъ биз оюлгъан, кюйген юйлени биринден экинчисине барып, шахарны ортасындан къыйырына дери солуусуз жортуп, дагъыда артха ол халда къайтып. Тапмайбыз Сергейни юйюрюн – умут юздюк. Угъай, бир тиширыу бизге бир кезиуде ол юйюр ол жерде, ол юйде жашап тургъанды деп, хапар берди. Къууулдукъ ары. Болсада алайда чачылгъан, оюлгъан юй къабыргъаладан сора жукъ да жокъ.

Дагъыда биреулен бизге жангы адрес берди. Жетебиз алайгъа – артыкъ уллу болмагъан эки къатлы, уллу терезелери болгъан юйге. Иги да жашаулу тиширыу терезени ууалмай къалгъан жангыз мияла кёзюн жуууп кюрешгенин кёрюп, тохтадыкъ.

Сергей Зыков шум болду. Ол тиширыу бир манга, бир Сергейге къарады да, биягъы жумушун этип башлады.

– Мама! – деп къычырды Зыков.

Тиширыу алгъа къылыкъсыз элгенди да, аямай къычырыкъдан къырды. Терезе кёзню жууа тургъан буштугъу жерге тюшдю, кёзлеринден жилямукълары тёгюлдюле.

Сергей къуу жастыкъны сермегенча сермеп, къоюнуна алды анасын. Арбазда дагъыда бир тиширыу сюелгенин эследик. Ол да къучагъын кенг жайып чапды Сергей таба. Ол а Сергейни анасыны эгечи.

Ана чексиз уллу кьууанчыны кертилигине ийнаналмайды. Жашын ары да, бери да айландырып сылайды бетин, кёзюне кьарап тоймайды. Кьоншу юйледен, подвалладан да чыгыш, кёп тиширыула жыйылдыла алайгъа. Жашы келген тиширыугъа алгыш этип, аны насыбына кьууанып жилиу этдиле ала. Алагъа кьарап, кеси акъылымда уруш не кьадар ананы жашындан, кызындан айырды деп, теренден ахтынама. Уруш дуня азабын сынатхан анам да ма бу халда кьууанырыкъды, юйге сау-эсен кьайтсам.

Жашлары сау-эсен кьайтмазлыкъ анала кёпдюле, жарсыугъа. Бек кёп кыйынлыкъла сынагъан Соломия Ивановнаны сыфаты уа ёмюрде да кетерик туююдю мени кёз туурамдан. Ол биз бусагъатда Жанкьойда, алыкъа урушну оту хазна ёчюлмеген жерде кьоюп кетген тиширыуну сыфаты.

Соломия Ивановна бла аны эри Фёдор Александрович Танковский, юйлерин душман урушу оюп, жашар жерлери болмай кьалгъанда, Къызыл Аскерни флотунда кьуллукъ этерге алырларын тилейдиле. Кьарт снарядла келтирирге болушады, жаралылары уруш отундан кенгирекге кетерирге тюшген сагъатда да жаш адамладан артха кьалмайды. Аны кьатыны да ишсиз туююдю: быстыр жууады, аскерчилени ашларын жылытады, аш этер зат болса, аны да тынгылы тамамлайды. Морякла ол этген борщну асыры жаратхандан, махтап, кёкге чыгъарып тургъандыла. Артиллеристле, аны эркелетип: «Анабыз» дей эдиле.

Немецлиле Севастопольну кюн батхан жанына тынчлыкъ бермей, юсюне окъ, топ жаудуруп тургъан сагъатда Соломия Ивановна ары киеуюн бла кызын кёре барады. Ала анда сахарны кыйырында жашап болгъандыла. Ол богъазда кемеле тохташыргъа деп жарашдырылгъан жер бла ётеди ары. Барса, аллайгъа барсын – киеуюню юю жер бла тенг болуп, кызычыгъындан кьалгъанла кырылып...

Соломия Ивановна аманны кебинден кьайтады артха. Немецлиле сахарны север жанын кьолгъа этгендиле. Уруш не кече, не кюн тохтамайды. Урушну кьара туманы сахарны башын жапханды. Адамланы башха жерлеге кёчюрюу башланганды. Шахарда аш-азыкъны, башха жашау кереклени жетишимсизликлери борбайдан кьаты алгъандыла. Кьарт киши бла кьарт кьатын гранатла, патронла жыйыу ишни кьолгъа алгъандыла. Ала ол затланы уруш бир кесек бир жанына ыхтырылгъан жерледе излейдиле – табадыла, гранат, патрон кьоллу адамла ала кеслерине керек болмагъан сагъатда Соломия Ивановнагъа бла Фёдор Александровичге сёз айтдырмай бердиле.

Севастополь душманны кьолуна тюшдю. Фёдор Александрович душманны кьолундан жоюлду, Соломия Ивановна кеси кьалды. Флотну аскерчилери душманны кёзюнден ташаракъгъа болжаллы халда кетерге оноу этип, Бензостроядан узакъ болмай тауну тешип этилген жол бла барып, жашырынлыкъда тургъанларын биле эди. Немецлиле сахарны жанлары, кьанлары бла сакъларгъа кюрешгенлени аман кюнлерин келтирирге хазырланып тургъанлай, кеслерине кьан кьусаргъа тюшюп

къалды. Ала бизни тенгизчилерибиз тургъан жерни (тоннельни) къайдагысын билип, алайны къолгъа этерге кёлленелле, – тоннельни эки жанын да жабаргъа дейдиле.

Ол сагъатда Соломия Ивановнаны эсине бу жыр тюшеди:

Пусть ярость благородная

Вскипает, как волна,

Идёт война народная,

Священная война.

Бу жырны Севастополь ючюн бир къыйынлыкдан да артха турмай уруш этгенлени къолгъа жыйып, жанлары саулай жер тюбюне басдыра туруп, барысы да бир аууздан жырлагъандыла.

Соломия Ивановна кеси акъылында бек алгъа этериги: душман тоннельде тургъанланы айтханларыча этип жойсала, ол алайгъа барып, Ата журтлары ючюн жан берген жашларына (тенгизчиле аны аналарына санагъанларын айтханбыз) баш урлукъду, хорлауну къолгъа этген Кърымны ариу чакъгъан гюллеринден къучагъы бла бирни элтип, ала дунияларын алышхан жерге барлыкъды.

Ол тиширыуну сыфаты анамы сыфатын кёз туурама келтирди.

* * *

Севастополь ючюн баргъан уруш ахыр ауалына келип тохтагъанды. Сергей Зыков, Къулийланы Къайсын да, мен да Мекензиевых шахар таба тебиредик. Анда душманнга жангыдан чабыуну жолу белгилене эди. Полкнуну контроль пунктунда биз бир бирден айырылдыкъ. Сергей бла мен подразделениягъа кетдик, Къайсын командования бла хапарлаша къалды.

Биз уруш баргъан жерден къайтханыбызда, ингирги сууукъ Кърым тауладан энишге тигелей башлагъан заман эди. Жазыу этген китапчыкларыбыз сейирлик хапарладан толудула. Редакциягъа теркирек жетерге бек ашыгъабыз. Алай бир кесек заманнга тохтаргъа тюшдю. Биз уруш баргъан жерде окоплагъа тюше айланган кезиуледе Къулийланы Къайсын КП-ни тийресинде жаралы болгъанын эшитдик. Къайсынны госпитальгъа элтдик.

Къайсын бла мен бек къыйын болумладан сау-эсен къутулуп тургъанбыз. Энди уа уруш жолларыбыз бизни бир бирден узакъ этди...

Севастополь ючюн баргъан уруш жети кюнню ичинде ахырыда тохтамады. Душманнаны аны оюмунда оюлмазлыкъ къорууланыу «къаласын» жер бла тенг этерге керек эдик бек алгъа. Мени акъылыма кёре, бизни артиллерия алышынмай оюлмазлыкъ къысыр къаягъа ушай эди ол сагъатда. Ол немецчилени темирбетон бла ишленген къорууланыу мекамларыны устуккуларын кёкге бардырады. Тенгизден кемеле, кёкден самолётла от ачдыла алагъа. Партизанла да, агъачдан чыгып, артиллеристлеге къошулдула.

Аскерчилерибиз киши къатына баралмазлыкъ къадама къаланы къолгъа этерге керекдиле. Германияны Генеральный штабы Севасто-

поль алагъа къаллай уллу къыйматны тутханын ангылай эди. Ол себепден фашистле аны къолдан ычхындырмаз ючюн жанларын да аярыкъ туююлдюле.

Сапун-Гораны къолгъа этген кюнубюзде мен Чёрный деген тау суучукъну тийресинде эдим. Бизни кёз туурабызда узун, бийик тау тёппеле сюеле эдиле, аланы этеклеринде энди жашнай башлагъан кырдыклы ёзенле. Алгъа анда бир адам да жокъ сундукъ, алай төгерек аскерчиледен топпа-толу болгъанын артда кёрдюк. Алайда, тау суучукъну ары жанына ётюп, Сапун-Гораны къолгъа этер муратдадыла бизникиле.

Батальонладан бирлерини парторгу клубланы къайсысындан эсе да узун да, кенг да стол жабыуну къолгъа этгенди. Байрам кюнледе президиумну столуна жайып болгъандыла ол жабыуну. Артда аны ууакъ туурап, андан къызыл байракъчыкъла этип юлешгендиле хорламны келтирлик къауумлагъа. Аланы хар бири байракъчыкъларын къолгъа этилген Сапун-Гораны кёзге туура жерлерине тагъарыкъдыла.

Бизни аскерчилерибиз хар жанындан да къыстау окъ атыла тургъан бир бийикликни къолгъа этдиле. Андан ары барып онг жокъду. Ал жанындан ушкок окъла бла снарядла буз жаугъанча къуюладыла, – чыртда кёз ачдырмайдыла. Аскерчиле, къая ырбынлагъа къысылып, жарылгъан къая къабыргъаладан тыгыр ташха ушагъан ташла къобарадыла. Къолгъа этген бийикликлерине уа «Зёрнышок» деп атагъандыла.

Энди бек алгъа – къолгъа мычымай этиллик жер Сапун-Горады. Аны төгерегине акъ булутла бауурланыпдыла. Ала аны вулкан атылгъаннга ушатадыла.

Ингир къарангысы кеси эркинлигин толусунлай къолгъа алгъандан сора бизникиле душманнга от ачыуларын башладыла. Капитан Разуваевни аскерчилери ёрледиле Сапун-Гораны тёппесине. Анда хорламны байрагъын чанчдыла. Немецлиле болгъан окъларын, топларын къуйдула совет аскерчилени юслерине. Алай аланы ол ишлери да магъанасыз эди. Кёп заман мындан алгъа немецлиле ол бийикликни къолгъа этгенлеринден сора, алайны къолдан ычхындырмай тургъандыла. Бу жол а кече бла кюнню ичинде бизникиле алайны къолгъа этгендиле. Сапун-Гора ючюн баргъан уруш Ата журт урушну историясында бек белгили жерни алады.

Фашистле алайда ёмюрде эслеринден кетмезлик къыйынлыкъны сынадыла, тюз ол халда жоюлдукъбуз деб а акъылларына да келмегенди. Чач-тюк болду къаты бегитилген къорууланган чеклери. Гитлер берген – история магъанасы болгъан буйрукъланы бирин да толтуралмадыла аны аскерчилери. Душманны бир ненча жердеги оборонасы – къоруулануу кючу бир жолгъа ууалдыла. Алгъа юч армиябыз да бирча бардыла. Фашистле, къачып барып, Херсонесде аякъ тирер умут этдиле. Аланы ызларындан танкларыбыз, атлы аскерибиз, жаяу аскерчилерибиз бара эдиле. Бир заманда уруш тохтады, ушкок тауушла ёчюлдюле.

Къыйын сермешледе жигитликлерин кёргюзтген аскерчиле уруш оту тозуратхан Севастопольгъа жууукъ келип тохтадыла. Бу жолгъу сермешледе не ёлном, неда хорлам боллукъду. Башха сайлау жокъду...

Орам толу адамланы арасында шахаргъа «Т-34» бла биринчи болуп кирген лейтенант жашны излейме. Аны жигитлигини юсюнден хапар а тохтамайды, айтып тауусмайдыла анда болгъан батырлыкъны, оюм-лулукъну, усталыкъны.

Солдатла айтхан а буду: Сапун-Горада аны танкы жетмеген жер къалмагъанды, душманни доту болгъан жерлени кюл этип, адам аягъы басмагъан къая эринлери бла, бийикликле бла учуп баргъанча барып, немецлилени кеслерин да, техникаларын да тюп этер ючюн къалмагъанды. Немецлиле ол къатышлыкъда башларын сугъар жер тапмай, сауут-сабалары болгъан складларын кюйдюрюп, болгъан техникаларын къоюп къача эдиле. Мен ол затланы юслеринден газетге тынгылы материал хазырлап басмалагъан эдим.

Фашистлеге битеу тегереклеринден от жаудура эдиле бизникиле. Гитлерчи обер-лейтенант, вокзалгъа минала салыргъа оноу эте, ол ишни тындыра айланган адам, мурдарлыкъ борчун толтура тургъан жеринде къолгъа тюшеди. Тенгизни юсю бла къачаргъа кюрешгенликлери уа кемеге къутуладыла, бир бирлерин малтап. Бизни самолётла алайгъа келген сагъатда уа, ёлюмден къалай къутулургъа билмей, башларын къоллары бла жаба эдиле.

Окъ, топ кюйдюрген жер алыкъа сууумагъанды. Шахар бек «къыйналып солуйду». Къайда эсе да уруш а барады, – ушкок, башха аскер сауутла атылгъан тауушла эшитиледиле. Севастопольну баш жанында бир бийикликде ишленген кинотеатрны душман огъу бушто этгенди. Жол жанларында омакълыкъгъа ёсдюрюлген терекле да адамны жюреги чанчыр халдадыла.

Подваллада, бункерледе бугъуп тургъан адамла кёзлерин май айны кюн таякълары къамата чыкъдыла тышына. Ала къол аязлары бла кёзлерине ауана эте, бирде кёзлерин къыса, бирде ача келдиле орамлагъа, арбазлагъа жыйылгъанланы къатларына. Ала солдатла таба чабып, аланы къучакълайдыла, уппа этедиле. Хар бири къууанчлыды, шахарлары, кеслери да эркинликге къутулгъанларына хазна ийнанмайдыла.

Шахарны орамларында урушну жигитлери кёпден-кёп кёрюнедиле. Ол санда сержант Константин Калинин. Аны сабыр атламлары, кёп сёлеширге суймеген халы, оюмлу къарамы аны къаллай адам болгъаныны юсюнден толу хапар айтадыла. «Урушну бек ахшы амалларыны чынтты устасы», – дейдиле Калининге. Ол аскерде кесин бек низамлы, кесини борчун толтурургъа алжаусуз итинген адамча танытханды биринчи кюнледен окъуна.

Калининге пулемётчуну борчун буюрадыла аскерге келген ал кюнлеринде. Душман бла биринчи сермешиулеринде окъуна кёп фашистни совет солдатлагъа, офицерлеге экинчи ушкок атмазча этгенди. Ма аны ючюн алгъан саугъасы: «За отвагу» майдал. Бир заманда аны отделениягъа командир этедиле. Ол борчну да айыпсыз толтурады. Къайсы сермешледе душман огъу взводну командирини жашауун юзген сагъатда

аны борчун кесине алады. Ол кишилиги ючюн Калинин Слава орден бла саугъаланады.

Дивизияны командири анга ол орденни бере туруп бу сёзлени айтады: «Туугъан журтубуз сени бла ёхтемленеди!»

1943 жылда кюз артыны кюнлеринден биринде Мелитополь ючюн бек къаты сермешле башланадыла. Гитлер Молочный черекни сакълагъанланы барысы да Железный жор къоллу боллукъларын ачыкъ айтады, ахча саугъа бериллигин да ангылатады.

Бизни аскерчиле душманны оборонасын – къорууланыу ючюн бек терк седиретедиле. Ала болгъан жерге биринчи атламдан экинчисин таукел эте, теренден-терен кирип барадыла. Константин Калининни отделениясына ротадан айырылыргъа тюшюп къалады, кеси да билмей тургъанлай. Ол иш къыйын сермешлени кезиуюнде болады. Патронла бошаладыла. Аны ангылагъанча, немецлиле алагъа жууукъдан-жууукъ келедиле. Командир жунчумайды – къулделе, окопла ичинде атылып къалгъан сауут-саба болур деп, тегерегине сакъ къарай излейди. Бир заманда ичи гранатладан толу ящикге тюбеп къалады. Аны суйреп келип, нёгерлерине береди. Къыйынлыкъдан къутулгъанларына ийнанадыла аскерчиле.

– Мен айтхынчы, хайырланмагъыз гранатланы! – деп къычырады Калинин.

Бизни аскерчилерибиз душманны артха сюргенни къой, немецлилени эки пулемётларын да къоюп къачарча этдиле.

Калинин пулемётланы тегерек айландырып, хар затларына да къарап, аланы къалай хайырланырыкъларын юйретди солдатлагъа.

Кърымны жеринде биринчи кечени къыйынлыгъы кёпге сакъланырыкъды эсде. Гитлерчиле бек ётгюр, бек батыр тенгизчилени къауумун Гнилой тенгиз бла барып, плацдармны къолгъа этерлерин къаты излер акъылгъа келедиле. Взвожда жаланда онбир адам къалгъанды.

– Кече къарангысын хайырланып, артха кетермек? – деди аскерчиледен бирлери.

– Къайры. Сивашны тюбюнеми? – деп сорду Калинин. – Бизни жолубуз жаланда алгъады. Жаныбыз ичибизде болгъан къадар артха бир атлам этерик туююлбюз.

Эрттенликде биягъы уруш башланды. Калининни адамларындан жаланда сегизеулен къалгъанды. Ала душманны чабыуун артха ыхтырдыла... Аскерчиле командирлерине ышанадыла, аны бла ёхтемленедиле.

Сапун-Гораны къолгъа этер акъылгъа келгенлеринде, Константин Калинин душманны дотуна гранат быргъады да, мычымай тунчукъдурду. Нёгерлерин алайда бир бийикликни иелерге кёллендирди. Былайда Калинин душман миномёт къоллу болду да, аны бла немецлилени кеслерине окъ жаудурду.

Взводну командири ауур жаралы болду, къызыу сермешде аны орунуна Калинин тохтады. Ол затны бирден бирге хапар берип, болумну

аскерчилеге ангылатдыла. Севастопольгъа бек биринчи киргенлени санында болду Калининни отряды.

Уллу Ата журт урушда этген жигитликлери ючюн СССР-ни Баш Советини Президиуму кесини Указы бла Калинин Константин Николаевичге Совет Союзну Жигити деген атны бергенди.

Жагдадан суугъа кирген жерден артиллеристле душманнга от ачдыла. Ол къачып къутулургъа кюрешген фашистлени бек элгендирди. Авиация кёкню иелеген сагъатда уа сау къаллыгына ийнанган душман жокъ эди. Аланы кемелери да сууну теренинден-терени таба жюзе эдиле. Къалын къара тютюн а кёп болмай ол сагъатлада душманны бир кемеси тенгизге батдырылгъаныны шагъаты эди. Жерден, кёкден да юслерине от жаугъан немецчилени кюнлери къарангы эди – ахшы умутлары жияугъа айланганды.

Ма къолгъа тюшген гитлерчиле шахарны тар орамына сыйынмай бара эдиле, къарамларын жерге тиреп.

Калинин бла мен Корабельный орамда къалдыкъ, нёгерлерибизден айырылып. Бир заманда бир акъбет, уллу къыйынлыкъ сынагъаны бетинде танылгъан тиширыу озду бизни къатыбыз бла. Мен аны ызындан жетип, ушакъгъа тыйдым:

– Къалай жашадыгъыз мында? – деп сордум.

– Жашагъансызмы дейсе?

Ол, самолётну тауушун эшитип, селеше тургъанлай санлары къурушдула, баям, къаны окъуна жюрюй болмаз эди. Эринлери кёгердиле.

– Къоркъма, ол бизни самолётубузду, – дедим.

Ол самолётну тауушундан аллай бир нек къоркъгъанын сордум.

1942 жылда май айда немецчилени самолётлары шахарны башындан бомбала къуйгъан сагъатда бири аны юйюню башына тюшюп, юйюн да жер бла тенг этгенди, сабийлерин да ёлтюргенди.

– Таматасыны аты Женя эди, – дейди тиширыу, эсине кючден бла бутдан тюшюргенча, сагъышлы. – Экинчисини аты... – мангылайы, кёз тюплери жыйырылдыла аны, кёзлеринден жияямукъла тёгюлдюле. – Экинчисини аты Вова. Бешинчи жылы бара эди. Серёжагъа уа – юч жыл. Бек кичилери къызчыкъ эди – Людочка. Барын да бир къабыргъа салгъанбыз.

– Эринг а къайдады?

– Ол кеме ишлеген жерде эди эрттеден бери да. Гестапочула анга партизанла бла байламлыкъ жюрютесе деп тутуп, башы жабылгъан машинагъа миндирип, алып кетгендиле, андан бери хапарсызды. Ол болумдан ангылаулары болгъан адамланы айтханларына кёре, башы жабылгъан машинагъа миндирдиле эсе, сени адамынг артха жолсузду.

Тиширыу андан ары жукъ айтмалмады, кёзлеринден тёгюлген жияямукълары къылыкъсыз жунчутдула пакъырны. Бир кесек эс жыйгъандан сора Калинин таба къарады да, аны ёшюнюнде кюн жылтыратхан орденлени, майдалланы эследи да, къатына барып, къырал саугъаларын да, кесин да кезиу-кезиу уппа этди. Калининни орденлери, майдалла-

ры аналаны къан къатыш жилиямукъларына кёмюлюп чыкъгъан эдиле. Аналаны жилиямукъларыны къанын алып ючюн фашистле бла энтта да къаллай бир сермеширге керек боллугъун айтып тауусхан къыйынды.

Ол тиширыуну жапсарыргъа бизни къолубуздан келлик туююлдо. «– Сиз, бизни къыйынлыкъдан къутхаргъан адамла, мени сабийлерим ол дунияда тынч жатарларын тилегиз Аллахдан», – дей эди ол, жилиямукъларын тюкюрююгю къатыш жута. Калинин а сюеледи жеринден тепмей, къымылдаса, аууп кетерикча.

Севастопольну жери музыка тауушдан топпа-толуду. Шош ургъан аяз ол тауушну узакълагъа – тау башлагъа дери элтеди.

* * *

Кюн чууакъды. Севастопольну эркин этилгенини къууанчына кеп халкъ жыйылды: шахарны адамлары, партизанла, жаяу аскерчиле, тенгиз флотну адамлары. Байрамгъа аталып, шахарны тюз ортасында ариу жасалгъан трибунагъа махтаулу совет аскерни башчылары, партизан жыйынланы командирлери, солдатла, офицерле, генералла, партия, совет къуллукъчула ёрледиле. Фронтну командующиси генерал Толбухинге уа толкъун къарсла бла тюбедиле алайгъа жыйылгъанла. Аланы къарсларына тенгизни чайкъалгъан толкъун тауушу да къошулады. «Ура!» деп къычыргъанланы ауазлары уа жүреклене къозгъайдыла, санларыбызны учундурадыла, кезден къууанчны жилиямукъларын чыгъарадыла.

Хорламны къууанчына аталгъан байрамгъа Толбухинди оноу этген. Ол кесини командирлерине, битеу аскерчилеге, тенгизчилеге, партизанлагъа, келю кетюрюлюп, махтау береди. «Совет аскерни аллын тыярча кюч жокъду алыкъа дунияда, – дейди ол. – «Ура!»

– Севастополь немецилени шахары болур амалы жокъ эди, – деди ол. – Севастополь бизникиди, хар заманда да бизники болгъанлай турлукъду. «Ура!»

Фашистле Кърымдан кетер акъылда болмагъандыла бир кюнде да. Ала битеу аскер сауутлары, адамлары да жокъ болуп кетерик болса да, аладан эсе Къара тенгизге, аскер-тенгиз портну баш кючюне – бек къаласына – Севастопольгъа, ие болгъанлай къалыуну сайлагъандыла.

Гитлерчиле кеп заман кюрешгендиле Севастопольну тегерегинде къорууланыу кючню не къадар бек, не къадар тутхучлу этер ючюн. Алай аланы ол муратларына жетерге жүрек кючлери, сауут кючлери да болушмагъандыла.

1942–1943 жыллада Севастопольну къоруулагъанланы – совет аскерчилени, кишиликлери битеу дуниягъа белгили болгъанды. Бусагъатда ол орус сауут-сабаны оюлмазлыкъ къаласына саналады.

Севастополь эркин этилгенден сора биз аны бек терен, таша жерлеринде болдукъ. Ол заманда уруш кюн батхан жанында чеклеге жууукъладады. Аскерчилеге бир аз заманнга солургъа онг берилген жерде къууанчны чеги жокъ эди. Кърым ючюн сермешде жигитлик этгенлеге

да алайда бередице саугъаларын. Москвадан жырчы къауум да келгенди, къууанча къууанч къоша, – хар жерде да байрам.

Ол кюнледе госпитальлада жатханланы да жокъламай къоймадыла. Алагъа саугъаларын жатхан жерлеринде – палаталада бердице.

Душман ууатылды. Къара тенгизни Кърым тийресини жагъасында гитлерчилени токъсан бир кемелери суугъа батдырылгъандыла, эки жюзге жете танклары, кёп сауут-сабалары кюл-кёмюр этилгендице, беш жюз самолётлары агъызылгъандыла, эллиу минг адамлары жокъ этилгендице Кърымда, алтмыш минг солдатлары бла офицерлери жесирге алыннгандыла.

Бир жол биз Бахчисарайгъа бардыкъ. Анда айтхылыкъ фонтанны жаланда бир «кёзю» жана эди, къалгъанлары уруш берген къыйынлыкъгъа жиляй кетип, «кёз жарыкъларын» тас этгендице. Ханни двореци от, жалын къалау этген тёбеледен толу. Музейни экспонатлары тоналгъандыла. Къалгъан-къулгъанлары анда-мында атылыпдыла. Жаланда мекамны башындагъы къонгуроу сакъланыпды.

* * *

Аскерчилерибизге адам саны, техника, сауут-саба да кёп къошулдула. Совет Союзну Правительствоосу, Великобритания, Американы Бирлешген Штатлары Германияны малгъунларына керти сёзлерин айтдыла: ала алыкъа сагъыш этип, кюйсюз урушну тохтатыргъа къолларындан келликди. Алай болмаса, бирликни къурагъан къыралла хорламны къолгъа этгинчи тохтарыкъ туююлдуле.

Уруш ахырына жете барады. Бизни аскерчиле Днестрни онг жагъасын, сора Тираспольну север-запад жанын къолгъа этгендице. Энтта да бир-эки атламдан уруш оту Германияны жерине ётерикди.

«Энди бизни къайры жиберлик болурла?» деген сагъыш бийледи башыбызны. Хар кимде башха-башха оюмла. Ахырында кёбюбюз айтхан бирге келишип, – бизни Румынияны бла Венгрияны чеклерине жиберликдице деп тохтадыкъ. Алай кертисин билген а жокъ эди.

Аскерде къурулуш, къара ишле башландыла. Аланы армияны командующиси бардырады. Бу жууаплы болумгъа аскерчиле кёл салып хазырланнгандыла. Аскерчиле – къыралыбызгъа хорламны келтирген жигитле, душман бла эндиги сермешге не халда тюбериклерин кёргюзтюрге керек эдице.

Аскерчилени барысы да тынгысыздыла.

Омакъ жарашдырылгъан, – гюл къысымлагъа дери да анда болмагъан жокъду, артыкъ бийик болмагъан трибунаны аллы бла аскер бёлюмле ётюп башладыла. Оркестр жигитликге кёллендирген музыкасын тохтаусуз согъады. Содатланы, офицерлени баргъанларына къарасанг, жюрегинг къууанчдан толады, ёхтемлигинги уа чеги жокъ. Кёплерини ёшонлеринде орденлери, майдаллары. Жаланда аллай жигитле ёталлыкъ эдице Гнилой тенгиз бла, жаланда аллай жигитле ёталлыкъ эди-

ле кьолгъа гитлерчилени плацдармларын, гитлерчилени Сапун-Горада кючлерин жаланда ала ууаталлыкъ эдиле!

Бек ёхтем, бек тизгинли барадыла аскерчилерибиз. Баралла душман бла сермешуно усталары, артиллеристле, миномётчикле, разведчикле, сапёрла, санитарла. Шагъырей комбатым кесини батальону бла жууукълашды трибунагъа. Бетинде кыйын сермешледе тюшген белгиле – жара тамгъала. Ол аз ышарады. Аллай кезиуде ётгюрлюкню юлгюсюн кёргюзтген бетин кюн жарытады.

Тиширыуларыбызда да жарыкълыкъ, ёхтемлик бизни кьууандырадыла. Ма аладан бирлери – артыкъ бийик болмагъан ёсюмю, бал бетли чачы, субайлыгъыны чеги жокъ. Ол кесини батальону бла барады. Тасхачыла «тил» кьоллу болуп кьайтыргъа атланып, эсде болмагъан жерде душман бла сермеширге тюшгенлеринде, ма бу кьызла этгендиле алагъа билеклик.

Кеслерини хунерлерин, хазырлыкъларын комсомолчула да кёргюзтдюле. Ма жигитлени да жигити жаш. Ол Къызыл Байракъны Севастопольну бек бийик жерине такъгъан адамды. Аны кьатында баргъан жаш да кёргюзтгенди жигитлигин. Севастопольда душман окъ жаудургъанлай тургъан сагъатда гидрометеостанцияны башына ёрлеп, анда байрагъыбызны орнатханды.

Параддан сора аскерчиле бир жерге жыйылып, тизгин-тизгин тохтадыла. Командующий, тизгин арала бла тири атлай келип, орталыкъда тохтады. Ол ётгюр да, айтханын болжалсыз да этдирген адамды. Аны жютю кёзлери жетмеген зат жокъду. «Айт сени шуёхунг ким болгъанын, сора мен сени ким болгъанын айтырма» деген халкъ сёзю кертилиги барыбызгъа да ишексизди. Аскерде да барды ол маталлы терен магъаналы сёз. Аскерде уа: «Ушкогунгу кёргюзт бери, сора мен айтырма сен ким болгъанын», – деген оюм жюрюйдю. Аскер сауут аскерчини бек ышангылы тенгиди эм шуёхууду.

Командующий аскерчиледен бирлерини автоматын кьолуна алды да, ары да, бери да буруп, бек тынгылы кьарады да, иесине кьайтарды.

– Жауугъуз бармыды? – деп сорду командующий.

Аллай жауну сынаулу старшина сакълаучуду, тамбласын унутмагъан адам.

– Кимде барды шомполла, ол кьолун кётюрсюн, – деди командующий.

Аскерчилени барысы да кётюрдюле кьолларын.

– Кёргюзтчюгюз.

Командующий хар зат тап болгъанын кёргенден сора:

– Молодцы! – деп, барысын да махтады.

Уруш болумда сауут-сабасына сакъ болмагъан аскерчиге хазна тюберик туююлсе.

Генерал а патронла, гранатла сакъланган ящиклеге кьарай келип, биринде кёп болмай жыйылгъан гюл кьысымны эслеп бери чыгъарды да:

– Бу не затыгъызды? – деп сорду.

Артиллеристледен бирлери бек жунчуду. Алай «терслигин» боюнуна алды:

– Парадны кезиуонде бир къыз келтирген эди саугъагъа, – деди, ёню кълтырай. – Жол жанына атып кетерге кёзюм къыймады.

Командующий гюлледен бирин бери алып, аны солдатны ёшюнюне тюшмезча тюрреди. Къалай насыплы эди гюл къллу болгъан солдат. Командующи аны ёшюнюне орден тюрресе да аллай бир къууанырыкъ болур эди. Командующий тизгин ортала бла баргъанлай турду да, бек ахырында жюклери болгъан арбаланы къатларына жетип тохтады. Ала пулемётладан бла миномётладан ауур жюкленип эдиле.

– Арбаларыгъызны чархлары тууарылсала, аланы алышындырыргъа онгугъуз бармыды?

– Барды!

Командующий эслеген кемчиликлени барысын да генерал къагъытха тюшюреди. Аскер бёлюмде халы, ийне жокъдула, кёлеклеринде акъ жагъачыкъларын кезиуонде алышындырыргъа онг да жокъду.

– Тамбла эрттенликге хар зат хазыр болсун, – деди командующий.

– Тамблагъа хар зат да хаппа-хазыр боллукъду, – деди генерал.

– Кимни аты, техникасы сылтаусуз хазыр эселе да, аны иши чырмаусуз боллукъду, – деди командующий.

Аскерчи атыны жюгенини бир жеринде тотну кёргюзтмезге кюрешеди. Алай командующий аны да эслейди.

Командующий къарау-тинтиу ишни ахырына дери жетдирди. Сора айтады:

– Бизни бек къыйын, бек азап жолоучулукъ сакълайды. Анга кюн сайын, сагъат сайын кёл салып хазырланыгъыз. Бир бирни сынаууна юйренигиз, билмегенигизни соругъуз!

Ингир ала кетди командующий.

Прибалтика

Кърымны эркин этген аскер бёлюмню башха жанына атландыргъандыла. Душман тасхачыла эшелонлагъа хазна эс бурмазча мадарла да этилгендиле.

Аскерчилерибиз Прибалтика таба барадыла. Редакцияны жолу да арыды.

Ингилизлиле экинчи фронтну ачханларын жолда эшитдик. Иги болду, ахырысы-къысхасы. Узакъгъа создула эселе да, иги болду ол ишни башланганы. Аны юсюнден да тюрлю-тюрлю оюмлагъа тынгыларгъа тюшеди.

Эшелон Россейни орта сомунда, артыкъ уллу болмагъан бир станцияда тохтады. Алайда бир эл кёрюнеди. Сууукъла кеслерин иги да таныта башлагъандыла. Тиширыула поездге жууукъ кёпден-кёп келе башладыла. Къобуз согъулгъан тауушла да чыкъдыла алайда. Тепсегенле да болдула. Алайдагъыланы барысы да урушну ахыры жууукълашханыны, мамыр жашау башланыргъа кёп заман къалмагъаныны юсюнден айта эдиле. Тиширыула аланы элде эр киши атына адам къалмагъанын айтып

тарыгъа эдиле, не уллу ишни юсюне сюелген а сабий жашчыкъладыла. Урушдан а адамларыны орунуна «къара къагъыт» аладыла.

– Сизден адам бизге келирге ыразы эсе, жер бла, кёк бла да тилей-биз – келсин, – дейди тиширыуладан бирлери.

– Ишлегиз деп къысарыкъ тьююлбюз, – дейди экинчи тиширыу. – Битеу жумушланы кесибиз этерикбиз. – Жашагъыз бизни бла, башха зат излемек...

Олсагъатда командирни:

– Хар ким вагонларыгъызны табыгъыз! – деген сур ауазы эшитилди.

Гитче станциячыкъ бизден артхадан-артха, узакъдан-узакъ къала кетдик жолубузгъа.

* * *

Редакцияны адамлары болгъан вагонда бир хауле итибиз да барды – Тобик. Аны Донбассда этгенбиз къолгъа. Итни кесине юйретирге кюрешмеген жокъ эди. Ол корреспондентле бла бирге «виллис» бла жолгъа атлана да тургъанды. Бомбала чачылгъан жерледе дуния азабын сынаргъа да тюшгенди кёп кере. Сиваш бла ётюп бара тургъаныбызлай суугъа да батханды бир кере. Аны Кърымда унутуп кетип, артда адам жиберип да келтиртгенбиз. Артда Германияда Гришина деген элде ол жерли адамны итине тагъылып, думп болуп кетип, кесин излетгенди. Бир аш-азыкъ сакъланнган складда тапхан эдик.

Андан сора Тобикге Гришинауский деген тукъум атда берилди. Бир сейирибиз – Тобик, биз чамланырча иш этмегенди, айтханыбызны ангылап, кесин бек «низамлы» жюрютгенди, ашха окъуна сугъанакълыкъ этмегенди. Артда атына бла тукъумуна да къошулдула жангы сёзле: «Ефрейтор Тоби де-Кобельтон Гришинауский». Аны боюнунда баугъа уа немец орден такъгъанбыз.

– Бу ит къаллай хорламы ючюн жюрютеди орден? – деп соргъанла бар эдиле.

Аны юсюнден таурух-хапар айтыргъа тюше эди. Юйге-сабийлерибизге письмо жазсакъ, Тобикни хапарын айтмай къоймагъанбыз алагъа. Мени къызчыгъым анасы манга письмо жазса, хар заманда тилеп болгъанды, папагъа бек къаты айт, Тобикни юйге ала келсин деп.

Тобикни юсюнден жазылгъан затла редакцияда энчи сакъланнгандыла. Аны бла байламлы шартланы барысы да ары тюшгендиле. Бир жол Тобик бир элде киштикни къуууп жеталмай, хаман юрюп, амалсыз болгъан сагъатда суратын да алдыргъан эдик. Суратны экинчи жанында уа быллай жазуула бардыла: «Тобик, начитавшись передовиц майора С. П. Зыкова, допрашивает подозрительную особу».

Летучкада редакторубуз ол жазуулары юлгюге айтды бир жол. Экинчи кюн аны юсюнден жазуулагъа бу сёзле къошулдула: «Тобик, держи хвост трубой, тебя цитирует сам редактор».

Тобикни суймегенле да бар эдиле арабызда. Бу зат бла байламлы редакцияны адамлары экиге юлешиндиле: Тобикни суйгенле бир жа-

нында, суюмегенле экинчи жанында. Суюмгенле кёп эдиле суюмегенледен эсе. Зыков бла мен жашагъан отоуну эшигинде быллай жазуула бар эдиле: «Квартира майоров С. П. Зыкова, А. П. Кешокова и ефрейтора Тоби де-Кобельтона Гришинауского». Бу итни суюмегенле анга атагъан ат: «Блохоносец». Ол къауум Тобик тонгуз эт ашамайды деген хапарны да жайдыла. Ол тюз эди – Тобик кертиси бла да американлыланы беконларын ашаргъа унамаучу эди. Ахырында Алим Кешоков Тобикге бусурман динни алдыргъанды деп да айтхандыла.

Бир жол редакциягъа намысы-сыйы жюриген комиссия келди. Ол бизде Тобикни суюмгенле, суюмегенле да бардыла деген хапарны эшитип, коллективни экиге юлешип, керексиз иш бла кюрешгенле уа бардыла деген оюмну айтдыла. Комиссияны председатели ол сорууну жыйылыуда сюзюлюрге кереклисин сабыр халда ангылатханында, журналистлеге кюлкю къабынды.

* * *

Ма бизни жолоучулугъубуз бошалды. Биз фронтну ара сахарына тюшдюк.

Бизни аскерчиле Паневежис сахарны немецлиледен эркин этди. Душман, алайда болалмазлыгъын ангылап, уллу аякъ тиреп кюрешмеди. Тейри, уруш эки сагъат чакълы да баргъан болмаз эди.

Совет солдатланы къаты сермешлерине тёзалмай, фашистле анда бал туз заводдан кеси складларына ташыгъан санап-саны болмагъан бал тузну къоюп къачдыла. Ала складларын чачдырыргъа, кюйдюрюрге умут да этгендиле...

Кёкден жерге тюшген бомбаны кюйсюз жели мени да къайры эсе да бирге элтип атханды, – сахарны бир майданы болгъан жерде гитлерчиле бизни аскерчилерибизден бугъунургъа деп ишлеген бункерге. Ол бек уллу, эркин жер эди. Къарап-къарагъынчы аны ичи тиширыуладан бла сабийледен толду. Бир заманда ким эсе да:

– Немецлиле келедиле! – деп къычырды.

Мен керохуму къабындан чыгъарып, онг къолума алып, эшик таба секирдим. Авиацияны болушлугъу бла немецлиле энтта да сахаргъа ычхыннгандыла деген акъылгъа келдим.

Тышында не зат бола тургъанын ангылап онг жокъ эди: тауушлары кёкге баргъан чачылыула, атдырыула, терезе кёзлени ууалгъанлары, кюйген, оюлгъан хал адамны шашдырлыкъдыла.

Мени ызымдан бир къауум тиширыу чабып чыкъды. «Ма алайда фашистлени бункерлери, – деп, къоллары бла кёргюзте эдиле ала. – Анда немецлиле бардыла».

Мен бола тургъан ала-балыкъдан бир зат да ангыламай, артха къайтдым. Артда билдик керти болумну: эки немецли солдат эрттенликде чардакъгъа ёрлеп, аямай ичип, жукълап къалгъандыла. Нёгерлери къачып алайдан думп болгъанларындан хапарлары жокъ. Башханы къой, бомба тауушла окъуна уятмагъандыла аланы. Тиширыула къарангыда

аланы ким болгъанларын да билмей, дауур этгендиле, бу не ишди, не жатыуду дегенни айтып.

Алайгъа келгенледен ким эсе да къолунда чыракъчыкъны (фонарикни) жандырды. Ол заманда кёредиле жатханла немецлиле болгъанларын. Алайда тиширыу къаты къычырыкъ этеди. Бизни бункерде болгъан солдатларыбыз алайгъа мычымай жетип, немецлилени сауутларын сыйырып, полкнун штабына сюрюп келедиле.

Бункерледен чыкъгъаныбыздан сора оюлгъан, тууарылгъан Паневежисни кёрюрге ашыкъдым. Насыпха, мен суннганча туююл эди шахар, бомбала ойгъан, чачдыргъан, кюйдюрген жерлери бек аз эди. Бир-бир жерледен ёртен тютюню чыгъа эди. Алайда бизни аман сагъатлы этген атылыу, чачылыу тауушла уа немецлиле къачып кетип бара бир-бир жерлеге чачдырыучу, атылыучу затла салыргъа жетишгендиле. Ала болгъандыла бизни титиретгенле. Башханы къой, не бек кюрешген эселе да, бал туз заводха окъуна уллу хата эталмагъандыла. Заводну складына да алай.

* * *

Мен тар, мырды жолчукъ бла кюнбатыш жанына тебиреген батальоннга къошулдум. Ауушха жетгенибизлей, картаны назмуланы окъугъанча окъуйма деп, комбатны къатында махтаннган окъуна этдим. Киши айып этмесин, аны уа тюз айта эдим. Батальон агъач ичи бла бара кетип тюзелди барлыкъ жолуна. Былайда комбат менден болушлукъ излегенин да айта кетейим. Ол зат мени бек ёхтемлендирген эди. Биз бир-эки кюн уруш къайгъы болмай къутулдукъ душманны кёз туурасындан.

Агъач ичинден къутулгъандан сора бир элчикде солуу алыргъа, кече къалыргъа келишдик. Аскерчиле асыры арыгъандан, бир бирге таяна кючден бла бутдан чёкдюле жерге. Кече сууукъ эди, жер бек мылы. Элде шошлукъну айтып ангылаллыкъ туююлме – сау адам жокъ сундум анда. Комбат бла мен бичен тишге аунадыкъ.

Эрттенликде бизни къалауурларыбыз уятдыла. Ала немецлиле бизден бир километр узакълыкъда болгъанларын ангылалдыла.

Комбат батальонну аякъ юсюне салды. Жашырынлыкъда тургъан юч танк бла душманнга чабыууллукъ этерге буйрукъ берди. Немецлиле абызырап, къолгъа сауут алыргъа онглары болмай, аманлыкъларына жолукъдула. Жарым сагъат да бармады сермеш. Биз битеу немецлилени сауут-сабалары бла бирге къолгъа этдик. Аладан сыйырылгъан затла: алты тягач прицеплери бла, ала бизни къыралда тоналгъан багъалы затладан толу, ол санда музейлени экспонатлары. Кёп санда аш-азыкъ. Бийик чыны болгъан немецли офицерден да кёп сыйлы затла сыйырдыкъ: бек багъалы жюзюкле, сыргъала, тиширыула боюнларында жюрютюучю сынжырчыкъла – кёп санда. Хутурда сыйырылгъан затланы сакъларгъа эки солдатны къойдукъ.

Комбат кесине къойгъан зат – ол офицерни сумкасындан чыгъаргъан эдик тауушлукъ топография карта. Анда ол сагъатда биз тургъан

жерни хар неси да: жолу, кёпюрю, сууу, тёшю, ёзени, эли, адамы кьол аяздача кёрюнюп эдиле. Картаны кьачан жарашдырылгьаны белгиленген замандан оюм этсек, Германия бу кюйсюз урушха эрттеден хазырланнганын ачыкь кёрлюксе.

Мен артха, редакциягьа, кьайтыргьа керекме. Уллу жолгьа чыкьдым да, машина сакьладым. Бир заманда:

– Жолдаш командир! – деген тауушну эшитдим да, артха кьарадым.

Бир тиширыу ёпке солуу этип жетди алайгьа. Кьыркь жыл бола болур эди анга, саргьылдымгьа тартхан чачы, кёксюл кёзлери, арыкьсуу, сыфаты хапарлагьаннга кёре багьа бичсек – кёпню кёрген, кёп кьыйынлыкь сынагьан адам.

– Мени юйюме кьайта кетеринги тилейме. Уллу ишим барды сизге, – дейди бу.

Барама аны ызындан. Арбазгьа киребиз. Юйден эки сабийчик чабып чыгьадыла. Ала аналарыны этегинден кьаты тутуп тохтайдыла. Манга уа кьоркьгьан кёзлери бла кьарагьанлай турадыла.

Тиширыу аланы жапсарды да, юйге ашырды. Мени уа халжаргьа кийирди. Бек алгьа кесини атын айтды – Мария Васильевна Николаева. Мында – бу элде ким не жумуш айтса, аны этип баш кечиндиргенме, эрим немецлиле бла бирге кьачып кетгинчи.

Сора ол, ёрге туруп барып, темир ундурукьну тёшегин ёрге кётюрдю. Анда бир кьызыл байракьны эследим, алтын суу ичирилген халыла бла да оюула салынып. Ол а полкнуну байрагьы.

– Мен муну сакьлагьанлы ючюнчю жыл барады, кимге берирге билмейме.

... Тиширыуну хапарына толу тынгылагьанымдан сора, анга бизни армияны штабы бла байламлыкь тохтатырына болушдум. Кесим а ол байракь Марияны кьолуна кьачан, кьалай тюшгенини, юч жылны ичинде кесини да, сабийлерини да жашауларына уллу кьоркьуу тюшгенине да кьарамай, аны кьалай сакьлагьаныны юсюнден очерк жаздым.

Бизникилени бла душманны араларында бек кьаты уруш башланды. Сау кюнню уруш баргьан жерде болдум. Адетде болуучусуча, ингирикде редакциягьа тебиредим. Жолгьа чыгьып, кёп сакьладым. Ары, бери озгьан машина жокьду. Жаяулай баргьанлай турдум. Кюз арты шулпулу кюн жунчутурдан кьалмайды, кьалын туман да жерни кеси кёкюрегине кьысханды.

Жол жанында элледен бирлерине кьайтып, кече анда кьалыр акьылгьа келдим. Алай аланы кьайсы бири да аскерчиледен толу эдиле да, кьалай этерге билмей, башым сагьышха кьалды. Бир элден экинчисине барама жаяулай. Редакциягьа жетерге алай кёп кьалмагьанды. Алай кечди, кьаппа-кьарангы болгьанды, орамла инчикге жете балчыкьдыла.

Да анасын сатайым, болгьаны болур дейме да, бир юйню мал орунча ишленген жапма кибигине киреме. Сирнек жандырама. Аны ичи да адамдан толу. Кёбюсю ич быстырлары бла таяныпдыла «юйню» кьабыргьасына жетген жерде, аякь кийимлери уа тизгин салынып. Старшина

аланы солургъа, жатаргъа да къалай тынгылы юйретгенди деп, кеси акъылымда ол оюмгъа келеме.

Жукълап тургъанланы къатларында кесиме таяныр жерчик мажарама. Къоншум жукъу арасында къолун ёрге кётюрюп, желке табама иги да жетдиреди. Не этерик эдим, бир зат да угъай, шинелими тубюме жайып, тынчайыргъа кюрешдим. Тюзюн айтайым, жукъудан хазна хайыр алмадым. Биреулен умбашымдан тутуп, ары-бери къалтыратды. Кёзлерими ачдым. Къарасам, жатханланы барысы да къызла. Манга къарап, алай кюледиле ала, шайтанлы болургъа жетишдирдиле.

– Бёрю къой орунга ычхыннганды.

– Кече къарангысында бузоу болургъа кюрешгенди.

– Къайры барлыгъын а билгенди бузоучукъ.

Ма къара къайгъы! Ала документлерими мычымай жокъладыла. Айтханларын олсагъат окъуна этдим. Анда редакциядан хапарлары болгъанла бар эдиле. Шагъырей бола башладыкъ. Къызла мени эрттен азыкъсыз окъуна къоймадыла.

* * *

Уруш жылланы ахыр къышы. Бир-бир аскер бёлюмле Германияны тийресинде сермешдиле. Биз а алыкъа Прибалтиканы жериндебиз. Душманны отуздан артыкъ дивизиясы Тукумсонну бла Либавны араларында темир къала ишлеген сунар эдинг, аякъ тирегенлерин кёрсенг.

Аскер газетни корреспондентлери къыш узуну Латвияны терен агъачында бла жипилеринде айланыр, жюрюр ючюн къалмагъандыла.

Ма артыкъ бек ашыкъмагъанлыкъгъа, Прибалтикагъа да келди жаз башы. Мен вещьмешогумдан чепкеними, башлыгъымы, таулу бел баууму, къамамы да чыгъардым. Миллет дивизияда болгъан заманларыбыз кёз туурама келдиле.

– Къара бу Гусаргъа! – деп, Зыковха кюлкю къабынды.

– Чырайлычыгъыбыз, – деп, Гоффеншефер да Зыковну оюмуна кесини оюмун къошду.

Мен кечегиде билмей къызла болгъан жерге ташайгъанымдан аланы хапарлары жокъ эди. Анда шагъырей болгъан къызыма туберге хазырлангъанымдан да жокъду хапарлары. Ол Ригадан келген къызды, Совет властыны заманында анда институтда окъуп тургъанды. Немецлиле келгенлеринде уа, аладан бугъуп, бу жерледе ийнекле кютюп, башха жумушла да этип баш кечиндиргенди. Орусча иги сёлешалмайды. Алай орус тилде айтхан назмуларыма, Кавказны юсюнден хапарларыма да бек эс буруп, суйюп тынгылагъан эди. Аны аты Леотинады. Анга экинчи кере тубеялмагъаныма бек ачыу этгенем. Ол кюнледе редакциябызны башха жары кёчюрдюле да, аны хатасындан чырмалдым.

* * *

Жаз башыны бек ариу айы – май жетди. Гитлер дуниядан къуругъанды, Германия хорланнганына саналгъан шагъат къагъытха Бер-

линни гарнизону къол салгъанды. Тукумсону бла Либавны араларында тенгизге келип тирелип тохтагъан немец-фашист аскерни этер амалы тауусулуп, ахырында Берлинни гарнизону сайлагъан ишни тюзге санап, хорланнганына ишексиз болуп, уруш этиуюн тохтатханды.

Мен уруш баргъан жердеме. Бир заманда бизникиле, кёздюреуюкле бла тегерекге къарай келип, немецлиле тохташхан окопладан бирлерини башында акъ къумачны жел ары-бери чайкъагъанын эследиле. Аны юсюнден комбат телефон бла тийишли жерге билдирди, акъ къумачны ёрге кётюргенлеге уа кеси тубеди. Полкдан, дивизиядан да тилманчла алайгъа жетдиле.

Немецлилени келечилери тубешиуде кеси оюмларын билдиргенден сора артха кетдиле, бизни майор да ала бла бирге. Майор бизникиле немецлиледен излегенлери не зат болгъаныны юсюнден жарашдырылгъан документни (ультиматумну) гитлерчилени командованиясына берирге керекди.

Ультиматумну къабыл кёредиле немецли аскерчиле; алайда алыкъа бизникилени къолларына тюшмей тургъан жюз сексен минг солдат, сексен минг офицер, къыркъ эки генерал кеслерин совет аскерни къолуна бердиле. Капитуляция этген аскер бёлюмле тизгин тохтап, кеслерини командирлерини ызларындан белгиленнген жерге тохташдырылгъан низамны излемине тийишлиликде барыргъа керекдиле.

Алай, немецли аскерчилени бир къауумлары ол тохташдырылгъан низамны излемине бой сала турмай, ол ишни этерге ашыгъып, къолларына акъ байракъла алып, бизни жаныбызгъа мычымай ётдюле. Совет командования немецлилени низамгъа бузукълукъ этмезлерин излеп, иги да ауаралыкъ сынадыла алайда.

* * *

Либавдан иги да ары кетип, бир акъ байракъны хауада шууулдагъанын эслеп, батальонну командири да, мен да редакцияны машинасы бла ары къууулдукъ. Бизге алайда дежурит этген унтер-офицер тубеди да, ауузундан сёз чыгъармай, кесини командирине элтди. Ол жеринден секирип ёрге турду да, сын къатып, айтханы бу болду:

– Тенгиз зенит артиллерия батареяны адамы, сауут-сабасы бла кесин пленнге берирге хазырды!

– Бизни ненча самолётубузну агъызгъансыз? – деп сордум мен, немец тилни сёзлерин ангылагъаныма кёре къоша бир бирге.

Ол соруугъа жууапны командирни орунуна фельдфебель орус тилде жууап берди:

– Бир да угъай! Жалан бирчигин да угъай.

Алай бир жаш лейтенант урушда этген жигитлигин жашырмады:

– Уруш башланган кюнден бюгюннге жетгинчи дери Францияда, Польшада, Прибалтикада батарейибиз жыйырма бла эки самолётну агъызгъанды, – деди ол.

Энди ол кесини батареясын пленнге теркирек берирге ашыгъады. Аланы капитуляцияларын биз къабыл этмезлигибизни ангылагъан сагъатында лейтенантны къаны бек бузулду.

Либавда мен алчы аскерчи бёлюмлеге тюберге керек эдим да, ары бардым. Анда хар жер да оюндан, кюлкюден толу. Ол жанындан мени таба немецлиле келедиле ротаны ызындан рота, батальонну ызындан батальон. Ала уа къайры жырларыкъ эдиле. Алларында командирлери келедиле, баям, жанлары сау къалгъанына шукур эте.

Бизни салдатла уа кюледиле алагъа, кёл кенгдиргенлерин билдиредиле быллай сёзлени айтып:

– Вот вам и дранг нах остен.

Бир немецли офицер айтылгъан сёзлени магъаналарын терс ангылап:

– Сибирьге алыкъа узакъмыды? – деп сорду.

Ол суратчы фотоаппаратын аны таба бургъанын эслеп, ышарыргъа кюрешеди, къолун ёрге кётюрюп, кимге эсе да «къууанчын» билдиреди.

«Завоеватель Крыма» деген жазуу болгъан къумач кесек тигилипди кёкюреклеринде. Бизникилени ёшюнлеринде уа: «За оборону Севастополя» деген майдал жылтырайды.

Бу сейирлик халгъа сейирсинип, ёхтемленип къарайма мен. Тёрт жылны ичинде пленнге тюшген фашистлени кёп кере кёргенме. Аланы харип сыфатлары бу болумдан эсе ол дунягъа кетерге ыразылыкъларын хапарлай эдиле. Сакъалы жюлюннген бири да жокъ, аякъ, юс кийимлери кир-кипчик. Алай кеслерин хорламны байрамына хазырланган а сундурургъа кюрешедиле.

Хорланганланы парадына санайыкъ аны.

* * *

– Газетир попалса. Бар да къара ышанмай эсенг, – деди армияны штабыны разведотделинде къуллукъ этген офицер, мени бир жерлим.

Тюзю, мен аны не айтханын иги ангыламадым. Не «газетирди» бу?

– Немецли журналист, – деди ол мени сагъышлы болгъанымы ангылап.

Айтханымча, бизни къолубузгъа тюшген фашистлени кёп кере кёргенме, немецли журналистлеге уа бир кере да тюбемегенме.

Бир жерлим бла бардым мен ол чакъыргъан юйге...

Башхала жашагъан отоудан ёзгелиги жокъ. Былайда орналгъанды разведотдел. Анда соруу этилирге чакъырылгъан немец офицер, къаны къартыкыгъа сыйынмай олтурады шинтикде, бир аягъын экинчи аягъыны юсюне салып. Юсюнде аскер кийимлери, бир тюрлю саугъасы жокъду. Сакъалы ариу жюлюнюпдю, къол бармакълары сыйдамла, ариула.

«Газетир» дегени бу болгъанды мени бир жерлими. Соруу этилген немецли «национальцайтунг фон гау Эссен» газетни адамы. Аны ким болгъанын билгенимлей, къолларына къарадым да, ала къаллай бир огъурсуз, мурдар ишлени юслеринден, уруш баргъан жерледе къаллай

бир ётюрюк хапарла жазган болурла деген оюм акъылымы алды да, кёзлерим мутхуз кёрдюле, санларымы сууукъ тентери басды. Бюгюн а ол къолла асыры къалтырагъандан анга бой салмайдыла. Немецли журналист аланы букъдурургъа кюрешеди.

Мени жерлешим анга «газетиром» деп бош атамагъанды. 1760 жылда орус аскер Берлинге кирген сагъатында генерал Чернышев немецли газетчилени барысын да ара майданга келтиригиз деп, бек къаты сёлешеди. «Орус аскерни юсюнден ётюрюклени нек жазып тургъансыз?» – деп, бек тюз жууап излейди аладан.

– Терслик Фридрих II-ди. Биз жаланда ол айтханны этгенбиз, – деп, барысы да бир оюмну айтхандыла.

Гитлерчи журналист асыры къоркъгъандан къалауурну автоматына бла жерге кезиу къарай эди, эринлери, къоллары къалтырай. Анга оноу этгенлени уа итден алып, итге сала эди, дуняда аладан аман, аладан жийиргенчли жан болмагъанын ангылата. «Фюрер – къуллукъну суйген шашхын, билимсиз ефрейтор; Геббельс – ётюрюкчю, адамланы бир-бирге этерге ёч, – биреуге къажау къайгъылы хапарланы туудургъан саякъ, хауле тонгуз. Ол немецли солдатла аманлыкъ – мурдарлыкъ ишлеге къатышмагъандыла, не аманлыкъ да эсесовчула этгендиле деп къаргъанады ол мурдар.

Мен, аны керексиз кокаланыу хапарларына тынгылай, Белоруссияны агъачында, урушну башха жерлеринде гитлерчиле этген мурдарлыкъ ишлени кёз аллыма келтирдим. Ма – немецли башкесле, башхаланы билмейме, бизге – журналистлеге, ётюрюк хапар айтып къутулаллыкъ туююл эдиле.

* * *

1943 жылны июль айында мени бла Гоффеншеферни шуёхларыбыз жыйылып, хант къанга да къурап, ашырдыла жолгъа. Биз биринчи эдик редакцияда урушдан сора юйге атланган. Къууанчыбызны чеги жокъду. Мен кесими бек насыплыгъа санай эдим. Алай билмей тургъанлай мени къолгъа алган ауур сагъыш жашаусуз этген сагъатла болдула. Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизия фронтха май айны бир чууакъ кюнюнде кетгенин эсгердим бек алгъа. Ол кюн жюрекни теренинден чыкыгъан къаллай бир огъурлу да, таукеллик берген да сёзле айтылган эдиле. Не уа аз жилямукъ тёгюлмеген эди да мудах кёзледен. Кёплеми къайтдыла ол адамладан уруш отундан? Сёз тапмайма кеси сорууума жууап берирге. Аланы аналары, къатынлары мени анама, къатыныма сукъланырыкъларына да ишексизме ёз акъылымда.

Биз Ригагъа дери бир жюк ташыгъан машина бла бардыкъ. Анда Латвияны Жазыучуларыны союзуна къайтдыкъ. Жазыучулары союзу жокъ эди алыкъын, литература иш а аякъ юсюне салына тургъан заман. Бизге поездге билет алыргъа болушдула Литваны жазыучулары. Ма энди биз вагондабыз.

Жолда оюлмагъан жангыз бир станциягъа тюбемедик. Бир-бир жерледе чыпыннга тагъылып тургъан кьонгуроуну эслемесек, ол заманда бир бирибизге: «Былайда темир жол станция болгъанды», – дей эдик. Оюлгъан юйлени ёре сюелген ожакъларыны кирпичлери алыкъа солугъанларына – аууз тылпыуларын тохтатмагъанларына ишексиз болама бирде. Оюлгъан станцияланы тийрелеринде уа жер юйчюкле.

Москвадан, Ленинграддан тебиреп, Кавказ тауланы тёппелерине дери урушну жаханым отуну кьурум ийиси ангылашыннганлай барады. Адамла юйлени, уруш отуна кёмюлюп баргъан танкланы къабыргъаларына, жюк ташыгъан машиналаны гуллаларына: «Барыуубуз – Берлиннеди!» деген жазула жазып, ол муратлары толлугъуна толу ийнанып, бошунакъгъа къан текмегенлерине да хош болуп сермеше эдиле, душманнга къан къусдура.

Жетдик барыбыз да ахшы муратыбызгъа. Берлинни орамларына биринчи снарядланы ленинградчы артиллеристле жибергендиле – гитлерчи фашистлени ара шахарларына бек алгъа атлагъан аскерчиле. «За оборону Сталинграда», «За оборону Москвы» деген майдалла кюн тажкълары бла эрише жылтырай эдиле.

Уллу Хорламны кьууанчын бир тюрлю зулму кюч бюгаллыкъ туююлду. Биз баргъан поездни чархлары окъуна жырлап айтадыла ол хычыуун сёзлени. Ол жырды мени Кавказгъа ашырып баргъан. Мен Ригадан юйге телеграмма ийген эдим, жангыз бир сёз жазып: «Еду».

Бахчалада – чыракъ жарыкъла

Чууакъ кёк адамланы кёллерин кётюреди, уруш окъ, топ жарадан толтургъан жерге уа ырахат-мамыр солургъа онг береди. Мени юйюме элтип баргъан поезд а ашыгъады ары жетерге. Алай айтханлыгъыма, алыкъа Москвада уллу байрамны кёрюрге, уруш отундан сау кьутулгъан шуёхларымы, тенглерими хант къангада этген алгъышларына тынгыларгъа керекме.

Вагонну терезесинден къарап, жайны тауушлукъ ариу кюню «аякъ бюкгенин» кёрюп кьууанама. Ариу къайын терекледиле «той башчыла уа». Ала аякъ бюгерге хазырлана тургъан жашлагъа, бирде уа уллу кёлде жюзген къанкъазлагъа ушагъан кьызланы субайлыкъларына ушайдыла. Арлакъда – ферманы къатында, мамыр отлагъан маллагъа да эс бурмай къоярыкъ туююлсе. Будаи сабанла да алтын суу ичирилгеннге ушайдыла, жетип, тирлик жыяр заман жете тургъаныны белгисин бере, ол жерледе ишлей тургъан тиширыула, фронтдан хорлам бла къайтып келе тургъанлагъа къол булгъап, алгъыш этедиле, кьууанадыла.

«Москва-Баку» поездде бешмитда, алтымытда вагон барды. Бек ахыргъы вагон – мен болгъан вагон Нальчикге дери барлыкъды. Аны Прохладнаны станциясында – жууукъларым-тенглерим мени сакълагъан жерде, Нальчикге баргъан поездге тагъарыкъдыла.

Эки кюн бла эки кече жол жүрюп жетдик Ростовха. Уруш чач-тук этген вокзалдан айыралмайма кёзлерими. Февраль айны бек жунчуулу тогуз кюнню ичинде барганды кьанлы сермеш бу сахарны фашистледен эркин этер ючюн. Аксай табадан Ростовха биринчи киргенлени санында эдим мен да. Аны орамларыны кёбюсюнде ол заманда оюлган юйлерини кирпич тебелери. Андан сора да ууалган миялала, темир сыныкыла орамлада топпа-толудула.

Донну юсюндеги кёпюр бла бек сакъ, бек акъыртын ётдюк, – ахырына таянган кёпюрге ышаныу аз эди. Кавказ таулагъа не кьадар жууукълаша барганыбыз сайын а ол кьадар тынгысызлыкъ бийлейди мени. Поезд бир кесек заманы тохтаган станциялада уа бир кёп турганча кёрюнеди манга, – поездни тебирерине белги берген кьонгуроу сау ёмюр сакълатып урулган сунаса.

«Ашыкъсанг – барыр жеринге заманында жетмезсе», – дейдиле кьабартылыла. Бизни Нальчикге элтген вагонну кёчер агъачы сынып, уллу ауаралыкъ сынатды. Аны алайлыгъын поезд бек акъыртын барып, Минеральные Воды сахарны станциясында тохтаганындан сора билдик.

Вагондагыла, не болганын ангыламаганлай, бек тынгысыз болдула. Мени Беш Тау сахарга ётюп, андан Нальчикге дери жаяу барырга угъайым жокъ эди. Ол жолну узакълыгъы жюз жыйырма километрди. Ол сагышла башыма тууган республикамда – Прохладнага келгенча да болдум. Поездни жүрютгенле вагоннга не кыйынлыкъ тюшгенин билдирлик болурламы Прохладнада бизни сакъланлагъа?

Кьоншум мени тынгысызлыгъымы бир кесек жапсарыр муратда урушдан сора поездле жүрюген жоллада уллу чырмаулагъа тюберге тюшгенини юсюнден хапар айтып башлады.

Мен билмегенликге, «Баку-Москва» поезд – терк жүрюген поезд, расписанияга кёре Харциск станцияда юч сагъат турады. Ол заманы ичинде базарга барып, чабакъла алып, алайда бирлени юйлерине къайтып, аланы биширип, ашыкъмаганлай тюш азыкъ ашап, алай атланырга боллукъса жолга.

Бир кьауум сагъат сакълатханларындан сора вагонну бузулган жерин кери этдиле. Андан сора аны бир жүк ташыган поездге такъдыла.

Вагонну терезесинден къарап кёрдюм Прохладнага жетгенибизни. Мени ахлуларым, жууукъларым – юй бийчем, тамата эгечим кеслерин вагон таба атдыла.

– Ма «Москва-Нальчик», – деп кычыра эдиле ала бир бирге, бизни вагону кёргюзтюп.

Мен эшик кьатына келип сюелдим. Биз бир бирге тамбурда тюбедик...

Насыбы тутмаган вагонубуз былайда да сау кечени сакълалды Нальчикге барлыкъ поездни. Биз бу тюбешиуню сау тёрт жыл сакълан-

быз. Энди былайда бир кечечикни тургъанлыкъгъа, бизден къорарыгъы болмаз.

Станцияда олтурабыз, бир бирден тансыгъыбызны алалмай: сорууну ызындан сору, хапарны ызындан хапар. Бирде станцияда ары-бери белги берген чыракъчыкъла кезиу-кезиу жанадыла. Ол халны, нек эсе да бахчалада тюрлю-тюрлю битимлени – чюгюндюр, быхы тахталаны дейик, ариу чакъгъан заманларына ушатдым. Небилейим, былайда артыкъ тюзме деп да айталмайма. Бахчалада уа, жанмаймыдыла чыракъла?

Алайда биз Рашидни да эсгердик. Ол былай айтыргъа бек ёч эди: «Жашауда мен суюмеген юч зат барды – тылпыу бла биширилген котлетни, хылы-мылы кийиннген тиширыуну, сора Прохладна темир жол станцияны». Анга ол затны айтдыргъан сылтаула бар эдиле. Кеси жашауунда къой этден этилген шишликге къошханы болмагъанды, сора аллай адамгъа тылпыуда бишген котлет неге керекди?! Хылы-мылы кийиннген тиширыулану андан къалгъанла да жаратмагъандыла. Прохладна станциягъа кёз къарамы уа иши бла байламлы эди. Ол Уголовный розыск управленияны начальниги болуп ишлеучю заманында, аманлыкъчыланы кёбюсю бу тийреде болгъандыла, сора онг тапхан къадар бирде ала Нальчикге андан келгендиле.

Сау кечени узунуна биз кёз къысмадыкъ, алгъаракъда айтханымча, ушакъ этгенлей, бир бирден тансыгъыбызны алалмагъанлай чыкъдыкъ тангнга. Органчы эгечим Хамсадны хапарларына уа барыбыз да бек суююп тынгылап турдукъ. Ол бирси эки эгечими – Марьянаны бла Таужанны немецлиле республиканы къолгъа этген заманларында жигитликлерини юсюнден бирде кёлю кётюрюлюп, бирде кёлю толуп хапар айта эди. Таужан Баляцону жашы Исмаилны концлагерьден къалай къутхаргъанын да айтды.

Исмаил совет учрежденияладан бирлерин башха жары кёчюрюрге кюреше тургъанлай, душманны къолуна тюшюп къалады. Аны элтип, 1942 жылны октябрь айында къурагъан концлагерьге атадыла. Анда ол къолгъа тюшген аскерчилеге, партия, совет къуллукъчулагъа да тюбейди.

Баляцо, жашы фашистлени къолларына тюшгенин билгенден сора бетин да бёркю бла жабып, жилиу-сыйытын тохтатмайды. Аны тамата жашыны – Галимни, урушдан ёлген хапары келгенли уа иги кесек заман болады. Жашлары тюп болсала, аны атауулун андан ары ким айтдырлыкъды? Эки къызы барды да, аланы тукъумгъа этериклери жокъду. Ала башха тукъумланы юйлерини от жагъаларында от этгенли кёп заман болады.

Баляцо анама келеди, оноу излеп, Исмаилны ёлюмден къутхарыр мадар бармыды дуняда? Ол сагъатда Баляцону анабызгъа къарагъан шургулу, къайгъылы кёзлери не менме деген адамны да жилиатырыкъ эдиле. Хапаргъа кёре, ол кёз жилимукълары мыйыкъларын жибите кёп олтурады анамы къатында.

Баляцо концлагерьге барып кьайтханды. Ол Прохладна совхозуну тийресиндеди, бир таша жерде. Кьабартылыла ол лагерьге «УО» деп атагъандыла. Аны магъанасы: «Малланы жыйгъан жер». Баям, анга тюз ат берилгенди. Нек дегенде, тегереги шинжили темир жипле бла тыйылгъан – адамлагъа ёлет туудургъан жери, бир тюрлю мекям жокъ эди, ёлюр сагъатларын сакълагъан тутмакъла беллерине дери батмакъгъа батып, жауун тюбюнде ашыра эдиле кечелерин, кюнлерин.

Къартны жашына тюберге кьоймагъандыла. Алай ол Исмаил анда болгъанына чыртда ишексиз эди. Лагерьдегилени бир кюнлюк азыкълары – эки нартюх кочан. Бирлерин эрттенликде ишге тебиреген сагъатларында, бирлерин а – ингирикде бергендиле. Ёлюклени кечегиде арбагъа жюклеп, терен къазылгъан уругъа элтип атхандыла. Лагерьни сакълагъанланы араларында душманны кьолуна тюшген аскерчиледен ол ишге кеси ыразылыкълары бла баргъанла аз туююл эдиле. Бар аманлыкъдан артха турмагъан малгъунла. Халкъ аланы адам кьанындан тоймагъан мурдарлагъа санагъанды, «УО»-ну уа жаханымни оту жаннган жерге келишдиргенди.

– Жесирлени сакълагъанла кьалауурла угъай, жютю жюлгючледиле, кьолунг бла артталлыда тиерге онг болмагъан харам кьанла! – дегенди къарт.

Таужан кеси акъылында кёп оюм этеди, акъылына келген иги зат болуп, барын да чотха алады. Ол кеси муратына жетгинчи, бир затдан артха утрлукъ туююлдю. Анам аз айтмагъанды анга: «Сени бу тели жигитлигинг бир палахланы туудуруп деп кьоркъама. Кесинги сабыр, оюмлу жюрютмесенг, терезелерибизге къара кьангала урулдукъдула, кенделенине бла ёресине».

– Ол жыртхычланы бирлерини кьатларына да баралмагъанма, – деди Баляцо, кьолларын хауада ойната, жашны ол итлени кьолларындан кьутхарыргъа чыртда онг болмазлыгъы жюрек тамырларын ачыта.

Анам элни бургомистрине жалыннгандан ёнге мадар жокъду дейди. Ол кесини таматаларына: «Браев Исмаил кишиге хатасы жетген жан туююлдю, колхозда ким не жумуш буюрса, аны толтура айланнган жууаш жан, бир тюрлю бир организация бла байламлыгъы болмагъанды», – десин да жазсын. Ол письмону да алып, шахаргъа барыгъыз, немецлилени таматаларына неда бусагъатда халкъны оноуун жюрютгенлеге айтыгъыз тилегигизни».

Ол жумушланы ким этерикди?

Таужан кесини муратын ангылатады алайда. Кёп самогон, кёп аш-азыкъ хазырларгъа. Сора, аланы да алып, лагерьге барыргъа. Полицейлеге самогон, аш-азыкъ жол табарыкъларына сёз жокъду.

Баляцо кьагъытланы бла самогонну хазыр этсин, тиширыула уа аш-азыкъны деген оюмгъа келип тохтадыла алайдагъыла. Андан сора уа Баляцо бла Таужан жолгъа атланадыла. Марьяна, юйде Хамсадан сора ол эди тамата, эгечин бу кьоркъуулу ишге иерге унамай тохтады.

– Сагъыш эт, – деди Марьяна эгечине, – бизни башыбызда жютю кыбылыч жылтырагъанын билемисе? Къарындашларыбызны экиси да урушда. Атабыз а коммунист эди. Аз да бир зат бла душман бизге ишек-ли болурча иш этсек, барыбызны да илишаннга саллыкъдыла. Юйде жети тиширыу барды, эр киши атына жаланда жетижыллыкъ Миша, – Надежданы къарындашы. Къалай таукел болгъанса сен – артха къайт-мазлыкъ жолгъа атланыргъа?! Бизни сагъышыбызны уа этгенмисе?

Анабыз Марьяна жанлы болуп сюеледи.

Алайсыз да Таужан кеси элибизни оноучуларыны кезлерине чеп болуп тюшерге хаппа-хазыр болуп тура эди, – элни бургомистрини оноуу бла къуралгъан миллет тепсеу ансамбльге барыргъа унамагъаны ючюн. Аны себепли ол узакъ жууукъларындан бирини юйюнде тохтап, кезден ташаракъда кечиннгенди, юйге бек аз келгенди.

Таужан, киши айтханнга да эс бурмай, Баляцо бла жолгъа атланып кетди Исмаилны башына эркин этдирирге. Аны эшитип, анабыз отдан келек киеди:

– Энди акъ байракъгъа материал хазыр этерге керекбиз, – дейди ол. – Алай Таужанны къабыры къайда болгъанын къайда, кимден бил-ликбиз.

Баляцо бла Таужан кюз арты туманнга тумаланнгандыла. Эки кюн, юч кюн кетди арадан. Алай аладан чыртда хапар жокъду. Артдан бел-гили болгъаныча, къарт бла Таужан заманларын бошуна ашырмагъан-дыла, – лагерьни сакълагъанла бла шагъырей боладыла, самогон да, аш-азыкъ да бердиле алагъа.

Ахырында къалауурладан бирлери болушургъа айтады. Самогонну, аш-азыкъны да къалгъанларын анга бердиле. Къарт аны хуржунуна бир топ ахча да сугъады. Алдап къояр деп, ичин къалтырауукъ алгъанлай турады. Ол къарауул ёлюклени ташыгъан адам болгъанды. Алыкъа жарыкъды, – къарангы болмагъанды, ол къалауур жесирлеге къаты буйрукъ берип, ёлюклени арбагъа жюклетеди. Иги да къарангы болгъанлай, ол ёлюклени элтип, танклагъа къажар къазылгъан къулделеге атып къайта-ды. Экинчи да жюклетеди ёлюклени арбагъа. Ары элтип текгенлеринде, сау адамла да болгъандыла, аллайланы сансыз этип къойгъандыла, кеп жашамазлыкъларын ангылап.

– Мен сизни адамыгъызны ёлюкле къатыш чыгъарырма былайдан, – деди полицей, – алайгъа барыгъыз, андан арысында не этеригизни кесигиз билигиз. Сакъ болугъуз, душманны кез туурасына кёрюнмезге кюрешигиз.

Таужанлары ары баргъанлы ючюнчю кече бара эди. Къалын туман мылы жерге бауурланнган заманда полицей Исмаилны лагерьден ёлюкле къатыш чыгъарып, терен къулдеге атып кетди. Баляцо бла Таужан ол сагъатны тёзюмсюз сакълап тургъандыла, эки чархлы ат арбаны да хазыр этгенлей. Полицей артха кетгенлей, къарт Таужанны арбада къо-юп, санлары жаш заманындача терк къымылдай, ёлюкле болгъан жерге мычымай жетди.

Кече бели бла ала ючюсю да тау таба тебирейдиле. Къалын туман адамлагъа ол кечеча иги болушхан болмаз бир заманда да. Алайды ажалдан башларын къутхарып баргъанланы оюмлары. Баляцо, жол излей, нёгерлерине къалайны барлыкъларын кёргюзте, арбаны аллында барады жаяулай. Атланы жюгенлери Таужанны къолундадыла. Исмаил а, ата-сыны бла Таужанны айтханларын этип, арбада бичен тюбюне жатып, къымылдамай, таууш этмей келеди.

Иги да таша, аланы адам кёрмез жерге жетгенлеринлей, Исмаилны арбадан тюшерге эркин этдиле. Къарт жашын кючден таныды. Аны сакъалы ёсюп, асыры арыкъдан жаякъ суюеклери билине, аманны кебинден айландыра эди солууун.

Жолоучула танг жарыгъынчы жетдиле. Таужан ары дери кеси юйлеринде бугъуп тургъан жууукъларыны тийресине келдиле да, къыз алайда арбадан секирип тюшюп, алагъа жашыртын ташайды. Исмаилны арбадан тюшюргенлеринде, ол атлаялмай эди, ауузундан да сёз чыгъаралмайды. Исмаилны тынчайтханларындан сора, Баляцо юйюне – къатынын къууандырыргъа ашыкъды.

Хамса эгечи Таужанны ол жаханым жолоучулугъуну юсюнден хапарны вокзалда кече белине дери айтды. Ол кечени экинчи жарымы Марьянаны жапсарыргъа азлыкъ эте эди. Ол немецдиле республиканы къолгъа алып тургъан заманларында Пшемахону юйюрю къылкъыяр къылычны тюбюнде тургъанын унуталмайды, хапарын ахырына жетдиралмайды, кёлю толуп.

Моздокда бла Ордженикиздеде немецлилени ишлерини оюлгъанын, баям, Шалушканы бургомистри башхаладан эсе алгъаракъ билген болур эди. Ол немецдиле бла къачар акъылгъа келгенинден сора артмакъларын ахчадан толтурууну къолгъа алды. Элде бир къауум юйюрюню боюнларына салды ол борчну, анга къаллай бир ахча келтирликлерин ачыкъ айтды. Бизни анабызны да чакъыртып: «Келтирип, мени столума беш минг сом ахча сал, – дейди. – Жыйырма бла төрт сагъатны ичинде тамамланырыкъ ишди ол. Алай болмаса, арбазындагъы акътерекде боллукъду асмагъынг.

– Беш мингден бир сому кем болса, аллыкъ туююлме, – деп, шытыларын чачханды бургомистр.

Анабыз, сагъыш эте келип, ол аллай бир ахчаны тапмазлыгъын ангылатды, ол а сылтау излейди коммунистни къатынын жояргъа деген оюмда тохтайды.

– Сен мени жояргъа сылтау излегенинги билеме, – дейди анабыз, – ол аманлыгъынг ючюн элибизни адамлары бетинге тюкюрюр заман келлигин а бош унутаса. Аллай бир ахчаны табаллыкъ туююлме, ас мени асмакъгъа. Алай сенден бек тилейме – мени сабийлериме тийме, – алада тюк тенгли бир терслик жокъду.

Бургомистр, ол айтылгъан сёзлени ауурлукъларын кючден кётюре, ауазын кётюрмей, шош айтды бу сёзлени:

– Сиз барыгъыз да итден туугъан итлесиз, сабийлеринг да, сен да бир терекге асыллыкъсыз; беш минг сомну бери терк тапдырмасанг, саулай юйюрюнг бла мычымай къабыргъа тюшериксе! – Бургомистр уллу къолун жумдурукъ этип, столгъа урду.

Анабыз андан юйге къайтып, ишни болушун айтды сабийлерине. Надежда заманны оздурмай, немецлиледен букъдуруп, жерге басдыргъан кийимлерибизни чыгъарып, мычымай сатып, ахча этейик дегенди. Надежда ол ишни кеси боюнуна алгъанды. Анабыз бла Марьяна уа жууукъгъа, тенгнге жайылып ахча жыйсынла дегенди ол.

Анам Надежданы ол оноун тюзге санамагъанды.

– Ол ишни этмейик, – дейди анам. – Аллах буюргъандан озмакъ. Бургомистр ахча ючюн къарынын аурутмайды. Бюгюн элтип ол ахчаны анга берсек, башха сылтаула табарыкъды бизни ачытыр ючюн.

Юйде уллу, гитче да жияу-сыйыт болуп тургъан сагъатда полиция келип, Марьянаны алып кетеди. Бургомистр керексизине жаншамагъанын ангылатады ол зат бла. Энди Пшемахону юйюрюне уллу къыйынлыкъ тюше тургъаны ангылашынды, ахыры-къысхасы. Не да этип, эл тюбюне жайылып, жууукъдан, тенгден, сёзлери жарашхан адамланы барысындан да ахча жыяргъа керекдиле. Анабыз къоншулагъа, жууукълагъа кезиу-кезиу айланады.

Марьянаны уа алгъыннгы сельпону тюкенени подвалына элтип атхандыла. Тышында жауун къатыш къар жауады. Марьяна подвалны темир чалдиш сырылгъан терезесинден аз эслейди орамда ары-бери ётгенлени аякъ алыуларын, полицейлени, аны сакълагъанланы да. Къызгъа ашаргъа – аш, ичерге – суу бермейдиле.

Анабыз келини Надежда бла бирге болгъан затларын: кийимлерин, башха къолгъа алыр затларын да къысха заманны ичинде сатып, аладан тюшгени, халкъдан жыйылгъаны да бирге тёрт минг тогъуз жюз жыйырма сом тийишдиредиле. Сегиз жюз сом жетмейди. Энди аны излерге, – жыяргъа заман жокъ. Куоз элтеди ол ахчаны – аны къолгъа алса, Марьянаны башына эркин этеригине ийнана, бирде ахшы умуту умутлай къаллыгъына кюе-бише барады. Ана ахчаны столгъа салады. Ол ахчаны санагъан да этмегенлей, столну кюбюрчегине сугъады.

– Жаланда сегиз жюз сом жетмейди сен айтханнга, – дейди Куоз.

Бургомистр ана ол сёзлени айтханына къууаннган окъуна этди.

– Не къызгъанч адамса сен, – деди бургомистр, – алай бла мен сизни боюнугъузгъа тагъарыкъ асмакъ жыжымны юзгенлигингмиди? Сиз юйде ненчаулан боласыз? Сегизеулен! – Сегиз жюз сом! Асмакъны жыжымына асыры кёп багъа сурамаймыса?! Бургомистр столну кюбюрчегин чыгъарып, ахчаны столгъа салып, сора анабыз таба таукел атлап, керохун къабындан сермеп бери алып, аны сабы бла урду къулакъ жанына.

Анабызны кёзлери къарангы этдиле, теренден ахтынды. Исси къызыл къан саркъды жаягъы бла энишге. Ол кесине аллай кюн келлигин сезип тургъанды. Бюгюн а аямай сокъуранды, сабийлери айт-

ханни этип, бери ахча келтиргенине. Бургомистр анга асмакъны эртте хазырлагъанды. Аны толу ангылагъан ана бу фашистге келирден алгъа жууунуп, таза болуп, кирсиз кийимле кийип, алай чыкъгъанды жолгъа. Муну асмакъгъа асала, полициячыла андан эркин этип, биргелерине ишлеген тиширыулагъа айтып, жууундуруп, кебинлетипми кюреширикдиле. Ана ол затланы толу ангылап, кесин ол дуниягъа хазыр этип келгенди бери.

Бир заманда ич отоудан немецли кийимлери болгъан офицер чыгъады. Бургомистр аны кёз туурасында кишилигин кёргозте, ананы иги да сермеди. Ол офицер – фашистлени шапасы, бургомистрни сабыр болурун изледи да, бу тиширыу не хата этгенди деп сорду. Баям, ол халгъа – сахна оюннга ала алгъаракъдан хазырланган болур эдиле, ананы сегиз жюз сом берлиги болгъанын ангылатады бургомистр. Ол заманда офицер хуржунундан сегиз жюз сомну чыгъарып, столгъа салады.

Ала анагъа тюкенни къаты бла барыргъа окъуна эркин этмедиле.

– Сени къызынгы багъасы сегиз жюз сомну тутмайды. Бу барыбыз да уллу намыс этген адам санга болушду, – деди бургомистр. Ол Марьянаны сакълагъан къалауур ким болгъанын да билмей эди. Кечегиде ол – къалауур подвалны киритин бузуп, Марьянаны эркин этеди. Сёзсюз, къалауур тамбла бизникиле келселе, ол иши анга болушуругъуна ийнанганды.

Ол немецлилени бизни жерибизде ахыр кюнлери эди.

* * *

Кече къарангысы кетип, танг жарыгъы къолгъа алды дунияны. Станцияда тегерекге белги берип тургъан чыракъчыкъла да ёчюлдюле. Поездни начальниги къатыбызгъа келди да, поездни «бугъасын» алайгъа сюрдюрю, бизни вагонну анга такъдырды. Энди жолубуз акъ таула табады – юйге. Поездни «бугъасы» тартхан вагончукъла адамланы дачаларына дери элтирикдиле, ала да, биз болгъан вагон да теркден-терк къызына барадыла.

Мени адамларым озгъан азап кюнлени бирден бирге ал бермей эсгеремдиле. Жашау ёлюмню бла азап кюнлени сыната озадыла аланы кёз туураларындан. Мен аланы, къыйынлыкъладан чыртда къоркъмай, душманны да, ала жанлы болгъан итлени да хорлай келгенлери бла ёхтемленеме. Башханы къой, бек кичиле – Хамини бла Аслахан Миша бла бирге агъачха отун этерге баргъан жерлеринде сауут-сабалары болгъан адамлагъа тюбеп къалгъан сагъатларында да къоркъмагъандыла. Ала уа партизанла болгъандыла. Партизанла немецлилени юслеринден ары да, бери да айландырып хапар соргъандыла сабийледен. Ала да кёргенлеринден, билгенлеринден, жашырмай, болгъанын болгъаныча айтхандыла. Къызчыкъла бла жетижыллыкъ Миша олсагъатда элде бола тургъан ишледен кёп зат биле эдиле. Школну подвалында – сауут-саба тургъан склад, бир ящикни ичи толу автомат, патронла, гранатла да кёп.

Партизанла сабийлеге ыспас этедиле, алагъа тюбегенлерин кишиге, аналарына окъуна айтмазларын бек тилейдиле. Бир ыйыкъ да озмай

школну подвалындагы затланы барысы да думп болдула. Бургомистр битеу юйлени тинтдирди, адамларын жиберип. Болсада ала бир зат да тапмадыла.

Фашистле алтмыш беш кюнню ичинде мени республикама адам улу айтып тауусмазча азап чекдирдиле. Алай немецлиле анча заманны ичинде жангыз бир кюнде да кеслерин ол жерни иесине санаялмагъандыла. Терен агъачха кирирге, бийик таула болгъан жерлеге барыргъа базынмагъандыла, аны кьой, элдеде кече къалыргъа окъуна кьоркъгъандыла. Ингир къарангысы бола башлагъанлай, Нальчикге ашыгъышлы атлангандыла. Экинчи кюн а танг аласы бла къайтхандыла артха – жарлы халкъгъа дуня азабын чекдирирге.

1943 жылда январь айны ал кюнлеринде, совет аскер Кавказгъа ёшюн ургъан сагъатда фашистле бу жерни отундан къутулууну мадарын излей, мычымай аякъ юслерине боладыла. Аскерчилерибиз къачып баргъан фашистлени башларындан бомбала къуюп, артиллерист салютла бла дуняны жарыта тюбейдиле.

Немецлиле барлыкъ кёпюрле чач-тюк этилгенлери себепли, ала болгъан затларын жолда, къолда къоюп, кеси башларын алып къачаргъа кюрешгендиле. Тауладан тигелеген партизанла юйлеге, арбазлагъа барып, жууукъну-тенгни тансыкълай эдиле.

– Айт кёрген къыйынлыкъларынгы юсюнден бизге хапар, – дей эдиле партизанла, бек къарт ыннагъа тюбеп.

Къарт айта эди кёргенин, сынагъанын...

Немецлиле кёп затларын къоюп кетген эдиле элде: сауут-саба, атла, аш-азыкъ. Анам ол къатышлыкда орамгъа чыгып, арбазгъа кирген жерде бир ящикни эслейди. Къараса, аны ичи минадан толу. Тюз олсагъатчыкъда алайгъа къоншусу келеди; немецлилени заманында бургомистрге къуллукъ этген адам. Ол мени анамы немецлиле оноу жюрютген юйге кёп кере чакъырып элтген сатхыч.

– Багъалы Куоз, – дейди ол, – билеме сени сабийлеринг эрттеден бери эт ашамагъанларын. Ма, бу этни бишир да, сабийлеринги бир тойдур. Манга ачыуланмазынгы, чамланмазынгы тилейме. Сен – халал жүреккли адам, саулай элибизни сыйы-намысыса. Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди, сен а ёлтюрмезсе мени. Кишиге хата этмегеними билесе.

– Харам этми алып келгенсе манга?! – дейди Куоз, къаны къартыкъгъа сыйынмай. – Чап, жюйюсханларынгы ызларындан, алагъа жол азыкъ керек боллукъду. Думп бол мени кёз туурамдан! Сени бет теринг адам угъай, ит териди, жухунг – ит жухду. Аллах мени жауум болсун, сен бу-сагъатда бир жыл мындан алгъа ёлгенлени ызларындан бармасанг. Анам ящикден бир минаны чыгъарып, алгъыннгы полицейни баш табасына сермеди. Алай ол аны инбашына тийди.

Насыпха, мина атылмады.

Ол харам этни юсюнден анам эсгере-эсгере туруучу эди. Атам ёлгенден сора анам беш сабийни аманны кебинден кечиндиргенди.

1941 жылны кюз артында юйде ашар зат болмай кьалгъанында, анам кьоншу элде бир жууугъубузгъа барады болушлукъ излеп. Андан кьуру кьолу бла кьайтады. Этер мадары тауусулуп, кеп кьыйынлыкъ сынайды.

Ол бир кюн агъач ундуругъубузну тубюнден темир бла сырланган эски кюбюрню чыгъарады. Ол кьачан эсе да бернеси бла бирге келген кюбюр эди. Андан бир кьууанч кюнюме деп сакълагъан – алтын суу ичирилген камарын бла ёшюнлюгюн чыгъарады. Анам сабийлерин ачдан ёлтюрмез ючюн кесини бек багъалы, бек сыйлы затларын сатады, кез жашлары тегюле.

* * *

Фронтдан кьайтханымдан сора дагъыда кеп затны билдим юйюрюбюзню, жууукъну-тенгни озгъан жашауларыны юсюнден.

Биз урушда Совинформбюронун билдириулерине тынгылап, кеп затны юсюнден сагъыш да, кьайгъы да, оюм да этиучю эдик. «Север Кавказда Налчик тийресинде кьаты сермешле барадыла», – деген билдириуню эшитген сагъатымда акъылыма быллай оюм да келиучю эди: «Мени жерлешлерим, душманнга бой салмай, эрликлерин кёргюзтедиле...» Ийнанганма алагъа – Совет власть ёсдюрген, юйретген кьарындашлагъа, эгечлеге.

Туугъан элим мени терезе кезлери кьалмай ууалгъан эки кьатлы школда тубеди. Уруш аллы кюнледе хайырланыргъа берилген клуб толусунлай оюлуп эди. Кьабырланы кьатында уллу агъач кертме терек болуучу жер ичине батып тургъанын кёргенимде, бютюнда бек кюйдю ичим. Кьалай суююп жыйыучу эдик аны жемишлерин: Эрттенликде эл ийнеги суююге кьысталгъан сагъатда бир-бир ийнекле ол терек таба кьайтып, кече аны тубюне акъгъан жемишлерин жутланып ашагъанларына кьарап да кьууанганбыз биз, сабийле. Чыбык атлагъа миниб а аз чабышмагъанбыз ол тийреде. Ол эришиуледе Хамид Апажевха жетгенибиз жокъ эди. «Назир Кьатханов ат юсюнде ма менича баргъанды», – деп махтаныр эди ол. Андан сора биз анга: «Назир» деп атадыкъ. Ол зат анга хычыуун кёрюннгенди. Ойнагъанмы этесе, кеси заманында белгили революционер, аскер бёлюмню командующиси Назир Кьатханов кибик киши болургъа суюмеген ким бар эди жашла арасында? Артда Хамид аскер кьуллукъну сайлагъанына да ол оюнубуз себеп болгъаны даулашсызды. Ол аскерде кьуллукъ этер акъылгъа келгенинде, анга не ата-ана, не сельсовет чырмау болалмагъандыла. 1939 жылда ол аскерге кеси ыразылыгъы бла кетеди. Анда кеси сайлагъан, суюген атлы аскер бёлюмге угъай, танкчылагъа тюшгенди. Бара баргъан дуняда ол бек юлгюлю танкчыгъа саналгъанды. Хамид урушха чекде тубегенди...

Ол барыбыз да суюген кертме терекге келген кюн Хамидге да келгенди аман кюн – фашистле бла сермешледен биринде танкны ичинде кюерге. Ол урушда жигитлиги ючюн уллу кьырал саугъагъа тийишли да болгъанды.

Жолла, кёпюрле

Кюйсюз уруш салгъан палах жаланда автомобиль жоллада угъай да, эллени орамларында, тау сууланы кечиулеринде окъуна ачыкъ кёрюнеди, алагъа тюбегенинг, кёргенинг сайын аркъа жиклеринг къалтырайдыла. Урушха дери орамлада кюн сайын кёре эдик бир ат, эки ат жегилген арбаланы будуман этип барычуларын, атлы да жоргъасыны жортханына къууанып, жамычысыны жагъасындан кесини башы, этек жанындан атыны къуйругъу къарап озар эди, эллилени арбазларына кезиу къарай. Орамлада арбасыны чархлары жау излеп «жырлагъан», эшекге минип баргъан жолоучуну уа хазна кёрлюк туююл эдинг. Таулула жолоучулукъгъа эшек бла атланмакълыкъны бедишге санагъандыла. Бусагъатда уа? Бусагъатда къайры къарасанг да, эшек жегилген арбачыкъла, отун, бичен жүкленнген тютюнлери кёкге баргъан эшекле, быстыр чарыкълары орамны букъусуна бата баргъан тиширыула, ачдан къарынлары тоймагъан сабийлери да аланы ызларындан. Автомашинала уа бек аз кёрюнедиле орамлада.

Алгъын эшекле бла тау ауузлада жашагъан таулула кёбюрек хайырланнгандыла. Ала бла картоф, отун ташыгъандыла, жүк жүклеп, базаргъа баргъандыла. Кеси «борчларына» тынгылы юйреннген эшекле не къыйын жерде да ары-бери бурулмай, иесине къыйынлыкъ сынатмай жүрюгендиле тар да, къоркъуулу да жолчукълада. Эндиги эшекле алгъыннгылагъа ушамагъан сунама. Къабартылыла аланы алгъындан эсе терк жүрюрге юйретгендиле, иеси арбагъа жегип, бичен, отун жүклеп, кеси да жүкню юсюне ёрлеп, къайгъысыз келеди юйюне дери. Эшек арбачыкъланы уа бир тапчыкъларын ишлерге юйреннгендиле, таланнган, къарап турлугъунг келеди. Эшеклени къумалыкълары да иги жанына тюрленнгенди. Уруш жыллада кеслерин юйню ышангылы адамына санаучу жашчыкъла окъуна эшекге минселе, кеслерин уллу жигитлик этген сунадыла. Къысхасы, кеси заманында эшекле тау жерледе, ёзенледе да бек ышаннгылы болушлукъчугъа санагъандыла.

Урушну заманында къолгъа тюшген немецлилени орамлада кёп санда кёрюрге боллукъду. Ала кеслери ойгъан кёпюрлени, жолланы ишлейдиле. Бек эринип узаладыла ишге. Аланы бир-бирлери къолларына жугар, балта ёмюрлеринде алгъан болмазла. Бюгюн а, суюселе-суюмеселе да, къурулушчуну усталыгъына юйренирге керекдиле.

* * *

Халкъгъа билим бериуню халкъ комиссары деп эди мени жаныгъа къуллугъуму аты. Партияны область комитети манга ол къуллукъну берир ючюн чакъыртханды аскерден, тийишли жерлеге тилек къагъыт жазып. Аны мен артда билдим. Оюлгъан халкъ мюлкню аякъ юсюне салыр ючюн ишни бардырлыкъ кадрла жетишмей эдиле республикада. Тюзюн айтсам, бир кесек солургъа эди акъылым, айланyp,

жюрюп, тенгни, жууукъну кёрюп, тансыгымы да алыргъа. Алай мычмай ишге тохтарымы изледиле. Мени ол къуллукъгъа салыннганымы юсюнден мен билип алыкъа къагъыт жарашдырылмагъанды, болсада наркомда ишлеген адамла юйге жюрюп башладыла, менден оноу излеп.

– Иги атха жюген бек терк табылады, – деп кюле эди къатыным.

Бизге бир отоулу фатар бердиле. Экинчи этаждабыз. Ол юйню экинчи этажгъа ёрлеген атлауучлары уруш заманда оюлгъандыла. Фатарыбызгъа ёрлеучю басхычыбызны кечегиде юйге кийирип, букъдуруп къойдукъ. Бирле алып кетселе, эрттенликде экинчи этаждан секирип тюшерге керек боллукъ эди.

Алтыжыллыкъ Таня былай айтды:

– Папа, сен бизни бла болмагъан жыллада чыганлыладан башха жашамагъанбыз.

Надя ангылатды ол сёзлени магъаналарын. Мени юйюрюм жашагъан фатарны печи, терезеси, эшиги болмагъанды. Сууукъдан бек жунчугъандыла. Отун сатып алыргъа уа къолай жокъ. Къызым бла анасы мажарыргъа кюрешген отунчукъла бла уа кеслерине ашчыкъ этерге кюрешгендиле. Ала, сыннган кирпичлени бирге тийишдирип, кеслери печь ишлерге кюрешгендиле...

Биз кёп турмай жангы, эки отоулу, фатаргъа кёчдюк – ючюнчю этажда. Мында атлаууч кибикле бардыла. Алай чыракъ жанмагъаны себепли къарангыда къабыргъагъа таяна ёрлейбиз ючюнчю этажгъа. Бир шуёхубуз ингирликде бизге къонакъгъа келип, кетип тебирегенинде уа, алын кёрмей, абынып, ючюнчю этаждан биринчиге дери тёнгереп тюшдю. Насыпха, жугъун ачитмады. Ол ингирден сора кесим мадар этип, чыракъ жанарча этдим. Алай ол ишим ючюн уялыргъа тюшдю: «Водосветден» бир къыз келип, къайгыдан къырып, законнга бузукълукъ этгенсе деп, тазир салып кетди, «эссизлигим да» кёзюме тутуп.

Мени ишчи кабинетимде кюндюзгю кюнде да жарыкълыкъ жетишмей эди. Эки кюбюрчеги болгъан столум да адам сукъланыр зат туююл эди. Шинтик орунуна да бир ящик кибикни тутуама. Кабинетни терезелерини жарымына фанер къангала урулупдула, ала жетмеген жерлерине уа кирпич къалагъандыла. Эски диванны халын а сурагъан да этмегиз. Бир-бир жерлеринде пружиналары кёрюнюп турадыла, сакъ олтурма-санг, кёнчегинги жыртдырыкъса.

Машинабыз да барды – «виллис». Аны моторуна от алдырыр ючюн сау сагъат кюреширге тюше эди. Аны жюрютген Хасан Хакулов урушну заманында юйреннген хапарын айтханды.

Машинаны юсюнден хапарны да айтхандыла манга. Ол халкъ мюлкге жегилип башлагъынчы, уруш жолла бла бек кёп жюрюгенди. Къышхыда аны бла узакъ жары барыргъа жарамайды – сууукъду. Фанер къангадан кабина ишлетирге керек боллукъду. Кертиди, мен бир эски тон тапдым да, аны кийип, сууукъдан хазна жунчумай айландым.

* * *

Манга жумушу болгъан биринчи адам эрттенликде эртте келди юйюме. Алыкъа жукълапма, Надя базаргъа кетипди. Мени уятадыла, кёзлерими ачсам, бир къарт къатынчыкъ сюеледи ундуругъуму аллында. Аны кимге эсе да чамланган сыфатын кёрген сагъатымда жунчугъан окъуна этдим. Къолунда харбызы. Алгъа кесими тюш кёрген сунуп тургъанма. Тёгерекге сакъ къарайма. Печъни къатында сабий ундурукъгъа кёз жетдиреме. Къызым анда ырахат жукълайды.

– Не жатыуду бу, тур кюн чыкъгъанды, – дейди къарт манга, ол мени уянганымы кёргенден сора, харбызын элтип, печь башына – плитаны юсюне салып, эрттен намазгъа олтурду.

Бир зат да ангыламайма. Бу къарт тиширыу эрттен къарангысы бла нек келирге керек эди манга? Къолунда да харбызы бла атлауучладан да къалай ёрлеялгъанды?

Къарт намаз этип бошагъынчы, мен да тёшегимден туруп, аякъ юсюме болдум, къол-бет жуудум.

Ол тиширыу кёп зат окъуду, кеси кесине шыбырдап. Менден а кёзюн алмайды. Жумушун бошагъандан сора ёрге кётюрюлдю да:

– Сени уллу адам болгъанынгы эшитгенме. Андан да бийикге кётюрюл бир тюрлю ауруу узалып санга жеталмазча. Кюнлеринг узакъ болсунла, кече къарангысы жетгинчи, сен битеу ишлеринги тамам этерге онг табарча. Мен санга жумуш бла келгенме, уллу Аллах онг берсин мен мындан арысында санга иги хапар бла келирча. Жашым Молид урушда ёлгенди. Сен аны таный эдинг. Экигиз да бирге бузоула кютюп тургъансыз. Сен сау къайтханса, сюрюучю нёгеринг а ёлгенди урушда. Аллахны буйругъу алай болур эди. Къуру мени жашым туююлдю урушда жоюлгъан, кёпле жан бердиле анда. Жашым ючюн манга пенсия бердиле, сау болсунла. Энди сен халкъ туурасында айланган белгили адам болгъанынгы эшитип, бир зат сорургъа келгениме: Совет власть хар анагъа да бир кёзден къараймыды? Ангылат аны манга. Мени къоншуму да жашы урушда ёлгенди. Анга пенсия менден эсе эки кере кёп бердиле. Мени Молидими ёсюмю аны жашыны ёсюмюнден алашамы эди, не Молидиден эсе олму къаты уруш этгенди? Кёлюмдегин айтсам, ол пенсия манга керек туююлдю, анга алгъан ётмегими жилимукъларым бла жибитмесем, тамагъымдан ары тигелерге унамай, ит азабын сынайма. Айт манга тюзюн, Молидге къоншуму жашына бичилген багъаны жарымы берилип нек къалды?

Ол тиширыу андан арысында ауузундан сёз чыгъаралмай кёп турду. Олсагъатда къызым жукъудан уянды да, къартны кёрюп къоркъду нек эсе да. Жилип, мени уялтыр дедим да, аны къоюнума алып, бауурума къысдым.

Манга жумуш бла келген биринчи адамны тилегин толтургъан алай тынч туююл эди. Урушда жоюлгъан жашны битеу жашау жолуну юсюнден табалгъан къагъытларымы бирге жыйышдырдым. Аланы законланы

юсю бла ишлеген адамлагъа тапдырдым. Ары дери архивде документле урушну заманында кюйгендиле.

Кёп тинтиуледен сора хар зат да ачыкъ болады. Андан арысында ол тиширыу къоншусу алгъан тенгли ахча алып тебиреди. Кертиди, тинтиу, излеу ишлеге кёп заман кетген эди.

Бир жол аскерден башына эркин этилген жаш адам келди кабинетиме. Барыбыз да аны сёзюне ийнансакъ, физкультурачыды. Районну халкъгъа билим берген бёлюмю уа аны ишге алыргъа унамайды. Билимини, школда окъуу-ойретиу ишде сынаууну юсюнден къагъытларын келтиририн излейдиле районда. Ол тюрлю документлери уа жокъдула жашны.

Жашны къаны бузулупду, бизге уа, къуллукъчулагъа, ол кеси угъай, къагъытлары керекдиле.

– Мен алай бош устаз туююлме, – деди ол, – кёп эришиулеге къатышхан спортчума. Ма, къагъытларыма къара!

Къарадым. Ол, кёлегин тешип, билек шаугютлерин, кёкюрек къангасын кёргюзтюрге кезледи. Алай этмезин кёзюм-къашым бла ангылатдым. Жаш баш тёбен болуп, къолларыны юсюне сюелди да, аякъларын хауада да ойнатды. Алай тургъанлай да мени бла ушакъ эте эди. Кадрла бёлюмню таматасын чакъырама кабинетге. Ол ишим жашха бютюнда къанат битдирди. Тюрлю-тюрлю спорт оюнланы кёргюзтюп башлады кабинетде. Тыялмайма.

– Къарачыгъыз бери, спортчу, физкультурачы туююлдю деп даулашаллыкъмысыз мени бла? – деп жүрексинген заманында сёзю да, солуууну алгъаны да бир кибик эшитиле эдиле.

Ол жаш сынауладан ётгенден сора орта школадан бирине устаз этип жибердик. Кёп бармай ангылатды ол, кертиси бла да школну да, сабийлени да суйген, къурау хунери да болгъан устазны ишге алмай, къыйнап тургъаныбызны. Школда спорт, физкультура ишни аякъ юсюне салды узакъ созмай. Аны махтаугъа, юлгюге тутаргъа да тюшдю бизге.

Республикада халкъгъа билим бериу ишни аякъ юсюне салыу алай тынч болмагъанын биринчи кюнледе окъуна дурус ангылагъан эдим. Школлада устазла да, окъуучула да жетишмейдиле. Окъуу китапланы басмалар жер жокъду. Типографиягъа керекли затланы ол кюнледе келтире башлагъандыла. Кюйдюрюлмеген, чачдырылмагъан зат къалмагъанды школлада, типографияда неда китап басмада. Немецлиле парталаны, столланы, шинтиклени отда кюйдюргендиле. Школда ишни теркирек къурау мурат бла Экинчи Къызбурун элни адамлары иги кесек ахча жыйгъандыла. Аланы юлгюлерин алгъан элле дагъыда бар эдиле. Ол ахчаны къалай хайырланырыкъбыз, къырал бёлген ахчагъа алыргъа къурулуш материалла: агъач, цемент, къошунла, чюйле табылмайдыла сора деген хапар тынгысыз этди бизни. Алай ол жарсыуубузну эллиле кеслери тамам этер акъылгъа келдиле – хар затны къолгъа алып, ремонт ишни алгъа элтирге базындыла.

Бир кюн республиканы Совнаркомуну председатели, арий-тала билмеген – битеу кючюн, билимин да тозурагъан халкъ мюлкню аякъ юсюне салыу ишге берген Жанхот Дзаович Хужоков, мени кесине чакъырып, былай айтды:

– Москвагъа тебире, анда Россейни халкъгъа билим берген наркомуну тубе да, кесинги да таныт, къурулуш материалла табаргъа да болушурун тиле. – Мени борчум – халкъны гыржын бла, туз бла жалчытыуду. Аны да унутма.

Атландым Москвагъа. Анда наркомда – бизде болгъан жетишимсизликлени барысы да белгили эдиле. Республиканы фашистле ууучлап тургъандыла, анга болушмай жарарыкъ туююлдю дей эдиле мен тубеген адамланы барысы да. Россейни экиден биринде хал бизде кибик болгъанын биле эдик. Болгъан онгнга кёре, къурулуш материалдан бизни да ююшсюз кёймадыла. Жетишимеген затланы уа «Проявляй в бою сноровку» деп жырда айтылгъаныча этерге деген оюмгъа келдим.

Хужоков бир жол наркомланы жыйып, айтханы бу болду: «Бусыгъатда барыгъызгъа да къурулуш материалдан – бек алгъа агъачдан, къангадан керекли зат жокъду. Юйлени къабыргъаларын къалагъанлыгъыбызгъа, башларын жапмасакъ, бек терк оюлурла. Агъач излеп, узакъгъа барыргъа кереклиси жокъ. Бизде агъач жетишимлиди, – тау ауузлада. Анда кесип, агъачны черекге къуйсагъыз, ол ёзеннге къайгъысыз тигелерикди. Аланы хайырланыгъыз таплыгъы бла, зыраф этмей. Оюмлу башламчылыкъ керекди барыбызгъа да. Кимге къаллай бир агъач кереклисин чотха алгъанбыз. Адамла хазырлагъыз агъач кырыргъа.

Ол ишни тюзге санамагъанла болдула. Агъач бийик тау ауузлада ёседи. Ары ат бла неда трактор бла ёрлеп онг болмазлыгъын айтадыла жыйылгъанла бир бири ызларындан. Сора кырылгъан агъачны черек жагъасына не бла тартыр акъылдасыз?

Председатель киши айтханны да алмады къулакъгъа. Ахырында барыбыз да ол ишни къолгъа алыр акъылгъа келип чыкъдыкъ жыйылыудан. Мен агъач кырыргъа барлыкъ бригаданы къуараргъа, аны улоу бла, транспорт бла да жалчытыргъа керекме. Адамларыбызгъа ишчи кийимле, аш-азыкъ, сора палаткала бла жалчытырыкъ да кесибизбиз. Ол затланы юсю бла мени тилегиме шалушкачыла эс бурдула. Ала агъач кырылыкъ бригаданы адамларын хазыр этип, къууандырдыла мени. Школлада физкультурадан окъутхан саулукълу, билек кючлерине ышанган устазланы да тийишли кёрдюк ол бригадагъа къошаргъа. Бир къой сатып алыргъа да къолубуздан келди бригаданы аш-азыкъ бла жарсытмаз ючюн. Детдомну пекарнясында ётмекни да жетерча биширтдик.

Аны къой, агъач кырыргъа барлыкъланы той-оюн бла ашырдыкъ жолгъа.

Бир ыйыкъ да озгунчу, къайгъылы хапар келди бизге таудан: къар юзюлюп, агъач кыргъанла жашагъан жерни басханды. Таугъа аманны кебинден чыгъарылгъан подвод ууалгъанды, палаткала, кырылгъан агъач къар, таш тубюнде къалгъандыла. Насыпха, адамлагъа хата бол-

магъанды. Ол къайгъыдан сора адамланы тауда къояргъа къоркъдукъ. Школланы башларын жабаргъа, партала, шинтикле ишлеуню да мадарларын излеуню къолгъа алдыкъ. Чыбыкъла кырып, аланы эшип да кёп затха хайырланабыз... Окъуу жыл чырмаусуз башланды.

* * *

Урушдан сорагъы биринчи жыл къургъакъ да, битимсиз да жыл болду. Жерни уллу кыйынлыкъ бла сюрдюк, урлукъну да ол халда сепдик. Жерде мылылыкъ чыртда жокъ эди. Аллай сабанлада ишлегенле дуния азабын сынай эдиле. Урушну заманында бомбала, минала, снарядла кече, кюн да устуккуларын кёкге бардырып тургъан жер, кёп кыйнады сабанда ишлегенлени. Сюрдю жерледе окопла, танклагъа къажау къазылгъан терен индекле да топпа-толу.

Мамыр жашау келгенден сора биринчи жай айлада таулада, чаллыкълада да кырдык бир да къуандырмагъанды. Сюрдюле, сабанла алгъын заманладан эсе арталлыда башха тюрлю бет алып къалгъан эдиле. Табийгъат кыйынлыкъдан сора да, жерге кереклисича къараргъа, багъаргъа кюч жетишмегенди.

Будайны тирлигин алгъан заманда школчула, сабанлада айланып, будай башла жыйгъандыла, сора аланы ындырлагъа тапдыргъандыла. Чеплеу бахчалада да ол халда ишлегендиле. Нартюхню тирлиги да махтарча туююл эди ол жыл. Терек суу сугъаргъан система кереклисича ишлемегенди. Болгъан мирзеуню бир бюртюгюн да кыймай жыяргъа – аллай борч салынган эди хар кимге да. Партия, совет къуллукъчуланы кечелери, кюнлери да элдеде, – сабанлада, малчы кыошлада эди. Мирзеуню бир бюртюгюн кыймай, чотха алыргъа керек эдиле ала. Мени тау колхозладан бирине жибердиле. Аны сюрдю жерлери тау этеклеринде бла тау ичлеринде эдиле. Ары мен жюк ташыгъан (грузовик) автомашина бла барып тургъанма.

Элде къонакъ юй не къонакъбай кирип ауузланыр жер да жокъ. Битеу ышанганым ол жерли къуллукъчулагъады.

Ингирикде хар затны юсюнден да селешип, оноулашып бошагъаныбыздан сора колхозну кюфлери болгъан жерге бардыкъ. Анда да болгъан онгланы чотха алыргъа кюрешдик. Колхозну председатели Анзор Бирсов къолларын кенгнге жайды, планны толтурургъа менден болушлугъ а излемеди.

– Не бизге барайыкъ, неда айгъа тебуре къонакъгъа, – деди ол, бек кыйналып, аз ышара.

Башха тюрлю оноу этерге мадар жокъ эди.

Биз ушхууур ашадыкъ. Къабарты хант къанга: бишлакъ, айран, сора гедлибже. Биз, сау кюнню ачдан ёле айланган адамла, юлюшюбюзню кишиге кыймадыкъ. Андан сора мамыр ушагъыбызны башладыкъ. Отда чай кыйнайды. Акъырын, акъырын андан да юлюшюбюзню алдыкъ. Кёп олтурдукъ.

Бирсов партизанланы душман бла бир сермешин эсгерди, колхоз сабанлагъа уллу заранлары жетген агъач тонгузлагъа уугъа чыкъгъанларыны хапарын да айтды. «Сабанланы къабанладан сакъларгъа адамла салгъанбыз, – деди ол, – ол жумушну толтургъанла къабанланы таякъла бла къоркъутургъа къорешедиле».

Эрттенликде эртте турдукъ тёшегибизден. Терезеден къарадым да, жерленип тургъан эки атны кёрдюм арбазда. Къарайма да, таугъа барлыкъ болурбуз, тюнене ингирде этген оноуубуз сёгюлмегенин ангыладым. Туман басыпды тегерекни. Таугъа ёрлесек, анда кюн тийип болгъанына ишексизме.

Кёлном кётюрюлюп айтама – эрттенликде бек тынгылы сыйлады Бирсовну юй бийчеси. Элде адам ауузланыр жер болмагъанына къууанган окъуна этдим. Быллай ишни кёргенмисиз, – биз жолгъа тебирерге хазырланнганыбызлай, кийимлерими кийип башлайма: чурукъларымы жылтырагъанлары кёз къаматадыла, калошларым да ариу жууулуп, шинелими (мен аскер кийимлерими тешмеген эдим алыкъа) багъыр тюймелерини орунуна сюек тюймеле салынып.

Арта билдим, Анзорну къызы жыйгъанды къонакъларыны тизгинин. Не уруш, не башха къыйынлыкъ жоймагъанды Къабартыны ахшы миллет адетлерин.

Нартюх бахчагъа тегерек айланып турмай, жаяу жолчукъ бла чыкъсанг терк жетеригибизни ангылап, ол оюмубузну сайладыкъ Анзор да, мен да. Колхозчула жаяулай къолларында да челекleri, четенleri бла бара эдиле ёрге. Ала бизге жол къоя эдиле. Анзор, мында туууп ёсген адам, ол колхозчуланы барысыны да атларын, тукъум атларын, аталарыны атларын сормай биле эди. Биз ызларындан жетген адамла бла жарыкъ саламлаша эди колхозну председатели. Хар бирине айтыр сёзюн эсине тюшюрюп къорешмей эди:

– Биягъы сен бюгюн да кесингми чыкъгъанса ишге? Сени ауузу от чакъгъан кишинг картохун мирзеуге алышыргъа кетгенди? – деп сорду узун бойлу арыкъсуу тиширыугъа.

Дагъыда биреуге айтханы бу болду:

– Батыр, тананы контрактха къачан берликсе? Эсингде болсун, этге берлик тууарларыбызгъа кёп турмай энчи багъып башларыкъбыз.

Анзор бир-бирледе лакъырда этип къорешмей эди адамлагъа, айтырын артха салмагъанды.

– Сен билемисе мени нёгерим не адам болгъанын? – деди биреуге. – Халкъгъа билим бериуню халкъ комиссарыды. Ангылат мынга жашынг школгъа нек жүрюмегенин. Огъесе, окъууну юсюнден къыралны законуну излемин хурметли къонагъым ангылатсамы сюесе?

Анзорну бу жоллагъа уста аты бир-бирде ёрге иги да терклик бла ёрлеп, иеси биреу бла башлагъан сёзюн ахырына жетдирирге онг бермей эди.

Не къадар ёрге кётюрюле баргъаныбыз сайын къалын тумандан къутулгъаныбызгъа къууанабыз. Энтда алгъа бир силкинсек, чууакъ кёк ий-

накъларыкъды бизни. Кюз арты кюн бетинги, къолларынгы да хычыуун сылайды, эркетип. Артха айланып къарасанг а, тау ауузу къууанчха жыйылгъан акъсакълла иги бозадан топпа-толу гоппанны бирден бирге берген кезиуге ушайды. Тау ауузундан ёрге кётюрюлген жаяу жолчукъ бери келген уллу жолну экиден бири чакълды. Колхозчула ол жол бла арбаларын ауур жюклеп, нартюх ташыйдыла элге. Аланы кёрюп, была былай эртте бери къалай келгендиле деген акъылгъа келдим.

Сабанчы къошха жетебиз. Юйню къабыргълары ариу эшилген чалыдан ишленгендиле. Тышы уа иги да саламы женген балчыкъ бла сюртюлюпдю. Терезелерине кюн саргълалтхан къагъытла жабышдырылыпдыла. Алайда дагъыда бир юй барды, гитчерек. Ол аш юй болгъанын ангылатдыла. Анда жаш, жигит тиширыу кеси борчун таза да кёлю бла толтурады.

Арбазда эки арба, алагъа ичлери нартюхден топпа-толу четенле жюкленип. Аланы кюфлеге ашырыгъа хазырлагъандыла. Ёгюзле арба башчыланы ашыкъмай сакъллай, алларына салынган ашны татыуун чыгъарып ашайдыла. Мен арбалагъа жууукъ барама. Аладан жерге сютча акъ зат саркъгъанын кёрюп, тамашагъа къалама. Анзор аны эслемей амалы жокъ эди.

– Тирлик къалайды? – деп сорду ол бригадирге.

– Нартюхлени иги да сют этген заманларыды, – деди бригадир.

– Да сора жетмеген нартюхлени нек жыясыз? – деди Анзор.

– Райисполкомну председателине кесими ёлтюртгенден эсе, нартюхню чийлей жыйыуну тюзге санагъанма. – Тюнене ингирде мени этимден шишлик этерге аздан къалгъанды. – Бригадир къоркъгъан хал алып къарады мени таба. Ангылап турама ол колхозну председателине тарыгъыргъа ашыкъгъанын. Ол Анзор райисполкомну председателини оноуна къажау бармазлыгъын да биле тургъанлай, таукелди Бирсовха кеси муратын айтыргъа.

Нартюх бахчагъа бардыкъ. Тиширыула бизге хазна акъыл бёлмей, нартюх къауураларындан кочанланы сындырып, сора къабукъларын арытып, аланы кими челекге, кими четеннге жыя эдиле.

Анзор жюреги бек къыйналып сёлешди тиширыулагъа:

– Сау жыл уллу къыйын салып ёсдюрген нартюх бахчагъызгъа быллай бир къыйынлыкъ нек жетдиресиз? Алыкъа жетмегенди нартюх бахча.

Тиширыула бир кесек ышаргъан хал алып къарадыла бир-бирге. Ишлерин а тохтатмайдыла. Аладан бирлери, къолунда нартюх кочанны къабугъун арыта келди бизни къатыбызгъа.

– Нартюх жетмегендими дейсе?

– Да кёрмеймисе жетгенин бла къалгъанын? Сени аппанг, атанг, сен кесинг да туугъанлы бери нартюх бла жашайсыз. Бир кере кёргенмисе халкъ нартюхню жетгинчи жыйып?

– Анзор, сенмисе ол хапарны айтхан? Тиширыу сейирсинип къарады Анзорну кёзюне. – Мени аппам бла атам нартюхню жетгенин бла

жетмегенин кимден да иги билгендиле, кеси бахчаларына кеслери оноу этгендиле. Жетмеген бахчаны тирлигин жыя тургъаныбызны мен кёрмегенми сунаса? Къуллукъчула иги биле болурла бизден эсе бахчаны жетгенин бла жетмегенин. Кочанла кюфлеге къуюлгъунчу жетерик болурла...

Тиширыула барысы да кюдюле. Баям, нёгерлерине Анзорну керегин бердинг дегеликлери болур эди.

– Жетмеген нартюх къарап-къарагъынчы чиририкди, – деди бригадир.

– Къалай этебиз? – деди Анзор, манга иги да соруулу къарап.

– Тирлик жетгинчи аны жыйыуну тохтатыгъыз, – деп, таукел айтдым. Мени ол сёзюме бригадир бек сейир этди. Райисполкомну председателини оноун чотха алмагъаныбызгъа сейирсингенди, баям.

Бу иш мен жашыртын халда юйге – Нальчикге, кетгенден сора болгъанды. «Жашыртын халда» дегеним, биз, обкомну оноуу бла районлагъа баргъан къуллукъчула, элде эл мюлк ишле тамам болгъунчу, артха къайтыргъа эркин туююл эдик.

Райисполкомну председатели Анзор Бирсовну кесине чакъырып, тирлик жыйыуда мен этген оноуну терсге нек санагъанса дегенни айтып, керегин бергенди.

– Сен билемисе, – дегенди ол, колхозну председателини кёзюнебашына тебинип, – нартюхню тирлиги толусунлай жетгинчи жыймай турсакъ, ахырында аны жаланда къауурасын жыяргъа тюшерикди. Бизни бюгюнню борчубуз – мирзеуню бир бюртюгюн да къоймай жыяргъады. Сен а жай узуну уллу къыйын салып ёсдюрген тирлигибизни чач-тюк болурун сюесе! «Жетмегенди алыкъа» деген терс оюмунг бла урчулагъа жол ишлейсе.

Район къуллукъчуну бу чамланыу сёзлерине толу багъа бичерге къолундан келмеген Анзор армаугъа къалды. Аны партияны душманына санаргъа боллукъдула. Анзор ол халында да чийлей жыйылгъан сууланган нартюх тебени тютюню кёкге бара тургъанын кёз туурасына келтиргенлей турду. Ахырында аллай нартюхню къыралны кюфлерине алыргъа унамай тохтадыла. Колхозда уллу ауаралыкъ сынап, кёп къыйын салып къурутдула нартюхню тирлигин.

Райисполкомну членлеринден бири да Анзор жанлы болмагъан эди кезиуюнде. Аны къой, анга чамланмагъанлары жокъ эди. Халкъгъа билим берген наркомну уа къуллугъундан кетериуню мадарларын этерге керекбиз деп, сёзюу къаты салгъандыла. Аны не иши бар эди райисполкомну оноун бузаргъа?! Анзор хар айтханларына тынгылап, тёзюп тургъанды. Ахырында ол аны сёкгенлени кёллерине жетер сёз айтханды:

– Сизни хар сёзюгюз бек сайлама мирзеуню багъасы болгъанын ант этип билдиреме, – урлукълукъ нартюх тутхан багъадан да онгудула. Сизни манга этген тырманыгъыз тюздю. Ол манга уллу дерсди. Мени жыл санымдагъы адамлагъа арбазларындан чыкъмай турургъа заман

болгъанды. Чал чачым бла халкъ бедешлиги болгъандан эсе, жерими табайым, мени орунумда башха адам ишлесин...

Анзор Бирсов кетди. Исполкомну членлеринден бири аны ызындан къуууду. Ол Анзор атына минген сагъатда жетди. Къолун тутуп, сёз айтмай, артха бурулуп кетди. Ол аны тюзлюгюне ыразылыгъын билдиргенлиги эди, сеничаладыла жашауну тутуругъу деген магъананы кеси халы бла ангылата.

Андан сора бир ай озады арадан. Мен къайтып барама биягъы элге. Колхозчула нартюхню бир кочанын къоймай жыйып, къыралгъа ётдюргендиле. Алай план а толмагъанды. Эллилени жыйдыкъ да, хар ким кеси бахчаларында ёсдюрген мирзеуден къолларындан келгени чакълы бир келтирсин колхозгъа деп тилейик дедик.

Биз биле эдик жыл сайын, тирлик жыйылып бошалгъанлай, хар юйюрюню таматасы сабийлери жыйгъан агъач алмаланы бла кертмелени къоншу республикалагъа, областьлагъа элтип, мирзеуге алышындырып айланганлары. Аллай адамладан мирзеу тилеген бек къыйын эди. Ол жерледе аланы тилеклерин толтургъанла да кёп. Бирле уа агъач тонгузлагъа уугъа барыргъа эркинлик сурай эдиле. Таулула тонгуз эт ашамагъанлары себепли, ол ишге къатышыргъа суймедиле. Алай бу ауур борчну юсюнден болгъан онгланы не тюрлюсюн да хайырланыргъа таукел болуп, уугъа кеслери тебиредиле... Тонгуз этни орус элдеде мирзеуге алышырыкъдыла.

Чалы, гёзенек эшгенлери да болуша эди мирзеу мажарыргъа. Къышха маллагъа аш хазырлагъанланы ишге бирча жигер сюелгенлери да къууандырады бизни.

Ол жыйылыугъа эллилени хазна къалмай барысы да келгенлерин айтмай барама. Бирсов халкъны аллында сёлеширге артыкъ уста болмагъаны себепли, акъылын акъыртын, оюмлу ангылатыргъа кюрешеди. Адамла тынгылауну басып тургъанлыкъгъа, этилген оноугъа киши къажау сюелмеди.

Уруш адамланы биригирге, керекли ишни юсюнде жаланда алгъа барыргъа юйретгенин ол кюн да ачыкъ кёрдюк. Аз сёз, керти сёз айтылды – хар ким къолундан келгени чакълы бир мирзеуню бюгюнден озмай колхозну ындырына келтирликлери ангылашынды.

Адамла алайдан ашыкъмай, сабыр атлай кетдиле. Бирсов бла мен къалдыкъ сход жыйылгъан жерде. Элде бир минг эки жюз юйюр жашайды. Хар юйюр бек азындан жыйырмашар, отузушар килограмм кочан келтирселе, ол орта эсеп бла юч жюз центнер мирзеу боллукъду. Оноубуз адам къууанырча иш туююлдю.

Бир кесекден иги борбайлы къарт колхозну правленини арбазына эки машок кочан келтирди. Аны бир центнер мирзеуге санадыкъ. Ишни башлануу аман туююлдю.

Колхозну складын жюрютген адам ол къартны тукъумун бла атын къагъытха туюшордю. Анга намыс этип, складны таматасы кеси кийирди къарт келтирген нартюхню межам ичине.

– Мен келтирген мирзеуню башына жаратырыкъ адамгъа Аллахдан саулукъ, узакъ ёмюр тилейме, – деди къарт.

Аны шинели да, мени шинелимча, кёксюлге тартып эди. Башында да таулу къалпагъы. Ол эшегини башында жюгенинден тутуп, этген ишине уллу ыразылыгъын билдире кетди алайдан. Нартюх машокларын кими сыртына кётюрюп, кими эшекге жюклеп, колхозну склады таба келе эдиле, къарт а жолда аланы хар бирине тюбей эди. Биринчи къартдан кёб а алыкъа киши келтирмегенди.

Складны жюрютген адам ол келгенлени атларын жазып жетишалмай эди.

Мен элден юйюме тебирегенимде, нек эсе да элде ыйых кюн сайын жыйылгъан базарчыкъгъа къайтдым. Анда бек алгъа ол чомарт къартчыкъ урунду кёзюме. Юсюнде биягъы шинели, башында къалпагъы да ол, чепкенин а желпегей къаплапды. Къартны къатында агъач кертмеден толу машокну кёрдюм. Ол кертмелени мирзеуге алышындыра эди.

Къарт колхозгъа келтирген эки машок нартюхден бирлерин кесине къайтар деп тиледим Анзоргъа.

Этгенди ол алай. Болсада акъсакъал: «Мен берген саугъамы артха алмаучума», – деп къойгъанды.

Дерсле – от жагъада

Устазла жай айлада солуугъа кетмегендиле – школну жангы окъуу жылгъа хазырлау ишледе директоргъа болушхандыла, эллиледен эски окъуу китапланы жайгъандыла. Тамата классланы сабийлерине керекли затла табылмай, бек къыйналыргъа тюшгенди. Устазла да жетишмегендиле, окъуучула да аз. Наркомну оноууна тийишлиликде устазла – класс таматала, кеслери элге айланып, школгъа жюрюмеген сабийлени атларын, тукъумларын тохташдырып, ала аланы школгъа келиулерин жалчытыргъа борчлу эдиле. Хар классда юч-тёрт сабийден кёп жокъ эди сора уа.

Урушдан сорагъы биринчи окъуу жылда республикада орта билим алгъанланы саны жаланда юч жюз элли сабий. Аладан къабартылыла жаланда къыркъ эки. Хазна къалмай барысы да къызла. Жашла битеу да онтогъуз. Ол тарихле бла институтланы бла энчи орта билим берген окъуу юйлени ишлерин аякъ юслерине къалай саллыкъ эдинг? Ол окъуу юйлени адамлары элlege айланып, кеслеринде окъургъа къолларындан келлик жашланы, къызланы излегендиле, тапханларын да колхоз ишден эркин этерге унамай, бек къыйнагъандыла. Миллет кадрланы окъутууда, ёсдюрюуде хар коммунистге энчи борч салыннганы иги да болушханды школланы ишлерине. Сёзсюз, хар жерде да партияны райкомларыны намысларына ышаннганды эм таяннганды къырал.

Школлада жангы окъуу жыл башланырны аллында мен тау жайлыкълагъа кезиу-кезиу бардым. Алада жылкъычыланы араларында сегизинчи-тогъузунчу классланы тауусхан жашлагъа тюберге тюшгенди.

Аллайладан бир къауумланы атлагъа миндирип, Нальчикге келтирип, окъургъа институтуну биринчи курсуна салгъанбыз. Орта билимлери болгъанына докумеентлери жокъланы школда окъутуп, институтда уа заочно билим алырча этгенбиз. Не бек кюрешсек да, школлада, институтда да окъугъанланы санын къырал бизден излеген чекге жетдиралмагъанбыз.

Элдеде ары дери мен билмеген, кёрмеген даулашлагъа туберге да тюше тургъанды. Орта школну директору, район этген оноугъа бой салып, элни башха тийресинден – башланган школ болгъан жерде жашагъан сабийлени кеси школуна алыргъа унамай болгъанды. Бир жаш, ётгюр къабартылы тиширыу мени сабийим орус тилде окъургъа керекди деп, айтханындан таймай тохтагъанды, аланы тийредеги школ а сабийлени орус тилде окъутмайды.

Ол тиширыуну жети-сегиз жыллыкъ жашчыгъы уа школну директоруну – фронтчуну жангыз къолуна къарагъанлай турду, келегини къолу болмагъан жанындагъы женги да аязда чайкъала. Директор атлы аскерде къуллукъ этгени даулашсыз эди. Анга сен тюз туююлсе деп сюелирге онг жокъ эди. Дерсле орус тилде жаланда тамата класслада бардырыла эдиле.

– Жашчыкъ окъуун алгъа башланган класслада бошаргъа керекди, тамата класслагъа ётгенден сора уа бизде билим алыр, – дейди орта школну директору. – Школда аны бла энчи киши ишлерик туююлдо, аллай онг да, адет да жокъду. Угъай-угъай, биз айтхан болургъа керекди дей эсенг а, ахча берип, энчи устаз – репетитор тут да, ол окъутур жашынгы.

Тиширыу репетитор не зат болгъанын билмей эди. Ол колхозда пекарняда – ётмек биширген жерде, ишлей эди.

Алайда даулашла кёп болдула эселе да, бир акъылгъа келдиле, баям, къолсуз директоргъа бой салдыла.

– Бу жашчыкъ кимникиди? – деп сордум мен ахырында. – Къабартылы кишини жашы оруслу нек болуп къалды!

– Кимни жашыды дегенигиз не хапарды? – деди тиширыу, – мен аны жанлы болуруму излеп. – Бу мени ичимден чыкъмагъанды, къабырдан чыкъгъанды. Сора бир сейирлик хапар айтды.

Бица колхозну сабанчы къошунда шапалыкъ этип болгъанды. 1942 жылны жай айларыны кюнлерини биринде дуня бла бир къачхынчы Нальчик таба бара болгъандыла. Алайлай душманны самолётлары учуп келип, бу жарлы колхозчуланы башларындан бомбала къуюп тебирегенди. Ол адамланы араларында жаралы солдатла да болгъандыла – фашистлени къолларына тюшмез ючюн, госпитальдан къачып чыкъгъанла. Ол ала-балыкъда хар ким башын алып, жол жанларында – анда-мында бугъаргъа кюрешедиле.

Самолётла артха учхандан сора колхозчу тиширыула букъгъан жерлеринден чыгып, кимини къолунда сенек, кимини къолунда басха уллу жолгъа къуюладыла. Алайда аз заман озгъандан сора бир акъсакъл ар-

басын сабанчы кьошну кьатында тохтатады. Болгъаны кызыл кьаннга боялгъан юч-тёрт жыллыкъ жашчыкьны Бицагъа узатып:

– Бу жашарыкъ жаннга ушамайды, ёлсе, жер башында кьоймазынгы тилейме. Эр киши жашчыкьны терек салкьынында кырдык юсюне жатдырды. – Ёлгенлени барысын да бир кьабыргъа асырагъанма, муну да саллыкъ эдим ала бла бирге, алыкъа жаны ичинде болгъанын ангылап кьойгъанма. Аллахны аллында уллу гюнях иш этерге аздан кьалгъанма. Ауур жаралыды, кёпге барлыкъ туююлдю... Сау кьалса уа – аны да, бизни да насыбыбыз.

Бица таный эди акъсакъалны – ол трактор бригадагъа арба бла суу ташып тургъан адам эди.

Ол кьачып баргъанланы араларында сабийле кёп болгъандыла. Аланы барысын да бир-эки арба бла элте болгъандыла. Бомба ол арбадан бирине тийип, пакъырланы барын да кьырып кьойгъанды. Жаралы сабийлени ол тийреден кери кетергендиле, ёлгенлерин ол кьарт арбасы бла элтип, кьабырлада асырагъанды.

Бица, жилигъан да, таралгъан да эте чёкдю сарычач жашчыкьны баш табасына. Кёзлери жарты-кьурту ачылып эдиле. Иги эс буруп кьарамасанг, тынгыламасанг жаны алыкъа ичинде болгъанын ангыларыкъ туююлсе. Кьан жугъу кьол аязында гитче ётмек туурамчыкъ. Чалдиш кёлекчиги бир да кьалмай кьаннга боялыпды, чач тюклери бир бирге жабышыпдыла. Бица жашчыкьны жатхан жеринде бир жанындан экинчи жанына акъыртынчыкъ айландырды. Жашчыкъ аз-маз солугъанын ангылады тиширыу. Сабийни жарасын кёрген тиширыуну кёлю аман этерге жетишди. Осколка желкесин узун жырып, башына, жауурунуна да хатасын жетдирир ючюн кьоймагъанды. Бица энишге иги да ийилди. Жашчыкьны жарасыны теренинде баш сюегин эследи. Тиерге кьоркьуулуду.

– Жылы сууунг бармыды? – деп сорду кьарт Бицагъа. – Жараларын жууайыкъ да, тапчыкъ байлайыкъ.

– Аптюекчигибиз окъуна барды дарманлары бла, – деди Бица, кесини кёз жилимукъларын сюрте.

Тиширыу сабийни бек сакъ тешиндирди. Жаралары болгъан жерлеге спирт да, йод да сюртдю. Байлагъан да этди. Жашчыкъ кьымылдамайды. Бица аны кьоюнуна алып, кьулакъларына юфгюрдю, кёкюрек кьангасын акъыртын ийледи. Сабий ёлюмню бла жашауну арасында ашырады заманын. Тиширыу аны кётюрюп, кеси ундуругъуна жатдырды.

Алай бла сабанчы кьошну шапасы оруслу жаш кьоллу болады. Кёп турмай немецпиле элни кьолгъа этедиле. Сабан ишле тохтатылгъандыла. Бица элден иги да узакъда – адам болмагъан жерде орналгъан сабанчы кьошдан кетмегенди. Ол элге жаралы жашчыкьны да алып барыргъа кьоркьгъан этгенди. Жашчыкъ игирек болуп, кьайдагъысын билмегенлей, кёксюл кёзлери бла тегерекге ышанлап кьарай эди. «Мама!» «Кьайдады мени анам?» – деди. Бица, аны кьатындан бир жары тепмей, кьашыкъ бла аш ашатыргъа кюрешеди.

– Куйшай, хъорош малшик, ошин хъорош малшик, – дей эди Бица. Ол не да этип, сабийни кесине юйюрсюндюрюрге кюреше эди. Аны сёзлери жашчыкьгъа артыкъ хычыуун кёрюнмегенлерин ангыламайды. – Я – твой мама, хъорош малшик. Я – твой мама...

– Нет! Не ты моя мама! – деп, бек жагъын эте башлады жашчыкь, кёзлери жилимукъдан толуп. Жаралары ачитхан кезиуде ынчхап, аямай жилигъан да этеди.

Аллай кезиуде Бица чабып эшикге чыгъып, тауукъ балачыкьны тутуп алып келип, аны бла жубатыргъа кюрешеди сабийни. Ол орус тилни билсе, жомакъ айтыр эди анга. Бица жашчыкьны кийимлерин букьдурду бу жол, ким биледи, кеси анасы табылып къалса уа? Бица, не бек кюреше эсе да, жаш алыкьа анга иги юйюрсюналмайды. Къабартылы тиширыу бу сабийге асыры эс бургъандан, эрттеден бери да фронтда жашындан, эринден да хапар болмай тургъанын окьуна унутханды, жүрегини къайгъысын чачхан жаланда жаралы сабийди.

Къыш жууукьлашханы бла байламлы сабанчы къош тийресин туман баса, кечегиде алайдан узакъ болмай бёрюле улуь башлагъанлай, Бица элге кетиуню дурус кёрдю. Ол энди аякъ юсюне болгъан «жашчыгъыны» – Костяны атын кеси ангылауна кёре айтады – Коста. Анга ана жылыуун ангылатыргъа эсине тюшсе уа, эркетип – мени Кустатиним дейди. Алтынны да алтыны деген магъанада. Константин деген сёзню айтхан алай тынч туююл эди Бицагъа.

Немецлиле кёпге аякъ тиреялмадыла. Бица жангы жылны аллында от жагъадан узакъ болмай ёлка жарашдырыргъа кюрешеди. Иллаулары къумачдан, къаты къагъытдан, эрини эски таулу къалпагъын да хайырланганды бу ишинде. Усталыгъына кёре, тылыгъа накъышла салып, таба къалач да этгенди. Андан жашчыкьгъа юлюш чыгъарып, ашатхан да этгенди. Не кёп кюрешди эсе да, ёлкасы махтарча омакъ туююлдо. Тереге да бош – ол тийреде ёсген терек бутакъ. Керти ёлка терек келтирир ючюн а Минги Тау тийресине барыргъа тюшерикди. Къайда Бицагъа аллай онг да, аллай кюч-къарыу да. Не ары-бери десек да, байрам этдиле Бица бла Костя.

Немецлиле аман сагъатлы болуп къачдыла, бизникеле уа келе башладыла.

Эрттенликде Бица, Костяны да алып, къызыл аскерчилеге тюберге чыкъдыла орамгъа. Нек эсе да ол, Костяны анасы ол аскерчиле бла келлик сунуп, тегерекге бек ышанлап къарай эди. Бица ол келип, сабийин алып кетерин а суймейди. Алай келип къалса уа, анга айтырыгъы бирди: «Сени жашынгы ёлюмден сакълагъанбыз. Ал къолунга, жый къоюнунга. Алай этерик туююл эсенг а къой жашны менде. Костя энди мени жашымды. Угъай-угъай десенг а, эки анасы болсун жашны. Мен анга жүрек жылыууму бергенме».

Бица жашчыкьны жаралы болгъан заманындагъы кийимчиклерин да сакълап турады. Аланы да кёргюзтюрюкдю Костяны анасына. Жашха къалай бакъгъаныны хапарын да айтырыкъды.

Тозурагъан-оюлгъан элге жангыдан жан кире башлады. Бица колхозну ётмек биширген юйюнде тохтады ишлерге. Къыйын эди анга къыш чилледе тёшегинден танг атмай туруп, тау суучукъну кечиую бла ары жанына ётюп, сора ишлеген жерине барыргъа. Андан сора да жукъудан аязмагъан Костяны да сыртына кётюрюп. Ол сууну юсюндеги кёпюрюню уа немецлиле чачдыргъандыла. Бица сау кюнню иште болгъанды.

Тиширыуну уруш жыллары уллу къыйынлыкъ бла, ауаралыкъ бла оздула, чыртда ишден айырылмай. Жашчыкъ да къарап-къарагъынчы ёсдю. Ол Бица бла орус, къабарты тилни къатышдырып селешеди. Бицагъа уа – Нана дейди. Энди тиширыуну бек баш борчу – жашчыкъны жарсыусуз ёсдюрюрге. Жюрегини теренинде жашагъан сагъышы уа буду: «Эртте-кеч болса да, Костяны анасы табыллыкъды. Ол келип, жашын алып кетсе, мен ансыз къалай жашарыкъма?»

Эртте заманлада таулу халкъда жюрюген миллет адетледен бири – къолайлы адамланы – бийле, байла сабийлерин намысы, сыйы жюрюген юйюрге берип, жыл саны жетгинчи, алада турмагъа къойгъандыла. Сабийни ёсдюргенле ол затны уллу махтаугъа санагъандыла. Костяны анасы келип: «Мени жашымы ёсдюргенинг ючюн бек сау бол, алай ана тилин сакълатмагъанынг а иги туююлдю», – десе, не айтырыкъды Бица анга? Къабартылы тиширыу аллай айыпны башына алыргъа суюмейди. Костя, ана тилин билирге керекди! Ол эки ананы жашы эсе уа, билсин эки тилни да.

– Ким биледи, жашны интернатха берсек иги болурму? – дедим, иги сагъыш этмей. – Анда биринчи классдан башлап окъутадыла орус тилде.

– Костя менден мен ол артха къайтхан къабыргъа киргинчи айырыллыкъ туююлдю, – деди Бица.

Мен директоргъа былай айтып тиледим: «Жашны школга да ал, аны орус тилде окъутуу ишни энчи халда да бардырыгъыз».

Бица жашчыкъны алгъа – стол таба ышырды да:

– Мынга мени тукъумуму беригиз, – деди.

Уруш не къадар сабийни атасыз, анасыз, тукъумсуз этгенди!

* * *

Ёксюз сабийлени юйретиу-окъутуу бизни, халкъгъа билим бериуде ишлегенлени, комсомолну, милицияны баш борчлары эди ол заманда. Сабийлени вокзаллада, автостанциялада, сют-товар фермалада (ала ары сют ичер, бир зат ашар амал излеп баргъандыла), дорбунлада табып келтире эдик школлагъа, интернатлагъа, детдомлагъа. Аланы бир-бирлери ачдан, жаланнгачдан асыры жунчугъандан, жилягъан окъуна эталмай эдиле. Бизни наркомну ишчилери аллай онгсуз сабийлеге бир кесек жан кийирир муратда, юйлерине къууулуп, сютчюк, шорпачыкъ келтирип, ашатып, иги да тирилгенден сора элтгендиле детдомлагъа. Кёп сабийли анала: «Бир мадар этип, быланы ёлюмден сакълагъыз, артда Совет властхалда керек боллукъдула», – деп тилей эдиле, бизге келип.

Сабий юйледен (детдом) бири тау ауузунда орналып эди, ариу табийгъаты, ариу хауасы болгъан жерде. Мен ары барама бир жол. Анда сабийле тургъан мекемеде урушну огъурсуз ызын эследим. Не эшиги, не терезеси, печи жокъ эдиле. Къышны уа къаты тутхан заманы. Юйню тюбю таш эди. Сабийле агъачдан отун келтирип, юй тюбюнде от этип, аны жылыууна къысылып, устаз да ол жылыудан «юлюшюн» ала, алай бардыргъанды дерсни: жашагъан жерлеринде уа тон, жамычы, жылы одеялла тюбюне кирип баш кечиндиргендиле. Къарангы отоулада ундурукъла тизгин салынып. Аладан бирлерине кирип: «Сабийле къайдадыла?» – деп сорама. Ол заманда кёрдюм ундурукълада одеялланы тюплеринде сабийлени къымылдагъанларын. Башчыкъларын ёрге къаратдыла бири бири ызларындан. Сабийле тыш адамны ауазын эшитген сакъатларында жатхан жерлеринден ёрге кётюрюлюрге кюрешдиле.

Детдомну директору сынаулу, жыл саны келген устаз Батыр Богатыжев, сабийлени кийиндирип, ашатыр, окъутур ючюн къолундан келгенни этип кюрешгенди. Мында ишлерге адамла жетишмейдиле, башханы къой, аш этген (повар) адам окъуна жокъду. Директорну къатыны беш адамны орунуна ишлей эди, – ариу сёзлю, таза ниетли Сакинат.

Детдомда болумну толусунлай тинтирге тюшдю бизге. Анда ётмек жетишимли, бир къауум саурукъ ийнек да бар, хамамы, быстыр жуугъан жери, атлары тургъан орун. Къара кёзлю, къара кирпичли, онюч-жыллыкъ жашчыкъны кёрюп, туракъладым. Таныдым аны – Куканы. Аякъларында чурукълары тозурап, къулакълы бёркюн да артын аллына кийип. Директор, баям, аны ким болгъанын хапарларыкъ болур эди. Арлакъда биреу а Кука дерсге бармагъанын, сау кюнню ат орунда атлагъа багъып тургъанын айтды. Директор а аны атлашын, кимге да уллу эс бурмагъан халын манга башы-кёзю бла кёргюзтдю. Аны атлагъа бир хатасы жетер (урлар) деп къоркъады Богатыжев.

– Эй, следопыт, тау жолланы устасы болургъа кюсеучю эдинг, энтта да жюрюймюсе агъачха? – деп сордум Кукагъа, башында бёркюн тюз кийдире.

Ол, башын ёрге кётюрюп, кёзлерин уллуракъ ачып, иги да ышанлап къарады манга. Ангылагъанды мени алай нек соргъанымы. Болсада жукъ айтмады. Аны орунуна Батыр Богатыжев айтды бир къауум сёз:

– Агъачда айланыр ючюн кёп затны билирге керекди. Алайсыз агъач ичинде ажашып, тас болуп къаллыкъса, – деди ол. – Кука окъуу китапланы къолуна алмайды, географияны дерсинде алгъан багъасы ючден ёрге озмайды. Алай мындан ары иги окъургъа сёз бергенди.

Кука бёркюн тешип, къолуна алды да, биягъындача, артын аллына кийди. Ол директорну айтханын жаратмады.

Сабий учрежденияланы бирлеринде къылыкъсыз, кеслерин тап журютмеген сабийле тура эдиле. Куканы ары жиберип акъылгъа келген эдик. Алай Батыр бир кесек заманга сабыр болайыкъ деген оюмну айтды. Ол атлагъа иги бакъгъанына ыразылыгъын да айтды. Комсомолну

райкому да кёз туурасында тута эди Куканы. Аллайла башха жерледе да бар эдиле деген магъанада айтама ол оюмну.

Мен жашчыкыгъа «следопыт» деп нек айтханымы ангылатайым. Бир жол бизге былай билдиредиле: темир жол станциядан детдомгъа келтирилген – Кука деген жашчык, бир къауум тенгин да кесине нёгер этип, детдомдан думп болгъанды. Бек къаты излейдиле аланы. Алай табылмайдыла. Прохладнаны темир жол станциясына чексиз терк барыргъа тюшеди. Кука нёгерлери да, кеси да ары къутулгъан болур деген акъылда. Ол заманда мени машинама жокъ эди. Ишни болушун ангылатханымдан сора къоншума тиледим, болуш деп. Комсомолну обкому да, биз да бир мекямда, бир этажда эдик. Бу затны юсюнде насыбыбыз тутханды. Школланы ишлери бла комсомолну обкомуну ишлери бир бири бла къаты байламлы эдиле.

Комсомолну обкомуну биринчи секретары Билар Емазаевич Кабалоев эди. Биз а студент заманыбыздан бери да бир бирибиз бла уллу байламлыкъ жюрютген шуёхлабыз. Кабалоев машинасын да берди, кеси да мени бла бирге атланды жолгъа.

Жай айны ингириди. Булутла тау башлагъа къона башлагъандыла. Июль ай Кавказда къаты жауунланы да, бузну да кезиую. Биз уллу жолгъа чыгып, аны бла барабыз. Аны урушну заманында бузулгъан жерлери толу ишленип тамам болмагъандыла. Жолну эки жанында узакыгъа созулгъан нартюх бахчала. Прохладнаны темир жол станциясында жолла экиге бёлюне эдиле: Беслан – Грозный, Орджоникидзе, сора Махачкъала – Баку. Биз къарамагъан, тинтмеген жер къалмады. Темир жолда ишлегенлеге да сордукъ. Алыкъа адам къууаныр зат жокъду.

Милициядагъыла да билип болгъандыла Кука ким болгъанын. Алай эсе уа, ол таныгъан адамларыны кёз туураларындан кенгирекде болургъа кюреширикди. Кабалоев анда комсомолну райкомуна ишни болушун ангылатып, къаты борч салады. Ала биз кетгенден сора да алайтын арыбери озгъан поездлени тинтип тургъандыла.

Кабалоев бла мен кеч жыйылдыкъ юйге. Уллу ырхы орамны жабып, бек къыйналып жетдик Нальчикге. Бу не ишди? Сау кюнню ичинде кюн къыздыргъанлай турду. Ол тийреледе черек суу да жокъ – къутуруп жагъагъа чыкыгъанды дерча. Суу келген жанына барабыз кесибиз а. Жол жанларында чыпынлагъа къаты эс буруп, жолубуздан ажашмаз ючюн. Шофёр жолну ортасы бла барыргъа кюрешеди. Къазакъла жашагъан станицагъа жетдик, аны тегерегин къалын агъач алыпды. Станицаны бек къыйырында юйлени суу басыпды. Табийгъат къыйынлыгъындан къоркъгъан итле юрген, ийнекле ёкюрген тауушла эшитиледиле. Биз алайда тохтадыкъ. Энди жулдузла да кёрюнедиле кёкде. Адамла уа бир жерде да эсленмейдиле. Алыкъа кесибизни тюш кёрген сунуп турабыз.

– Жукълапды халкъ, юслерин а суу басып, – деди Кабалоев.

Ол – Кабалоев, къара ырхы баргъан жерде сюеледи, машинаны чыракъ жарыгында сууну къайдан келгенин ангыларгъа кюрешип. Суу адамны белине дери кётюрюлгенди. Билар Емазаевич керохун чы-

гъарып, аны кёкге айландырып, бир ненча кере атдырды. Бир заманда адамла кьозгъалып, юйлеринден чыгъып, арбазлагъа, орамлагъа жайылдыла. Тиширыула, сабийле жиягъан тауушла бийледиле биз тургъан жерни. Станица къайгъыгъа къалыпды. Хар ким да хапчукларын, ырысхыларын, малларын, тауукъларын табийгъат палахындан сакъларгъа кюрешедиле.

Эрттенликде танг жарыгъы тегерекни жарыта башлагъан кезиуге суу бир кесек чёге башлады. Биз андан ары тартдыкъ жолубузну. Шалушка суууну кьутургъаны кесини хатасын жетдиргенди, бек алгъа битимлеге. Быллай затла бола туруучудула. Таудан келген суу кьутуртхан Шалушка черек, кеси ызына сыйынмай, сюрюлеге, элlege, станица-лагъа уллу хата этгенди. Ол кечеги ырхыны хатасындан кёп кыйынлыкъ, ауаралыкъ да сынадыла эллиле.

Тюзюн айтсам, ол зат а бизге иги болушду. Кука нёгерлерин да элтип, Прохладна станциягъа барып, поездге минер акъылда болгъанларын билдирдиле бизге. Ала детдомдан кечегиде кетгендиле кишиге кёрюнмез акъылда. Къаты жауун аланы жолларын кесгенди. Сабийле аллай болумда сууну бу жанындан ол жанына ётерге базынмагъандыла, кёпюрню уа суу элтгенди. Грузовик машина, Кукалары да къарап тургъанлай, келе келип, кёпюрню болмагъанын кёрмей, суугъа чынгайып кетгенди. Суу аны бир талыштакны элтгенча элтгенди.

Кука ол къайгъылы халны кёргенден сора, нёгерлерин да алып, детдомгъа къайтханды. Кесини адепсиз кылыгъыны юсюнден бизге ангылатханы бу болду: «Агъачха барып, анда ажашхан этгенбиз». Андан сора айтылгъанды анга «следопыт» деп. Батыр Богатыжев аны кёз туурасында тутаргъа кюрешгенлей турады. Кука сабийлени араларында айтханы баргъан, кьолгъа алгъан ишин толтургъан жаш болгъанын ангылап, директор анга тюрлю-тюрлю жумушла береди, махтагъан да этеди.

Бу детдомгъа ахча байлыгъыбызны иги кесегин бердим, башха керекли затла бла да кьолдан келгени чакълы болушдукъ.

Мен юйге келсем, анам да анда. Ол болушлукъ излеп келгенди Нальчикге. Анам айтханнга кёре, элде ким да жарсырча иш болгъанды. Анда бизден узакъ болмай, беш ёксюз сабий жашай эдиле. Бек кичилерине жаланда эки жылгъа жууукъ. Къоншу тиширыула алагъа дайым кёзкьулакъ болгъанлай тургъандыла. Кичилерин а аш керекли этмегендиле. Бир жол а анга акъ будай ундан этилген локъум келтиргенди тиширыуладан къайсы эсе да. Ол заманда аллай локъум уллугъа, кичиге да бек хычыуун саугъа эди. Жашчыкъны таматарлары локъумдан алагъа да юлюш чыгъарырын айтадыла. Алайда ол бергинчи тёзмей, узалып локъумну кыйырындан къапхан да этгенди бирлери. Жашчыкъ жиягъанды; тюйюш башланганды. Тюйюш башлагъанны аямай кьыркыгъандыла, башын жастыкъ тюбюне сукъгъандыла. Гитчелери уа, жастыкъ юсюне олтуруп, локъумун ашап бошагъынчы, кьопмагъанды ёрге.

Жастыкъ тюбюндеги тунчукъгъанды.

Анам сабийлени оноуларын эт, деп чакъыргъанды мени. Аланы ол кюн окъуна биргеме элтип, интернатха бердим. Аланы ары менден башха адам элтсе эди, директор документлерин тынгылы жарашдыргъынчы къатына да къоярыкъ туююл эди. Сабий учреждениялада ол низам къаты салыннганы себепли айтама ол оюмну. Ким биледи, жукъгъан ауру болгъан сабий бар эсе уа.

«Роддом»

Командировкагъа терк-терк баргъаным юй жашауубузгъа тасха туюшоре тургъанды. Иш хакъым адам къууанырча туююл эди. Тюсюн айтсам, иш башыбыздан басып, аны юсюнден сагъыш этерге заман жокъ эди, туюш азыкъны кезиуюнде да халкъ жюрюген ашханада ауузыланып тургъанбыз.

Москвагъа кезиуюлю командировкамы аллында Нальчикде «Путь всадника» деген ат бла назмула жыйымдыгъым чыкъды басмадан. Аны ючюн алгъан ахчачыгъымы жаныма салып атландым Москвагъа. Фронтда биргеме болгъан шуёхларымдан анда белгили жерледе ишлегенлери бардыла. Ала айтхандыла аскер бёлюмлени бир-бирлерин чачханлары себепли аланы къарамларында болгъан машиналары халкъ мюлкге бергендиле. Ол машиналадан бирлерин манга мажарыргъа айтхандыла.

Мен айланнган «виллис» артталлыда жараусуз болгъанды. Бузулса, аны аякъ юсюне салыр ючюн кёп кюрешгендиле тенг-жууукъ. Бир жол быллай бир иш болгъанды.

Мен районнга барама школада болумгъа къараргъа. Школну директору бла мен анда хар затха акъыл бёле айланнган сагъатыбызда бизни къатыбызгъа ашыгъышлы келеди бир къауум адам: «Ауурлугъу болгъан тиширыуну да сабий табар заманы жетип, онгсуз болуп турады, аны больницагъа мычымай жетдирирге керекбиз, болушугъуз», – деп тилейдиле бир аууздан.

Шофёрума – Хасан Хакуловха:

– Мажараллыкъмыса ол жумушну? – деп сорама.

Онжетижыллыкъ Хасан кесини ишин уста билген адам эди. «Виллис» жаланда аны «айтханын» эте эди.

– Бир сагъатны ичинде барып къайтырма, – дейди Хасан.

Бир, эки сагъат сакълайма, келмейди шофёр. Хайырсыз машина биягъы бузулгъан болур деген акъылдама. Мен алыкъа башха элlege да барыргъа керекме. Ол артха къайтып келе бузулгъан эсе, къайгъы жокъду. Ары бара чырмалгъан эсе уа, къайгъы этерчады.

Ингирикде кеч къайтады шофёр. Аллай бир заманны нек сакълатдынг деп сорама.

Аны айтханына кёре, бек чырмаулу иш болгъанды. Къыйын жоллада машина чайкъап, ол харип тиширыуну жашаусуз этип баргъанды. Барыр жолларыны экиден бирине жетгенлей, тиширыу машинаны тохта-

тырларын тилейди. Шофёр аны таба иги да тынгысыз болуп къарайды. Тиширыу кёп турмай алайда сабий табады.

Кеч къайтады Хасан баргъан жолундан жангы туугъан жашчыкъны да алып. Аны эшитген шуёхларым мени машинама: «Чархла юсюнде жюриген «Роддом» деп атайдыла. Ол зат мени ачыуландырмагъанды. Жаланда аллай адамлагъа тынгылы машинала керек болгъанлары, ол ишге тынгылы эс бурулмагъаны тынгысыз этди мени.

Тюз да Москвагъа жетгенлей, шуёхума барып: «Ахча хуржундады, манга машина алыргъа болуш», – дейме.

Ма энтта да бир чырмау: «Кёп бармай, ахча алышынган этерикди». Москвада жюриген хапарды ол. Тюкенледе жукъ алыргъа онг жокъду.

Ахчаны жаланда бир жерде къоратыргъа онг барды: къонакъ юйде тюш азыкъны бла ушхуурну аузунгдан чыкыгъанлай келтиредиле, болжалгъа салмагъанлай. Мен алай этип турдум. Шуёхларымы да чакъырып сыйлайма.

Шуёхларым мени бу ишиме сейир этмейдиле. Нарком башха тюрлю жашаргъа эркин туюлдо деген оюмдадыла. Бир къауум кюнню ичинде китабымы багъасын къабып, машинасыз къайтдым юйге.

Биягъы иш басды башымдан. Эсимде болмай тургъанлай келди анам манга, шургу бет алып. Аны кълунда иги кесек ахчасы болгъанын айтды. Мен билеме жыл санлары келген адамла ахыр кюнлерине деп, ахчачыкъ жыйгъанларын.

– Къаллай биринг барды? – деп сордум анама.

– Он тюменим, – деди ол.

Мен кюлдум. Анамы жанына тийдим, баям, Мен Москвада этген къоранчым бла тенглешдиргенде, он тюмен не затды?!

Ахча алышынган этерикди деген хапар тутхан кыйматны манга Москва ангылатханды. Алай анам шайын, сомун ай-ай жыйгъан кысыдырыкъчыгъы тутхан кыйматны уа къарт кеси кимден да иги ангылай эди. Мен базарлада кёре тургъанма ахчаны артмакъла бла жюриген адамланы. Аллайланы бир-бирлери жалгъан ахча къллу болуп айлангандыла, кёплени эшиклерин жабып.

Фронтда быллай бир иш болгъан эди. Анда сберкассагъа киргенимлей, биз жерли адамгъа тюбеп къалама. Болжаллы халда къурагъан госбанкны бла сбергательный кассаны начальнигиди ол. Аны отоунда адам болмагъаны себепли, ушакъны кызыдырабыз, чам да этебиз бир-бирге. Мен багъалы сагъатымы кёргюзтюп махтанама. Не болур сагъатынгы багъасы деп да сорады жерлешим.

Олсагъатда эшикден дивизияны штабында взводну командири кирди. Ол, жаш лейтенант, жерлешим бла мени ушагъыбызны эшитип, хапаргъа кшошулду.

– Кел, сагъатланы алышайыкъ, – деди манга.

Унамадым.

– Сора сатып бер манга сагъатынгы, – деди. – Къаллай бир ахча сурасанг, аллай бир береме. – Кёзлери от чагъалла кесини уа.

– Къайдан чыкыгъанды санга аллай бир ахча? – деп сорду мени жерлешим. – Сен кёп болмай битеу ахчангы къатынынга жиберген эдинг да.

– Къайданмы дейсе? Ма, къара бери. Лейтенант таза бузоу териден этилген сахтияндан тигилген немец сумкасыны башын ачды да, анда адам юч кюннге санап бошайлмазлыкъ ахчаны кёргюзтдю.

Совет ахча анда топ-топ салынып эдиле, ким да сейирсинирча. Ол бери жюз мингле бла саналгъан ахчаны кассагъа ётдюрюрге келгенди. Мени жерлешим, юч-тёрт топ ахчаны алып, тышына чыгып кетди. Бир минутдан къайтып келди ол.

– Бу ахчагъа, адам сагъатын угъай, базарда быстыр чарыгъын окъуна сатарыкъ туююлдо, – деди ол. – Жалгъан ахчалалла была.

Лейтенант билип болгъанды ол затны. Немецлиле бизни жерле-рибизни къолгъа этген заманларында эллерибизде, сахарларыбызда жашагъан адамларыбызны жалгъан ахчала бла жалчытып болгъанды-ла. Алай бла сатыу-алыуубузгъа да, башха иш къолайыбызгъа да уллу къытлыкъ сынатхандыла.

Ахчаны алышындырыу ол тюрлю затланы хаталары болгъандыла.

* * *

Республиканы аякъ юсюне салыу ишле акъыртын баргъандыла. Москвагъа барсакъ бизге кёп болушлукъ кереклисин, берген ахчаларын, къурулуш материалларын заманында бек тынгылы хайырланырыгъыбызны кёлюбюз бла айтып, ангылатыргъа кюрешгенбиз. Баш уруп, болушлукъ тилегенден эсе ала берген ахчаны, башха затланы толу да, тап да хайырланган кёп кереге къыйын эди.

Андан сора узакъ бармай Москвадан ревизия комиссия келди. Жетишимсиз затларыбызны табып, акт жаздыла. Андан сора мени Москвагъа эки кере чакъырдыла кемчиликле кимни хатасындан болгъанларын ангылатыргъа.

Нарком Владимир Петрович Потёмкин, аты айтылгъан алим, халкъгъа билим бериуде эрттеден ишлеген сынаулу адам. Заместительлери да андады, манга уллу эс буруп тынгыладыла.

– Сёзсюз, – деди нарком, – биз Кешоковха иги да тырман этерча жетишимсизликле кёпдюле, алай ачдан ёле тургъан ёксюз сабийлени ёлюмден къутхаргъаны аны ол затдан кери этеди. Халкъ комиссар мени таба бетин тюрлендирип къарады.

– Кёп ишни юсюнден къуру кеси акъылыгъызгъа келгенни этип тургъаныгъызны къояргъа керексиз, – деди манга нарком. – Сен батарейни командири туююлсе, фронтда сунуп турма кесинги. Биз да кюрешибиз къыралны уруш салгъан къыйынлыкъландан къутхарыргъа, ачдан ёлюрге жетишип тургъан сабийлени жашауларын сакъларгъа. Не жумушунг болса да, бизге айтхан эт, къолдан келген болушлукъну артха салмакъ.

Республиканы Совнаркомуну председатели Хужоков жарашдырган письмону столгъа салдым. Анда биз излеген затланы барысы да жазылып эдиле: мияла, кьурулушлагъа керекли къангала, дагъыда башха материалла, темир чюйле, баяу, детдомлагъа кийимле, кёрюмдюлю пособияла. . . Нарком письмо бла тынгылы шагъырей болгъандан сора, аны ол жумушланы толтурлукъ заместителине берди.

– Не бла болушаллыкъ эсегиз да, аямагъыз, – деди Владимир Петрович анга.

Бизни ишибизде кемчиликлени табып, акт жазгъанлагъа энди ыразы окъуна болдум. Мен юйге кёп жумуш этип къайтдым – энди керекли материалланы тапмай, тегерегибизге къарап амалсыз боллукъ тюйюлбюз. Школларыбыз да, – сабий учрежденияларыбыз да бек керекли затла бла жалчытылыннгандыла.

Нальчикни алыкъа тозурагъаны кетмеген вокзалгъа жетдим. Алайда аллыма киши келмеди. Башханы кьой, «роддом» – машина окъуна кёрюнмейди ол тийреде. Чемоданымы кётюре айланырыкъ онгум болмай, «ишакси» тохтатдым. Эшек жегилген арбачыкъгъа неда чанагъа алай айтычу эдик. Чананы иеси чемоданымы алып, кесини къатына салды да, уллу орам бла ёрге тебиреди. Мен а орамны сол жанында жаяу жолчукъ бла (тротуар бла) чанадан артха къалмай барама. Мен арба башчыгъа уллу орам бла угъай, таша жолчукъла бла бар деп тиледим. Шуёхларымдан адамгъа тубесем, кюлюрле деп къоркъдум.

* * *

Республиканы Совнаркомуну председатели Хужоков мен Москвада мажаргъан ишлени юсюнден эшитип тура эди. Аны артда, Москвадан къайтханымдан сора, анга толу хапар айта туруп билдим. Москвада кемчиликлерибизни сюзюуде айтылгъан оюмланы тюз болушун-болушунлай ангылатдым анга.

– Сен шахарда эшекге минип нек айланаса? – деди Хужоков, ауазын иги да тюрлендирип. Мен анга халкъда жюрюген бир оюмну айтдым.

Бир къабартылы къоншусуна:

– Сен, атанг ачдан ёлгенин да биле тургъанлай, эрингенден бахчанга къарамайса – жукъ ёсдюрмейсе, – деп тырман этгенди.

– Юйде нартюхюбюз болса, атам ёллюк тюйюл эди, – дегенди ол а. Машинам болса, мен да эшек бла барлыкъ тюйюл эдим.

* * *

Биринчи май манга эки къатлап байрам болду: экинчи кьыз – Елена тууду бизге. Демонстарциядан сора роддомгъа ашыкъдым мен.

– Къызынг, «Ура!» деп, демонстарцияда кычыргъан сунараса, – деди медицина сестра, сабийни терезеден кёргюзте. Не жашырыу, жаш болурун кюсегенме мен а. Атала барысы да бир бирге ушай болурла бу ишни юсюнде.

Жыйылыу

Жер-жерледе ишлеген адамларыбызны жыйып, терк-терк кенгеширге тюшеди. Болсада республикада жолла асыры тозурагъандан, барып-келип онг жокъду. Бютюнда жунчуулу кюнледе. Машина болмагъаны да бир жанындан онгсуз этип. Сора быллай оюм тууду бир кюн: жыйылыуда айтырыгъыбызны адамларыбызгъа микрофон бла билдирирге. Связьда ишлегенле бизге болушургъа айтдыла.

Жыйылыула бардырылгъан залда темир жыжымланы хайырланыу магъаналыды. Сёз ючюн, партияны обкомуну бюросуну жыйылыуларын бардыргъан залда узун стол барды. Анда уа бир жерден экинчисине элтилинип тургъан микрофон бла наушникле. Районлада жер-жерли мюлк оноучула бла культурада ишлегенле жыйылгъан жерледе да болум тюз алайды. Ол тюрлю жыйылыулары бардыргъан адам алгъадан тынгылы хазырланады. Аллай жыйылыу болгъунчу, оноучула районну эллерине, мюлклерине барып, кеслерине керекли материалла жыйышдырадыла. Ала керти, даулашсыз шартла болургъа керекдиле. Алайсыз жыйылыуну кезиуюнде магъанасыз даулашла бла оюмла ишге тасха тюшюрюрге боллукъдула. Критика да алай. Къысхасы, адамлары Нальчикге жыйып, анда алагъа айтырыкъ сёзюбюзню – связьдагъыла къурагъан ахшы мадарланы хайырындан, микрофон бла районнга жыйылгъан адамларыбызгъа жетдирирге онгубуз барды.

Бир жол жыйылыуубузда «жангы школлары ишлеу, эскилерин аякъ юслерине салыу не халда болгъанларын сюзерге» деген ишге къараргъа деп тохташабыз. Кёп заманны ичинде аууздан тюшмей турдула ол сёзле. Акъырын-акъырын «... эскилени аякъ юслерине этиу», деген сёзле аздан-аз айтыла башладыла. Республиканы Баш Совети кезиуюлу бешжыллыкъ планны къабыл этгенден сора, «къурулуш» деген сёз эркинликни толусунлай къолгъа алды. Ол мындан арысында жангы затла (школму, башха магъананы тутхан мекаммы) ишлеуню къаты бардырыргъа деген магъананы тутта эди.

Кичи Къабартыда жангы школну къабыргъаларын кеслери этген кирпич бла – саман бла къалагъандыла. Ол сынаугъа башхаланы да юйретирге боллукъмуду? Аллай кирпичле бла бийик юйню къабыргъаларын къаларгъа жарамайды – оюлуп кетерикдиле?

Аскерде мен сапёрланы батальонунда къуллукъ этгенме. Анда аманы бла игини бир биринден тынгылы айырыргъа юйренесе, суйсенг, суймесенг да. Аны айтханым, къурулуш ишледен, артыкъ кёп туююл эсе да, ангылауум барды. Аны себепли Кичи Къабартыны адамларына школлары ол кеслери сайлагъан амал бла ишлерге жарамазлыгъын ангылатама.

Жыйылыуларыбызны жангы амал бла бардырыргъа заман жетди.

Микрофонну къолума алып, юйренмеген ишими этерге башлагъанымлай, иги да жунчудум. Тёгерегиме къарайма. Мен айтырыкъ сёз алагъа керек туююлдо, айтханыма тынгыларыкъла алайдан узакъда-

дыла – Бахсан ауузунда, неда Терекде. Районда манга тынгыларыкыла хазыр болуп тургъанларын ангылагъанма. Бир-бир школада сабийлени окъутууну юч-тёрт смен бла бардырыуну арталлыда терсге санагъаныбызны, ол кемчиликни кетерир ючюн къаллай мадарла этилгенлерин ангылатыргъа керекме бек алгъа. Ингирги школгъа жюригенле (тёртюню смен) дерсден сора юйлерине кече белинде къайтып болгъандыла. Эрттенликде уа эртте ишге барыргъа керекдиле.

Школланы ишлеуню бек терк да, тынгылы да бардырыуну жалчытыр ючюн не этерге кереклибизни айтдым. Чегем районну акъсакъаллары устазланы чакъырыуларына эс буруп, школланы къурулушларына керекли агъачланы хазырлауну къолгъа алып, иги башламчылыкъ этгенлерин да билдирдим манга тынгылагъанлагъа. Ала къолларына балтала алып, агъачха барып, къысха заманны ичинде уллу къурулушлада хайырланыргъа жарарыкъ агъачланы къырып, хазыр этгендиле.

Къартла школланы башларын жабыу ишни да кеси къолларына алгъандыла.

Олсагъатда мени кёрсенг, сёзюмю ызындан жангы сёз, оюмуму ызындан жангы оюм туудура, микрофону ауазын бир райондан экинчисине мычымай эшитдиреме. Школлагъа жангы мебель ишлеп, бизни къууандыргъанлагъа – Май районну адамларына да жүрек ыразылыгъымы билдиреме. Бахсанчыланы жетишимлери да махтаулуду.

Школланы къурулушларына бёлюннген ырысхыны юлеше туруп, ол къыйын заманда хар затны да чотха алыргъа кюрешгенбиз, алгъа – болжалсыз терк тамамланырыкъ ишлеге энчи эс бургъанбыз. Болгъан онгубуздан эсе этиллик ишле кёпге ауур эдиле. Узакълада манга тынгылагъанланы ауазлары ол затла бла байламлы наушникде эшитиле башлады:

– Бизни совхозда орта школ нек ишленмейди?

– Жети классны бошагъанла окъууларын андан ары къайда бардырлыкъдыла?

– Школну къурулушун бошай кетгенбиз, алай башын жабаргъа агъачыбыз жокъду.

– Сиз берген материалланы заманында хайырланмагъанладан сыйырып, бизге беригиз.

– Школубуз барды, устазла жетишмейдиле.

Мен критикагъа тартханланы айтханлары уа бу болду:

– Кабинетден къарап, хар зат да кёзге туура кёрюнмейди. Келип къарагъыз бизде болумгъа.

– Анда къонакъ юй ишлесек, барырма.

Битеу сорулгъан соруулагъа толу жууап берирге заман жетишмеди. Бизге оноу этген адам бошагъыз, сёзюгюзню андан ары созаргъа онг жокъду деп тохтады.

Жыйылыу аны ызындан боллукъ жыйылыуда айтыллыкъ оюмлагъа да мурдор къурады. Саулай активни тынгысыз этгендиле районлада манга тынгылагъанланы соруулары. Аны уа хайыры уллуду.

Ол ишимден сора мен юйге кече белинде къайтдым.

Той

Мени тойгъа чакъырдыла. Орта школну завучу, аскерден кёп болмай келген жаш – уллу шуёхум, юйдегили болады. Мен аны бла институтну бошап келип, рабфакда орус тилден бла литературадан устаз болуп ишлеген заманымда танышхан эдим. Ол мени бек иги сохталарымдан бирлерине саналгъанды. Аны бла мени жыл саныбызда уллу башхалыкъ жокъ эди. Окъуучулары дефтерлерине къарагъан кыйын ишимден теркирек къутулур ючюн бек иги окъугъан жашладан экисин-ючюсюн кабинетиме чакъырып, рабфакны окъуучуларыны диктантларыны неда сочиненияларыны халатларын табып тынгылы этгинчи, мен да чай кыйнагып тургъанма. Ол ишлерибизни бошагъандан сора уа, спорт майданнга неда суу жагъагъа бирге барып тургъанбыз.

Урушха дери шуёхлукъ жюрютюп тургъан шуёхларымдан кёбюсю дуняларын алышхандыла. Мени бу тойгъа чакъыргъанларына бек ыразы болуп тебирегенме ары. Шуёхум тойну толусунлай миллетни адетине, тёресине кёре этериги уа бютюнда кыуанчлы.

Мени столну таматасыны къатына олтуртдула. Юй кьонакълардан толуду. Уллу отоу да намыслары жюрюген таматала бла бир кыауум жаш адам. Келин отоуда тап жасалыпды. Келинни бусагъат келтирликдиле деген ауазланы эшитип турама. Бизни столда урушха къатышхан адамла аз туююлдуле. Аланы кёбюсю алыкъа аскер кийимлерин тешмегендиле. Урушну юсюнден эсгериуле бир бирлерин терк-терк алышындырадыла. Стол тамата алгъыш этген заманында айтхан эсли сёзлери уа бар акылыбызны кеслерине бурадыла.

Столлада хар ким да жерин табып, аш-ичги да жетишимли, кьобуз, жыр тауушла кёлюбюзню кётюрюп, чам, лакъырда да жыйылгъанлагъа кюлкю кыабындырып, тойну кыуанчы бекден-бек таныла барады.

Бир заманда шуёхум мени столдан бир жанына чакъырады. Бети кетипди, кыабартылыла айтычулай, кыан чыгъарыкъ туююлду.

– Не болгъанды, нек тынгысызса? – дейме.

– Келинни учургъандыла, – дейди ауузундан сёзюн кючден чыгъара. Ол огъурсуз ишни ким этгенин да биледи жаш.

– Битеу ышаннганым сенсе. Мени бу бедиден кыутхарлыкъ жаланда сенсе! – жиляргъа хазырды ол.

Шуёхуму кыйынлыгъын ангылайма. Бедишлик иш болгъанды. Аны кьонакъларгъа айтсанг, кыаны бузулмазлыкъ адам жокъду.

Бу ишни этгенлени ызларындан кыысха тюшерге деп оноулашдыкъ. Кыызыны кыачыргъан жаш угъай, жыл саны келген адам болуп чыкъды...

Кыаны бузулгъан, жаны жер бла тенг болуп тургъан шуёхум да, мен да «виллисиме» минип, мычымай атландыкъ жолгъа. Келинни узакъ элге элтгенлерин а билгенбиз.

Жолда бара ангылатдыла жыл саны келген киши кыызыны кыачырыргъа кыалай базыннганын. Ол кеси да колхозну бал батманларына кыарагъан адам болуп чыкъды. Аны жашы – фронтчу, кыызгъа письмо

жазып, андан да письмо алып тургъанды. Госпитальдан чыкыгъанындан сора, жаш бир къауум кюннге юйге келгенде да кыызгъа тюбеп, аны бла татлы ушакъ эте тургъанды. Ол затны жашны атасы да биле эди. «Жарагъан келиним боллукъду мени», – деп тургъанды къарт, махтанып. Жаш юйюне письмо жазгъаны сайын соруп тургъанды Ленаны эрге баргъанын бла къалгъанын. Ала да: «Кызыны дайым кез туурабызда тутабыз», – деп.

Уруш бошалады. Полкнун тасхачысы, нек эсе да алыкъа къайтмайды юйюне. Восток жанына кетгенди деген хапар эшитиле тургъанды. Востокда да бошалады уруш. Юйде тэзюмсюз сакълайдыла жашны. Бир заманда жашны атасы бла анасы: «Ленаны эрге береди», – деп эшитеди.

Кызыны урлар ючюн киеу нёгер жыяргъа керек болады. Алай бу затны юсюнде кишиден болушлукъ тапмайды, кеси алады къолгъа бек ауур ишни.

Той болур кюн, анга бал алыргъа келген адамланы машиналары тилеп, кызыны юйю таба къууулады. Къарт юйге кирген сагъатда Лена кюзгю аллында сюелип, тенг кызылары да анга болуша, кесин ахшы жолгъа хазырлай болады. Къартны келгени аны жунчутады. Къарт, адетде болгъаныча, анга алгыш этеди; зор бламы къурагъандыла сени бу ишге деп да сорады. Аллай иш болмагъанын ангылагъандан сора, къатыны ауруп, онгсуз болуп тургъанын ангылатып, анга болушун тилейди. Ленаны уа медицина институтну бошай тургъан заманы болады.

Кызы сагъыш этеди. Быллай кюн, къууанч жолгъа атланыргъа хаппа-хазыр болуп тургъанлай, салып къалай барсын биреуге медицина болушлукъ береме деп?

Къарт къор-садагъа болуп тилейди. «Машина хаппа-хазырды, ары баргъанынг бла артха къайтханынг тенг боллукъду».

Тюз айтханды къарт, къатыны Ленаны эрге барлыгъын эшитгенлей тешекге тюшюп къалгъанды. Лена къарагъанды, болушханды. Сора ала тилеп башлагъандыла: «Кетме, Аллах бла тилейбиз къал мында, жашыбыз келгенлей, халкъ тамашагъа къарарча, тоюгъузну этербиз, – дейдиле. – Ол устаз жашны башынгамы урлукъса?»

– Къал мында, сени киши табарыкъ туююлдю, – деди къарт, – сен кетсенг, къатын аякъ юсюне боллукъ туююлдю.

Лена саусузгъа къарап, болушуп, жумушун айыпсыз этгенден сора, къарт отуз литрден артыкъ суу кирген битонну ичин балдан толтуруп, ауулгъа жибереди. Ленагъа уа: «Мени жашым келгинчи, бу юйден бир жары да кетерик туююлсе», – деп тохтайды.

Биз ингир къарангысы бла жетдик элге. Чыракълары жолну жарытхан автомашинаны кёрдюк. Лена бизни таба чабып келгенин кёрдюк.

– Неди бу ишигиз, кимни закону бла жашайсыз? – дедим, къартха нек келгенибизни ангылата.

– Юйге жууукъ бол, ахшы улан, – деди къарт. Кесингден таматагъа, кичиге да намыс эте тур деп кёп айтхандыла юйде манга. Алай бу адамгъа тынчлыкъ бла бой салдыралмазлыгъымы ангылагъандан сора, ауазымы иги да тюрлендирип сёлешдим.

Къарт, атына Бат дей эдиле, мени чыракъ жаннган отоугъа элтди. Мен ары кирирге унамадым. Олсагъатда чайкъалгъан балны ийиси урду бурунума. Ушакъ эте келгенибизде, къайсы элде жашагъанымы, кимни жашы болгъанымы сорду. Айтдым. Къуллугъуму уа угъай. Аскер кийимлериме да артыкъ бюсюремеди ол. Жашыны жигитлигинден хапарым болгъанына ишексиз эди къарт. Аны жашы – тасхачы, бек кыйын борчну толтурургъа атланган кезиулеринден биринде немецли генералны къолгъа этип келгенди. Ол жигитлиги ючюн бек сыйлы орден бла саугъаланнганды.

– Жашынг генералны жесирге алгъанды, атасы уа биреуню суйген къызын, – дедим жумушакъ ауаз бла, бир шуёху айтырыкъ сёзлени бир бири ызларындан тизип. Ол мени жумушакълыгъыма ишекли эди, баям. Андан сёлешди хыны-хыны:

– Мени тукъумум уллу азыу тишли уучу итди. Ол тутхан затын башхалагъа ычхындырмаучуду, – деди. – Лена мени жашым бла эртте сёз тауусханды. Ол Кушхакановланы тукъумну сайлагъанды, ант этгенди мени жашымдан башхагъа бармазгъа; Лена жашны келирин тёзюмсюз сакълайды. Жашым сауду, мен аны суйген къызын къолумдан ычхындырмазгъа борчлума.

– Совет власть тиширыулагъа уллу эркинлик бергенди бу затны юсюнде, – дедим, – къыз кимни суйсе, анга барыргъа эркинди. Сорайыкъ Ленаны кесине. Аны бери зор бламы келтиргендиле, огъесе кеси суйюпмю келгенди?

– Сор.

Мен уллу терекни къатына бардым. Лена эки нёгери бла алайда эди. Бек иги боллукъ эди мени шуёхум кеси къызгъа тюбеп сёлешсе. Болсада ол алайда кёрюнюрге суймейди.

– Лена, биз сени элтирге келгенбиз, – дедим. – Оноу этерик сен кесингсе. Барамыса бизни бла, огъесе мындамы къаласа?

– Мен хар айтханыгъызыны эшитип тургъанма. Манга башха тюрлю оноу керек туююлдю, – къыз кесин кючден тыйды жилямай, – жүрегим сайлауу сизге белгилиди. Мен сизни машинагъызгъа минмей тургъанымы себеби, энди, уялмай, тойгъа жыйылгъанлагъа къалай тюберикме?

– Алай эсе – мин машинагъа.

– Ол кеси аллына машинагъа минерик туююлдю, – деди къарт тиширыу ауаз, – тап кётюрюп, элтип олтуртугъуз. Ол Батны тамата келини эди.

Мен тиширыула бла сёлеше тургъан сагъатда Бат шофёргъа тюбеп, мени ким болгъанымы соруп, биллип, сора къатыма келди.

– Бар ахшы жолгъа, мени багъалы къызым, жүрек тамырым, – деди Бат. – Аллах шагъатды, санга игиликни излегенме...

Бизни «виллис» артха аллай терклик бла келди, ол машинаны таныгъан адам ийнанырыкъ тьююл эди ол теркликге. Келдик тойгъа къууанч сагъатлы болуп.

Ол кюнден сора да къыз урланган хапарны эшите-эшите турдум. Бир кюн аллай иш бла байламлы манга телефон бла сёлешедиле: «Алтынчы классха жюрюген къызны, школдан келе тургъанлай, къачырып кетгендиле», – деди биреулен, ауазы къалтырай. Къыз урланган хапарны газетледе басмаланган хапарладан, – фельетонладан, сюд органы документлеринден да биле турдукъ.

Бу бетсизлик ишни мурдорун ачыкълауну юсюнден аз сагъыш этмегенме. Билмейме, озгъан урушну хатасы да жете уа болурму бу ушагъысыз затха? Кёп юйюрлени жашлары, къызлары къарар адамлары болмай къалгъандыла. Къыз жашны сюеди, хазырды анга эрге барыргъа. Анасы уа, ортагъа кирип, къызына чырмау болады. Биринчиден, кёп къалын излейди жашдан. Аны уа къолунда аллай онгу жокъду. Ол, не да этип, къызны къачырыргъа керекди. Къыз да, жаш да бир акъылгъа келедиле – къалын къайгъы этмей къуараргъа юйюрню. Ма алай бла болады къыз къачырыу, къыз урлау деген затла.

Кертиди, сюд органла бу ишни мурдорун иги тинтип къарамай, адамланы сылтаусуз ачытхан заманлары болгъаны. Сора ол школда окъуй тургъанлай «урланганла да» жыл санлары жетген къызла болгъандыла. Уруш жыллада аланы школгъа жюрюрге онглары болмагъанды. Андан сора уа аланы кими бешинчи, кими алтынчы класслагъа баргъандыла.

Бир эрттенликде эртте келди анам бизге. Тюз бетине къарагъанлай окъуна ангылагъанма бир палах болгъанын. Мен районнга тебиреп тура эдим, машина да арбазда.

– Бюгече эгечинги урлап кетгендиле.

Ол беш эгечни бек кичилерини – Аслиханни юсюнден айта эди. Таматалары эрдедиле. Анамы жашауу аны бла эди, юйде жангызлыгъын унутдуруп тургъанды Аслихан анама. Якса дей эди анам анга эркелетип. Сёзсюз, анам ишексиз эди кичи къызыны эрге барлыгъына да, алай ол иш былай терк боллугъун а акъылына да алмагъанды.

Аслихан кеси къолу бла жазып кетген къагъытны окъудум:

«Анам, аман бла сагъынма атымы. Бюгюн мен санга суу келтирлик сунма...» Ол, ариу кийинип, анасына бусагъат суу алып къайтама деп кетгенди. Бир заманда къылыч бла эки челек сууну къоншу къатыныбыз келтиргенди бизге.

Кёп турмай жангы киеу, анама дунияны саугъасын да алып, кеси келгенди. Киеуню кёргенден сора анамы жүреги тынчайгъанды.

Тау жайлыкъла

Мен бир-эки кюн ары-бери кетсем, ишим бек акъсарыкъ суннганлай жашагъанма. Алай эл мюлк ишлени бек къызгъан кезиулеринде ол неда бу районнга уполномоченный этип жиберселе, къоркъгъан къоркъуула-

рыма артталлыда тюбемегенме. Халкъгъа билим бериу иш чырмаусуз алгъа баргъанлай тургъанды.

Малчыланы тау жайлыкълагъа кёчген заманны бек жаратама. Мал къышлатыу иш къуралыулу баргъан эсе, май айны ал кюнлеринден тебиреп, аланы тау жайлыкълагъа ашырыу байрамладача къууанчлы болмай амалы жокъду. Колхоз малчыларын хар керекли затлары бла: сирнекден башлап, радиоприёмникге дери, патефон пластинкалары бла, литература бла да толу жалчытхан эсе уа, ол байрам бютюнда жарыкъ болады.

Жайлыкълагъа кёчюуге колхозла, совхозла тынгылы хазырланнгандыла. Энци комиссия ол ишге алгъадан къарагъанды, эсленнген кемчиликлени кетериуню бек къаты излегенди. Районла, колхозла малланы тау жайлыкълагъа кёчюрюуню оюмлу жарашдырылгъан графикге кёре бардыргъандыла. Анга бузукълукъ этгенлеге бек уллу тырман этилгенди. Малла жайлыкълагъа сюрюлген жоллада сакълыкъ сакъланнганды. Жайлыкъгъа бара туруп, жоллада малла тохташхан жерледе хар ишни ауурлугъу зоотехниклени бла ветврачланы боюнларына салыннганды.

Мен малла тау жайлыкълагъа баргъан жолда артыкъ уллу болмагъан тебеге бардым. Алайны трибунагъа ушатдым. Республикадан, районладан, колхозладан келген бир къауум оноучугъа тюбедим тебени къатында. Ёрге «трибунаны» къаты бла озадыла кьой, тууар сюрюуле, жылкъыла, кьош хапчукла жюкленнген ёгюз арбала, атла, эшекле. Ол затланы барысы да тебеде сюелгенлеге, кьол аяздача, ачыкъ кёрюнедиле. Этген ишлерини тизгинсизлиги кёзге кёрюннген мюлклени оноучулары баш кийимлерин къаш башларына тартып, кеслерини болумсузлукъларын алай бла жашырыргъа кюреше эдиле. Ахшыла уа кеслерин хар ким да кёрююн суйгендиле. Кьойчула, малчыла, ийнек саууучула, жылкъычыла, зоотехникле, ветврачла – барысы да бу ауур да, жууаплы да ишде бет жарыкълы болургъа кюрешедиле. Эришиуню къыйматы алай бла белгили болады халкъгъа.

«Трибунаны» къаты бла озаргъа кезиу малкачылагъа жетди. Мен аланы мюлклеринде кёп кере болгъанма. Ала хар заманда ишни эбин иги билирге, жангы алчы амалны хайырланыргъа итиннгенлей тургъан адамладыла. Аланы юслеринден бир сейирлик хапар да жайгъан эдиле шуёхлары. Сют-товар ферманы таматасы бичени тауусулуп къалгъанда, ийнеклени кёзлерине кёксюл миялалары болгъан кёздюреуюкле кийдиргенди ала саламны кёк кырдык сунуп, къадалып ашар ючюн.

Март айны ахырларында аланы бир сют-товар фермаларында болама мен. Бир батан бичен да кёрмейме анда.

– Аш ючюн не бла кечиндиресиз малланы? – деп сорама. Алыкъа кьар а эримегенди.

Ферманы таматасы хар кир ким да эс бурурча хал алып айтды:

– Бизни ийнеклерибиз муслийманладыла, ораза тутадыла. Кюндюз алагъа берирге ашыбыз жокъду, жаланда кечегиде беребиз аш...

Бюгюн а малкачыла ийнеклерин жайлыкъгъа кыыстау сюреди-ле – ары элтип, аланы кырдыкдан тойгъанларын кёрюп кыуаныргъа ашыгъадыла. Бузоуланы уа ариу эшилген гёзенекледен арбала юсюнде орунчукъ ишлеп, ары жыйып элтедиле. Арбала сюрююню аллында бардыла. Бузоула аналарын излеп ёкюрселе, ийнекле алгъа ёшюн уруп, арбаланы жетерге кюрешедиле. Аллай затла бош алай – оюмсуз этилген ишле тыйюл эдиле, – тебе башында сюелген оноучула ол тюрлю халда ийнеклени кышдан арыкъ болуп чыкыгъанларын иги ангыларыкъ тыйюлдюле. Малкачыла ол ишлери бла да танытадыла кеслерин.

Жылкычыла уа бу жолоучулукъда кеслерин парадда баргъан сунадыла. Ала «трибунаны» кыатына жетгенлей, кыалпакъларын желкелерине атып (баулары уа боюнларына тагылынды), алай ёхтем ётедиле алайдан рапорт берип, ким да сукъланырча. Тамата жылкычы, колхозну бек иги ажирине минип, рапортну орусча айтыргъа алгъадан юйренип, алайгъа жыйылгъанланы сейирсиндирди. Ол алгъа бир кесек жунуп, айтыр сёзлерин кыатышдырма деп да кюркъду бир кесек. Жангылса, «трибунада» сюелген кыуллукъчу – сельсоветни председатели Жужуев ариу айтмазлыгъын биледи жалкычы. Ол оноу этген сельсоветни кыарамында юч колхоз барды. Аны акылында, юч полкнун аскери бойсунады анга. Жылкычы да алай бош киши тыйюлдю – айтырын-кыайтырын билмеген. «Трибунагъа» жетгенлей, ары-бери кыарап: «Табун колхоз а «Красный партизан», элибитный жеребец «Казбек», старший табунщик Жанимов». Сёзю узунуракъ кёрюндю анга. Алай андан кыысха уа киши да айталлыкъ тыйюл эди.

Кезиюлю ажир юлюш тёртгюллеп озду тебени кыатындан. Жылкычыны уа ауузундан сёз чыкымады. Олсагъатда Жужуевни кыаны бузулду. Алайдан бир жанына кетди. Сора жылкычы таба айланып: «Кыайсы колхоздансыз?» – деп кыычырды.

Бир бек жунчугъан жылкычы:

– Колхоз «Партизан». Жеребец – Жужуев! – деп кыычырды, ауазы кыалтырай.

Жылкычыны рапортун алайдагыыланы кюлгенлери тунчукъдурду.

– Мени бет терими союп алдынг, – деп чамланды Жужуев. Жылкычыны ызындан кыычырып. Сельсоветни председатели бу парадха эрттеден хазырланган эди, жылкычы, районну оноучуларыны кыатында аны эл бедишлиги этди! Жылкычы, кеси да айыплы болгъанын ангылап, жылкычыны кыууалап, алайдан терк узайды.

Ишни башы анда тыйюл эди – рапортха хазырланыу, аны бардырыу, комиссия жылкычыла керекли затлары бла кыалай жалчытылынганларын тинтирге керек эди. Патрепсоюз колхозланы жылкычылары тау жайлыкълада хайырланырча алагъа раскладушкала, жамычыла, радиоприёмникле келтирип бергенди. Жылкычыла алгъыннгы кыыйын жашауларындан кыутулургъа заман болгъанды. Ала алгъын кыайда болса кыала айлангандыла – тешек, жастыкъ деген затланы

кёрмей. Къойчула да сюрюу къатында жамычылагъа чёргелип ашыргъандыла кечелерин, кюнлерин да. Къарда, жауунда да тюз ол халда жашагъандыла. Кечегиде къойланы жанлыдан сакълагъан а бек къыйын ишледен бирлери эди. Башханы къой, ийнек саууучуланы кёбюсю тёшек, жастыкъ бла жалчытылынмагъандыла алгъын. Энди уа хар ийнек саууучуну кесини раскладушкасы. Бусагъатда хар малчыны иште жашауу юйюнде жашауундан башха болмазгъа керекди. Комиссияны членлери малчыла аш-азыкъ бла къалай жалчытылыннганларын да тинтди. Колхозла аланы тахта кёгетле жаны бла излемлерин да тындыргъандыла. Сохан, сармысах артыгъыракъда эркин – ала тау аязлада, сууукълада малчыланы тюрлю-тюрлю аурууладан кенгирек болургъа болушадыла. Адамланы энчи чемоданларына къарап, сапынлары, жан жаулукулары, жылы ич кийимлери бармыдыла деп окъуна къарагъандыла.

Малчылагъа эс буруп къарай келип, тырман этерча затлагъа уа тюбедим: школ жыл санда болгъан жашла, къызла тынгысыз этдиле мени. Бу некди былай? Школладан дерс китапла ала келип, мында билимлерин ёсдююрча онгла къуралыргъа кереклисин мюклени оноучуларыны эслерине салдым.

Комиссия хар неге да тынгылы эс буруп, колхозла малланы тау жайлыкълагъа чыгъарыу ишге къалай хазырланнганларына энчи-энчи эс багъа бичдиле. Жайлыкълада эки штаб да къуралгъанды: малчыла кеслерине берилген участкаланы къалай хайырланнганларын, ийнекледен тёлю, сют алыу не халда болгъанын, жалчыланы излемлерине заманында эс буруп, хар затларын тынгылы этип турлукъдула ала.

Жылдан-жылгъа малчыланы байрамларында атла аздан-аз кёрюне башладыла. Ата журт урушну заманында миллет атлы аскер дивизия къуралгъан эди. Ол кезиуде Къабарты-Малкъарда болгъан атла Буденныйни аскеринде болгъан атладан юч кереге кёп эдиле. Энди уа атланы эт комбинатха сюргенлерин кёрюп, уллу азап сынатама кесиме. Ол къыйынлыкъны юсюнден назму окъуна жазгъанма.

Атланы сакъларгъа, ёсдююрге, аланы иште хайырланыуну кысхартыргъа деген оюмла халкъда кенгден-кенг жайыла барадыла.

Партияны райкомуну биринчи секретары Николай Евгажуковну бир жыйылыуда сёлешгени эсиме тюшдю.

– Эшекле колхозланы къанлы жауларыдыла, – дей эди ол, – аланы туяклары жерчиликге уллу хата келтиредиле.

Евгажуков комсомол ёсдюрген адамларыбыздан бирлери эди. Ала – комсомолну ишине оноу этген адамла, элге келип, комсомол жыйылыу этип, сельсоветни председатели комсомол организациягъа баш иймейди дегенни айтып, къаты критикагъа тартып, къуллугъундан эркин этип кетерге эркинликлери бар эди. Аланы ишлерини магъанасын хар ким да ангыларын излегендиле. Евгажуковда Калмыковха ушагъан халла бар эдиле. Халкъны аллына чыгып сёлешген заманында асыры кыызгъандан, алгъадан жазгъан жазыуларын окъуп кюрешмегенди. Тюзю

уа, кьуллукъчу жыйылыулада айтыр сёзюн кьагъытха жазып, зарфха урулуп, аны да партияны райкому окъуп, кьабыл кёрюп, андан сора окъургъа керекди ол текстни халкъны аллында. Евгажуков а, сёлешип башласа, кьызадан-кьыза барып, кьагъытха кьарамай, эки кьолун да хауада ойната, акъылында болгъанны артха салмагъанды.

Адамла тёзюп, эс буруп тынгылайдыла анга, ол, бу иште жетишим-сизликке кьанын кьыздыргъанларын да ангылайдыла. Анга уллу, гитче да намыс этгендиле: «Николай Матович» дегенлей жашагъандыла. Таулула адамгъа атасыны атын айтып кюрешмейдиле. Евгажуковну юсюнде уа ол адетге эс буруп кюрешмегендиле.

Николай Матович бир жыйылыуда колхозладан бирини председателин болмагъанча кьаты критикагъа тартханды, аны ишинде, кесини юсюнде тапмагъан кемчилиги кьалмай, жаз башы сабан ишлеге осал хазырланып, аны аты-саны болсун деп бардыргъанын, жаз узуну да уллу кёллюлюк бла жашагъанын айтып.

– Кьыш айлада уа не зат этгенди, сиз да бир соругъуз Азретге, – дегенди ахырында Евгажуков. – Кьарачыгъыз анга, бусагъатда да тартып турады.

Ол сёзле председателге иги да ётюп, акъыртын ёрге туруп, айтханы бу болду:

– Николай Матович, оллахий-билляхий, тюнене сени бла ичгенли, ауузума салмагъанма.

Оратор ол сёзлени эшитгенинде да жунчумады:

– Ауузунгу тый, сёз сени юсюнгден бармайды, – деди Азретге алгъындан да хыны кьатылып. Азрет а, тейри, тилин кьапхан эди.

Евгажуков хайыуанланы алай сайлаусуз жегиуню тюзге санамай сёлешген сагъатында жыйылгъанланы барысы да анга кёз кьакъмай тынгылай эдиле. Ол ишни юсюнде Николай Матович этген оюмгъа ыразы болмагъанла да шошдула. Тирменнге, эшек элтирик бир машок нартюх ючюн ары машинаны сюрюрге не кереклиси барды? Ма ол оюмдадыла Евгажуков айтханнга ыразы болмагъанла.

Республиканы халкъына кёп жылны арымай-талмай кюреширге тюшдю уруш тозуратхан мюлклени, заводланы, фабрикаланы, жашау мекамланы аякъ юслерине салыр ючюн. Уллу, гитче да хорладыла кьыйынлыкъланы. Колхозчула урушха дери жашауларын кьайтардыла. Жангы жашау журтланы ишлеуде бютюнда сейирлик юлгю кёргюзтдюле. Орамланы ишлеуде да алай. Ары дери маданият юй не болгъанын билмеген колхозчула эллерини тюз ортасында аллай мекамла ишлеп суюдиле. Сабий садланы бла жашау журтланы, культура араланы ариу чакъгъан терекле, гюлле кьуршалай эдиле.

Ол заманда жаш тёлю да тынч жашау излеп ары-бери кетиулерин тохтатып, эллерин андан ары айнытыуну кьолгъа аладыла.

Бир колхозгъа иш бла баргъан кезиуомде бригадир бла ушакъ этерге тюшдю.

– Адамларынгы жашаулары къалайды, сени бригадангы членлеринде кереклерин тапмай кыйналганла бармыдыла? – деп сорама анга.

– Хар арбазгъа къонакыгъа беш атлы келселе да, жунчурукъ туююлдюле мени адамларым. Къонакыбайла бек жарыкъ туберикдиле алагъа. Юйюр тамата уа бютюнда.

Мени ушакъ нёгерим юйюрню жашау кюлайын къонакыланы кёплюккери бла ёнчелей эди. Мен аны сёзюне толу ийнандым. Къонакы алыуда кёргюзтген ахшы адет таулугъа кыаны бла келгенди.

Халкъда эрттеден жюрюген быллай бир сёз барды. Къабартылы эр киши арбазындан орамгъа чыкыгъан жерде кеси терек тюпден ишлеген шинтикге олтуруп, сагыш эте келгенинде, быллай оюм айтханды:

«Тынгылы чалы эшип, бахчаны тегерегин жыймасам, малла тынчылыкъ берлик туююлдюле. Орамда айланган малла да, боюнсадан ол сагыатда эркин болгъан ёгюзле да мени бахчама ёшюн урлукъдула».

Ол кезиуде орамда бир къауум атлыны келе тургъанларын кёредди. Шагъырей адамла туююлдюле келгенле, атларыны терлегенлерине кёре, кеслери да узакъдан жолоучудула. Атлыла арбазындан чыгып, кеси сагышлары бла жубана тургъан кишини кыатына жетгенлеринлей, аладан бирлери анга былай сорады:

– Хурметли тамата, черекни ары жанына кыалайны ётерикбиз? Аргы жагысына ётерге керекбиз. Къонакыбай излейбиз.

– Не этесиз сууну ары жанына ётюп? Черекни да къутургъан заманыды, кыарайма да, атларыгъыз да бек арыпдыла. Мени къонакыларым болугъуз. Солугъуз, тынчайыгъыз. Тамбла эрттенликде уа жолугъузгъа ырахат атланырсыз.

– Бек сау бол, уллу Аллах санга онг кёзден кыарасын. Сен айтхан керти сёзге бой салабыз.

Атлыла къонакыбайларыны арбазына бурадыла атларын. Сора ол киши жашына былай айтады:

– Терк бол, жашым, атланы ат илкичге такъ, айылларын бошла, ашларын, сууларын эркин тапдыр.

– Атам, сен не хапар айтаса? Бизни арбазыбызда ат такыгъан илкич угъай, терек окъуна жокъду. Кыайры тагыарыкыма мен атланы?

Атасы, тилин ауузундан бери чыгырып: «Ма бери такъ, – дегенди. – Ангыладынгмы, ма бери такъ».

Ол эртте болгъан ишди. Бусагыатда уа адамла да, жашауда артталлыда башха тюрлюдюле. Совет власть Терк сууну тау башына чыгырганды. Жерибиз биринчи кере суусабын тынгылы кыандырганды. Ол да халкыны кыайгырыууна айтып таусмазча чомартлыкъ этгенди – бай тирлиги бла. Ол бригадир айтхан да аллай чомартлыкъ бла байламлы эди.

Бир жол эсли акысакыал эр кишиге тюбеп, ушакъ этеме:

– Совет власть келгенли, сени жашауунгда кыаллай тюрлениуле болгандыла?

– Алгъын, Совет власть келгинчи, биз, жашла, тойгъа тебиресек, иги шуѳхубузну чепкенин, атабызны къамасын, бел бауун, къоншубузну бѳркюн, къапталын хаух тилеп болгъанбыз. Бусагъатда уа мени жашым юч тенгин тынгылы кийиндирип элталлыкъды тойгъа.

Андан тап киши да айталлыкъ тюйюлдю.

Беталны чырагъы

Энтта да бир бирге ушагъан эки хапар: Александргъа жаш туугъанды, сора къуллугъуму алай бийикге кѳтюрдюле, артха айланып, озгъан жолуму эсиме тюшюрюрге окъуна заман тапмайма.

Ол уллу къуллукъгъа салыргъа тийишли кѳрген адамларыны битеу жашауун, ата, анасыны ким болгъанларын тынгылы тинтип, ичине, тышына да «кюзгю» бла къарап, андан сора олтуртадыла сыйлы шинтигине. Сагъыш этеме: «Бетал Калмыков сау болса, ол къуллукъ – партияны обкомуну ниет иш жаны бла секретарыны къуллугъу, манга жетерик болурму эди?» Къайдам...

Биринчи секретарыны кабинетине кирдим да, хар затха эс бурдум. Ол Калмыковну кабинетинде болгъан халгъа ушамайды. Аны заманындагъы мебель, – кресло, диван, ариу стол, аны юсюнде кесинден да ариу жабыу, юй тюбюнде кюйюз...

Стол юсюнде ол сейирлик чыракъны уа бир заманда бир жерде да кѳрмегенме. Ол Калмыковну заманында кабинетни бир мюйюшюнде ариу ишленген кюбюрчекни юсюнде туруучу эди. Бетал кече сайын ишчи заманы бошалгъынчы жандырып болгъанды аны.

Алайда школда окъугъан жылларымы эсгердим. Ол заманлада кѳргенме Бетал Калмыковну биринчи кере.

Биринчи майны къууанчы. Шалушканы школчуларын Нальчикге байрам демонстарциягъа мени атам элтген эди. Биз Бетал Калмыковну юсюнден атам жазгъан жырны жырладыкъ. Биз алай махтанып жырлагъан эдик – кѳлюбюз кѳтюрюлюп, Калмыковну кѳлюне жетебиз деп. Ол а бизге эс буруп окъуна къарамады. Бетал нѳгерлери бла сюелген трибунагъа жууукълашханыбызлай, жырыбызны тохтатдыкъ. Атам а былай айтды:

– Трибунаны къатына жетгенибизлей мен: «Жашасын бизни Калмыков!» – деп къычырырма. Сиз а: «Ура! Ура! Ура!» – деп, юч кере къычырыгъыз. Андан сора жырны андан ары жарлагъыз.

Биз атам айтханча эталмадыкъ: «Ура!» деген сѳзню бир аууздан айтмадыкъ, ауазларыбыз бири-бири ызларындан эшитилдиле. «Болгъанны къатышдырдыгъыз, жараусузла», – деп, тырман этди атам.

Жырны уа андан ары бардырабыз...

* * *

Ингир къарангысы болду да, мен кабинетде чыракъ жандырдым. Ол заманда ишчи заман кече белине дери созулуучу эди. Бир-бирде шуѳхла

къайсыбызны болса да, бирибизни кабинетине жыйылып, ушакъ этген адетибиз да бола тургъанды. Аллай кезиулерибизде Беталны чырагъын эсгерген кезиулерибиз аз болмагъанды. Обкомну бюросуну жыйылыуларында кесин къалай жюрютюучюсюню юсюнден да аз айтмагъанбыз. Ол сёзню узакъгъа созаргъа суймегенди. Башхалагъа да ыразы туююл эди, кёп селешселе. Бир столну къатындан экинчи столну къатына оюмлу атлагъан къылыгъын а бир заманда да къоймагъанды. Бир-бирде, жюрюшюн тохтатып, терезеден иги кесекни тышына – орамгъа къарап тургъан къылыгъы да бар эди. Аллай кезиуледе ол селешген адамны айтханына тынгыламагъан сунаренг. Болсада терезе къатында артха бурулуп, селешгеннге сёз къошхан къылыгъы да белгили эди адамлагъа.

Партияны райкомларыны бирини секретары обкомну бюросунда ишини юсюнден отчёт эте эди. Ол бир коммунистни – узакъ тау этегинде жашагъан къойчуну, юсюнден энчи айта эди. Ишин тынгылы этген коммунист, ай сайын а партия взносун берир ючюн райкомгъа дери он километрле бла саналгъан жолну жаяу келеди.

– Бизни коммунистлерибизде партия сезим бек бийикдеди, – деп бошады райкомну секретары докладын.

– Былайда не айтыргъа боллукъбуз райкомну секретарына? – деди Бетал. – Сен анга адам жиберирге керексе, атха да миндирип, партия взносун алып къайтыр ючюн. Къалай ангыламайса ол коммунист, сюрюуню къоюп, элге келип, артха къайтхынчы, къаллай бир заман кетеригин, къойла да бёрюле азыгъы болуп? Ол къойчугъа эки жарагъан чурукъ жибириуню тийишлиге санайма. Мындан арысында уа райкомну адамы бара турсун анга взносун алыргъа.

Ол кезиуде аты айтылгъан орус жазыучу Михаил Пришвин партияны обкомуну чакъырыуу бла Нальчикге келип тура эди. «Адамны кёзю кёргенни жюреги къатламайды», – деген эди Бетал ол жазыучугъа. Бетал ишексиз эди жазыучу Къабарты-Малкъарны кёлю бла жаратханына.

Бетал Пришвин ол коммунистни – къойчуну жашаууна, ишине энчи эс бургъанын ангылап:

– Ол адамгъа барып туберге сюемисе? – деп сорду.

– Сёзсюз, анга тубемей кетерик туююлме, – деди ол.

Экинчи кюн жазыучу машина бла атланды тау жайлыкъгъа. Бетал Калмыков да биргесине. Аланы нёгерлери да республиканы адамлары. Быланы биргелерине ушкоклары, уугъа баргъан адамгъа керекли башха затлары да бар. Тау бийиклигине жетгенлей, машина андан ары баралмай тохтагъанында, алайда алагъа деп жерленип тургъан атлагъа миндиле къонакъла...

Ала къойчу жашагъан жерге жууукълашханларында заман бата баргъан кюн бийик тау башланы жылтыратхан кезиу эди. Тёрт къабыргъасы тёрт чалыдан ишленнген, тышы балчыкъ бла сюртюлген, башы бичен бла жабылгъан къойчу къош. Аны эшиги кийиз бла жабылыпды. Къошдан узакъ болмай тегереги таш бла къаланнган от жагъа. Анда сынжыргъа тагъылгъан къазан сабыр къайнай. От жагъаны къатында

илкичде эки-юч агъач аякъ. Къонакъла от жагъагъа жууукъ барыргъа ашыкъдыла. Неден да бек къонакъгъа сакъ болургъа тюшеди тауда. Бетал а эртте юйренгенди быллай жолоучулукъгъа. Ол бир-бирледе къыйын жолоучулукъгъа атланыргъа тебиресе, машинадан эсе атны сайлаучуду.

Къошну иеси юрген тауушу тау ауузунда узакълагъа эшитилген итин сюрюу къатында къоюп, къонакъланы алларына ашыгъышлы тигеледи. Аладан бирлерин – Бетал Калмыковну узакъдан окъуна таныгъанды. Тюзюн айтсакъ, аллай къонакъла келликдиле къошума деп, акъылында жокъ эди. Аланы кѳргенинде, иги да жунчугъаны ол себепден болду. Сѳзсюз, кечеги жолоучу къошда от жарыкъгъа къайтыргъа боллукъду.

Къош тамата тауда нѳгерлерини арасында намысы жюрюген адам эди. Анда андан оноу излемеген адам жокъ эди, – таматалыкъ аны боюнунда болгъанды хар заманда. Бу къойчуну къошунда кече сайын от жагъасында от эрттенликге дери жанганлай тургъанды. Къошунда мыдыхы ѳчюлген адам андан хар заманда тапханды болушлукъ.

Бизни аты иги бла айтылган къойчубуз къонакъланы сыйларгъа къыстау хазырланган кезиуюде: отда къазан къайнайды, мыдыхда шишликлени ариу ийислери къошдан иги да узакълада ангылашынады. Ол кезиуде Бетал а Пришвинге миллет адетлени юслеринден, кѳлю кѳтюрюлюп, хапар айтады.

– Партия взнос бла чотунг къалайды? – деп сорду бир кесекден Бетал къойчугъа. – Заманында тѳлеяламыса? Мындан элге бара айланыргъа узакъды.

– Тейри, жууукъ тѳююдю. Алай не этериксе? Келир ыйыкъда барлыкъма ол борчуму толтурургъа. Мында уа бусагъатда ишибиз кѳпдю. Эркек токълуланы оноуларын этерге керекбиз. Бир-эки кюннге тамам этербиз ол ишибизни.

– Ангылагъанма, эркек токълуланы «юйлерин къурутургъа» айланганынги. Алайда Бетал иги да кюлдю.

– Партиягъа къачан алгъандыла сени? – деп сорду Пришвин, блакнотуна бир жазыула эте.

Батый – къойчуну аты алай эди, партиягъа киргенли алай кѳп болмайды. Ол кесин таныгъанлы, жашауу къошдады. Анга бек уллу азап сынатхан зат – окъуй, жаза билмегениди. Окъуп билим алыргъа заманы жокъду. Культармеецле ол болгъан жерге келалмайдыла. Кертиди, Батый басма харфлагъа юйрене кетгенди. Сѳзлени жиклеге юлешип окъургъа кюрешеди. Кѳбюсюнде газетледе статьяланы атларын. Ол газетлеге жазылады, китапла сатып алады. Батыйге сахаргъа барыргъа тюше, китапла сатхан тюкеннге къайтмай кетмеучюдю. Сора анда тышы омакъ китапны къолуна алып, тюкенчиге былай сорады: «Мында не затны юсюнден хапар айтылады?» «Жазгъан а ким этгенди?»

Соруууна толу жууап алгъандан сора, китап къоллу болады къойчу. Ол кѳп китапла келтирип, юйде ким да кѳрюр жерге салады аланы. «Сен

бу китаплагъа ахча къоратханынгы къачан къоярыкъса? – деп, тырман этер къатыны, – андан эсе патеген алсанг а юйюнге».

Батый аны айтханларына къаны бузулуп кёрмегенди киши: «Китап юйге игилик келтиреди. Сабийле ёсерле, школгъа жюриюп башларла, алагъа уа китапла керекдиле». Ма Батый къатынына айтхан сёзле.

Батыйни жашауу ма алайды.

Бетал кьойчугъа саугъала берди.

Кьойчу чурукъланы къагъытла ичинден кьобюрчекден чыгъаргъанча чыгъарды. Ол аланы бауларын тешип, кийип кёрдю. Бир тапла. Бети жарыды, кёзлерин уллуракъ ачып, алгъа Беталгъа, андан сора Москвадан келген кьонакъгъа къарады.

– Бу саугъаны санга Москвадан келтиргендиле, – деди Бетал. – Сен районнга терк-терк жюриюп, юч-тёрт къауум чурукъ жыртхан хапарынгы эшитип жибергендиле.

– Жаратдынгмы саугъангы? – деп сорду жазыучу.

Батый кеси тилинде айтхан сёзлени жазыучугъа Бетал ангылатды.

– Кечирек тюшгенди бу саугъа кьолгъа. Къатын алыргъа айланган заманымда быллай чурукъларым болсала, кьыз сылтау эталлыкъ тьююл эди манга. Ол а кёп чапдыргъанды ызындан.

Батый кьонакъланы жатар-солур жерлерин баям этип, кеси уа сюрююне кетди, ыстауатдады аны жери – кьыйырда жатыгучуду. Беталны къанжыгъасында жамычысы бар эди да кьонакъла олтургъан жерлеринде аны аркъаларына атып, кёпге дери олтурдула, от жагъада ушакъ эте. Минги тауну акъ тёппеси алгъа чарс бола келип, ызы бла туман басды. Боз булутла уа тау ёшюнлерине кьысылдыла. Бирде чакъанланы (шакалланы) тауушлары эшитиледи. Ала кьой сюрюуге чабаргъа боллукъдула.

Калмыков бла Пришвин сабыр ушакъларын бардырадыла, бири сёлешгенде, экинчиси анга чыртда чырмау болмай тынгылай.

– Бизни юсюбюзден кёп чайналгъан хапарла жазаргъа ёчдюле, – деди Бетал. – Сёз ючюн: «Бурный Терек», «Эльбрус – высочайшая гора...» Ол затла эрттеден белгилидиле халкъда. Жаланда Терк суу боркъулдамайды, бусагъатда адамла да боркъулдайдыла. Сёз да жокъду Минги Тауну бийиклигине. Алай бизни ахшы муратларыбыз андан кёпге бийикдиле.

Республиканы оноучусу педагогика институтну – Къабарты-Малкъарда бийик билим берген биринчи окъуу юйню юсюнден хапар айтады. Аны ачаргъа къаллай бир кьыйын салыннганын чертди бек алгъа.

– Алгъын бизде окъууу, билими болгъан адамла жокъну орунунда эдиле, энди уа жаш тёлю илмугъа итинеди. Узакъ бармай республиканы эллеринде, сахарларында бир да талмай орта школа ачыллыкъдыла. Алай бла халкъгъа билим бериуде, илмуну айнытыуда ишлерик кадрланы хазырлау тийишли даражада боллукъду.

Педагогика институтну бизни республиканы ара сахарында ачаргъа онг жокъ эди, анга тийишли мекам болмагъаныны хатасындан. Къабарты-Малкъарны оноучулары Москваны юсю бла тилеп, ол Пятигорскеде орналырча этгендиле. Да анда общежития, профессор-преподаватель

къауумгъа фатарла, институтну окъуу-техника мурдорун жалчытырыкъ журт да болургъа керек эдиле. Аланы барысын да тамамларгъа айтадыла. Алай юч жылны ичинде институт Нальчикге кечерча этилирге керекди деп, сёз къаты салынады. Болсада ол борчну толтурургъа кёп ырысхы керекди. Нальчикде Советлени юйюню къурулушу да бара тургъан заман. Аллаи сейирлик юй а Север Кавказда андан сора жокъду, этерге деп да белгиленмегенди. Ол къурулушну башлар ючюн къаллай бир даулашла, кюрешле бардырылгъандыла. Адамланы жүректери Терк сууну шорхаларындан эсе бек къайнай эдиле ол заманда.

– Партияны обкомуну оноуу бла республикада той-оюн къауумланы фахмуларына къарау бардырылгъанды, – деди Бетал. – Андан сора къабартылы, малкъарлы жашладан бла къызладан бек фахмуларынын сайлап, Москвагъа ГИТИС-ге окъургъа жибердик. Ала андан бошاپ къайтыргъа драма театрны юйю ишленип, хазыр болургъа керекди.

– Адам ёхтемленирча планларыгъыз бардыла, – деди Пришвин, Беталны хапарына кёл салып тынгылагъандан сора.

– Ол муратыбыз Минги Таудан иги да бийикдеди, – деди Бетал.

– Аны юсюнден жазмакълыкъ алай тынч туююлдю.

– Нек? – Бетал артыкъ бийик болмагъан бухар бёркюн энишге иги да тартып киерча этди дейме ол соруу.

– Осал, фахмусуз зат жазаргъа жарарыкъ туююлдю, иги жазгъан а къыйынды, – деди Пришвин, – кесиме ол уллу, жууаплы борчну алыргъа суюмей эдим. – Ол хапарны башха жанына бурууну тийишли кёрдю. – Сизни республикада биринчи кёрген затларымы сейирликлерин ёмюрде да унутурукъ туююлме. Кечегиде Прохладнадан Нальчикге келе туруп, машинаны чыракъ жарыгъында бирде тюлкюню, бирде къоянчыкъны ары-бери къачханларын кёрюп, тамашагъа къалгъанма. Баям, мында уучулукъ бек тап къуралгъан болур?

Бетал уучулукъ бла кюрешмейди, чаришге баргъан атлагъа къараргъа бек суюгенди. Алай къонагъына сёз берди аны бла уугъа барыргъа. Обкомну секретары ангылай эди жазыучугъа табийгъат болумла къалай керек болгъанларын. Табийгъатдан – жашаудан ала ангылагъанны башхала билмезге боллукъдула.

Бетал Пришвиннге ала уучулукъну къайнагъан жерине келип тургъанларын айтып кюрешеди. Ол, жазыучу билмей тургъанлай, хычыуун зат этерге суюдю.

* * *

Эрттенликде ала бла бирге дагъыда бир къауум адам – атлары айтылгъан уучула тебиредиле тау ауузу бла ёрге. Аланы барыр жерлеринде да сакълагъанла бардыла – агъач тонгузланы къалайда кёп болгъанларын билгенле.

Алда баргъан атлыла – Калмыков бла Пришвин. Аланы алларына ётерге кишини эркинлиги жокъду. Къатларында бара эселе да, уучуланы атлары ол эки адамны атларындан алгъаракъ итинселе иелерин бедеш-

лик этерикдиле. Тау тёппеле акъ булутланы ичинде ары-бери жюзген паруслу къайыккълагъа ушай эдиле. Ёзенде – таула ортасында уа алгъа таукел баргъан черек. Аны эки жагъасында, адам къолу бла ёсдюргенча, ариу къалын агъач. Пришвин бир сынаулу уучу бла ушакъ этген заманында билди – мында тереклени чапыракълары кышхыда чириген этмейдиле, жерде тереклени тамырларын сууукъдан сакълайдыла. Жаз башында уа ууаладыла ала.

– Аны не магъанасы барды? – деп жазыучу ол адамны оюмуна андан ары тынгыларгъа суюдю.

– Ол чапыракъла юсюне жатаргъа боллукъду, ох деп, къургъакъды – жерден мылы тартмайла.

– Саскыла бла уа чот къалайды?

– Бизде саскыла жокъну орунундадыла.

– Чибинле уа?

– Ала да аздыла.

Атлыла алгъа ашыгъышлы барып тебирегенлеринде, жазыучу бек сейир этди нек эсе да. Ала чапыракъланы юслери бла кюйюз юсюнде баргъанча бара эдиле. Агъачда терекле шош аязда бир бирлерине «баш иедиле», чапыракъла уа шош «шыбырдайдыла».

Уучула ишлерин башлайдыла. Ала къонаккълагъа бийик тауну этегинде уллу ташны ауанасына бугъарларын айтадыла. Алайда бир сансыз жаяу жолчукъ барды, кийик жаныуарла аны бла суу ичерге барадыла. Хар уучу бирер белгили жерге тохтап, кийикле таудан энишге тигелерик жерни кёз къакъмай сакълайдыла. Аланы кычырыкълары, итлени тунукъ юргенлери тау ауузда узакъгъа эшитиле эдиле. Пришвин ол уллу ташны къатында жерге бауурланганлай турады. Уучуланы былай къаты учунуулукъларындан хапары болмагъанды.

Олсагъатда алайгъа бир жаш, ариу марал тигеледи, тютюню кёкге бара. Михаил Михайловични нёгерлери ол хайыуанны жумушун этерге анга ышаныпдыла. Марал акъыртын этгенди жюрюшюн. Ол артыкъ уллу болмагъан башын узун боюну бла ёрге кётюрюпдю. Алгъа дагъыда бир кесек барып, жюрюшюн тохтатды. Пришвин кымылдаргъа окъуна къоркъады. Бир заманда уучула аны ол халын эследиле. Жазыучуну жүрек тебиую тохтап къалыргъа жетишди. Марал аны ол халын ангылагъанча, кырдыкга жатды. Пришвин балан бармагъын ушкокну сампалындан айырды, ол маралны ариулугъун, момунлугъун кёре тургъанлай, ушкокну сампалындан басалмады. Марал, уучуланы тауушларын эшитип, ушкок атылгъан теркликде ташайды къалын агъач ичине.

– Аллынга келип тургъан кийикни къолдан ычхындырдынг, – деп, уучула Пришвиннге ыразы болмагъанларын билдирдиле.

Пришвин бугъуп тургъан жеринден чыгып, жашлагъа кезиу къарай:

– Ол кийик туююл эди, – деди, – тауланы поэзиясы эди, мен а поэзиягъа къол кётюрюрге эркин туююлме, – аны илишаннга салыргъа.

Беталны чырагъы жаннганлай турады.

Бетал Калмыков республиканы башчысы болуп тургъан жылланы ичинде аны аты хорламла, жетишимле бла байламлы айтылып тургъанды неда жангы затла бла.

Быллай бир затны эсгерирге тюшеди бусагъатда. Мен Кисловодскеде санаторийде хамамда жууунур жерни жарашдыра тургъанланы сакълайма, ишлерин къачан бошайдыла дегенни айтып. Анда жумуш этген тиширыу бош суугъа гара сууну къатышдырады да, бирде башын ёрге кётюрюп, мени таба иги да ышанлап къарады.

– Анабыз, нек къарайса манга алай ышанлап? – деп сордум.

– Эрттеден бери да мында сизни миллетден адам солугъанды деп билмейме, – деди ол жашаулу тиширыу.

– Мен къайсы миллетни адамыма? – деп сордум анга.

– Корейли болурса, – деди ол.

– Угъай, мен корейли тюйюлме, къабартылыма, Бетал Калмыковну миллетинденме.

– А-а, Бетал Калмыковну адамларынданмыса? Таный эдим аны, ол бизге келирге бек суйюучю эди.

Мен ол тиширыугъа мен жууунурукъ гулланы ичин, башха суу къошмай, жаланда гара суудан толтурурун тиледим.

– Эй а, таланган, сен Калмыковну жашымыса? Ол бек суйюучю эди гара суда жууунургъа.

– Хурметли Евдокия Алексеевна, сууукъ гара суудан хазырла жууунур жерими деучю эди, – ол ма былай шампанча къайнап турса сюеме, кёмюк этип. Ол зат адамны кёлюн кётюреди, санларын женгиллетеди.

Ол кюнден сора хамамгъа жаланда Евдокия Алексеевна ишлеген кюн барып турдум.

Башда айтханымча, республика фашист ууучлаучуладан эркин этилгенден сора бек уллу кюч салынады уруш ойгъан халкъ мюлкню аякъ юсюне этер ючюн. Промышленность предприятиялагъа жетишген халекликни кёзюм бла кёрюп, дуния азабын сынагъан адамладан бири-ме мен. Ол оюлгъан – тюп болгъан затла бла кюрешгенден эсе жангы заводла, фабрикала ишлеген кёпге тынч эди. Колхозланы, совхозланы, МТС-лени, школаны, больницаланы, клубланы аякъ юслерине салыу да тюз алай.

1949 жылны жаз башында партияны обкомуна биринчи секретарына Василий Иванович Бабични айырдыла.

Аныча арый-тала билмеген, халкъ мюлк ючюн, хар адам ючюн аныча къайгъыргъаннга хазна тюбемегенме. Эл мюлкде, промышленностьда, къурулушлада, культурада да кёп ахшы ишлени башламчысы эди Бабич.

– Мен мындан ары ишлерибизни, онларыбызны белгилерге, аланы халкъгъа туура этерге борчлума, – деген эди уллу къуллукъгъа тохтагъан кюнюнде окъуна. Ол эл мюлкню аякъ юсюне салыугъа, айнытыугъа ар-

тыкъда уллу магъана берип башлады. Ол ишни къолгъа алырдан алгъа, колхозлада, совхозлада болумну кимлеге эсе да соруп кюрешмей, кеси элlege жюрюп, хар зат бла да тынгылы шагъырей бола эди.

Обкомну жангы секретары колхозлагъа танг жарыгъы бла атланып турду, кёбюсюнде колхозчула иш юсюне сюелгинчи жете эди элге. Сора бир сабанчы къошдан экинчисине сабыр, терен оюм эте барып, ушагъын сабанчыла, ызы бла уа бригадирле, агроном бла бардыра эди. Ол алай терк жюрюй эди тири-тири атлап, колхозланы, совхозланы, районланы оноучулары аны бла тенг баралмай, аман сагъатлы болуп жорта эдиле ызындан. Мюлкню оноучусуна сорлукъ затларын колхозчуланы къатларында соруп, хар ким да алайда ушакъгъа къошулуп, кемчиликле, жетишимле, ахшы оюмла да туурагъа чыгъып, сора барысы да ишге кёзбаусуз сюелип, секретарьны артха къууандырып ашыргъандыла. Бир-бирде Василий Ивановични тюшден сорагъы заманлада олтуруп, бир кесек солуп, суусап да ичерин тийишли кёргенлерин ангылатсала, республикада жюрюген миллет адетледен хапары болмагъаны себепли, аланы айтханларын сансыз этмей, жүрек ыразылыгъын билдириу бла чекленнгенди. Артда сабанчыла бла бирге ауузланнган кезиулери да бола тургъанды. Шофёруна айтып, элlege, районлагъа баргъан заманларында тюш азыкъларын биргелерине да элтгендиле.

Бир жол быллай бир ишни юсюнден хапар айтхан эдиле: Бабични бир баргъан жеринде къайсы эсе да оноучу юйюне къонакъ этгенди. Василий Иванович ол ишге къалай бой салгъанын а киши билмейди. Юйню иеси, аны къатыны къолдан келгенни этгендиле уллу къонакъны кёлюне жетер ючюн. Обкомну секретары ичгиге къатышмагъанын билгенлери себепли столгъа аллай зат салмагъандыла. Бабич миллет ашарыкълагъа бек бюсюреп, юйню тиширыууна жүрек ыразылыгъын билдиргенди. Кетер заман жетгенде, нёгерлерин столдан ёрге турургъа къоймагъанды, – столда ала этген къоранчны багъасын билирге суйгенди. Аланы сыйлагъан тиширыу абызырагъанды. Ёмюрюнде аллай затны кёрмеген, сынамагъан къабартылы тиширыу абызырамай, жунчумай не этерик эди.

Хар ким да тынгылауну басыпдыла. Сора Василий Иванович кеси санайды, ашагъан ашыны багъасын иги да кётюрюп. Ызы бла ол ахчаны столдагъылананы хар бирине тепе-тенг юлешеди.

– Бусагъатда мен айтханны этип, ашагъан ашыгъызны багъасын төлемесегиз, бу жолдан сора сизни бла хант къангагъа олтурлукъ туююлме.

Ол сейирлик ишни эсгере-эсгере тургъандыла кёпле. Тюздю, алай болургъа керекди дегенле да бар, ол затны къатларына къоймагъанла бютюнда кёп, – миллет адетге арталлыда келишмеген затны къатларына къоймагъанла.

Къысха заманны ичинде Бабични башчылыгъы бла халкъ мюлкню битеу бёлюмлеринде, миллет культураны, артыгъыракъда литература-

ны, илмуну, халкъгъа билим бериу ишни айнытыуда алгъа ышаннгылы атламла этилгенлерин а къууанып белгилерге керекбиз.

Малчылыкъ бютюнда терк айнып башлады. Бабич республиканы Министрлерини Советини председатели Хазраил Мусович Казмахов бла бирге тау жайлыкълагъа терк-терк барыучу болду. Бир тау аууздан экинчисине баргъан жолла тозурап эдиле, ала бла жюрюген а бек къоркъуулу. Ол себепден ол жоллада ат бла неда жаяулай жюрюрге тюшгенди. Бабич ол тюрлю къыйынлыкълардан да къоркъмагъанды. Жайлыкъланы штабына дери машина бла, андан ары – фермалагъа атла бла баргъандыла.

Жай айла. Элдеде ишни къайнагъан кезиую. Булутла тенглисине жете кетген тау жайлыкъларда кырдыкны къалынлыгъы, бийиклиги жюреклени къууандырады. Анда анасындан айырылгъан тайчыкъ ажашмай къаллыкъ туююлдо. Алайдан узакъ болмай сюелген бийик таулары тѣпелеринде уа акъ къарны кюн таякълары жылтыратадыла. Кюн эритген бузладан, къардан саркъгъан суучукъла уа «кѣз жашлары» жылтырай къошуладыла таула арасында алгъа ашыгъышлы баргъан черекге. Тѣгерекни шошлукъ бийлепди. Кырдыкны юсюнде жаяу барсанг, кесинги кюйюз юсюнде жортхан сунаса. Кѣкде жютюжух къушла аналарыны къатларында ойнакълап, дуня зауукълугъун тапхан къозучукъланы марайдыла, мурдарла. Тойгъанын кѣтюралмагъан айыу арт аякълары бла жерни зылдысын асыры ары-бери сызгъандан, аны таба келе тургъан атлылагъа эс окъуна бурмайды.

Бабич Кавказы табийгъатыны ариулугъуна къарап сейирсиннгенин сел эталмайды. Тау этеклеринде кенгнге жайылып, мамыр отлагъан ийнеклеге, къой сюрюулеге, жылкъыгъа, аладан энишгерекде къойчу къошлагъа, сют-товар фермалагъа да кезиу-кезиу къарап дуня зауукълугъун алады Къабарты-Малкъарны башчысы. Сау ыйыкъ болду ала бир жайлыкъдан экинчисине барып айланганлы. Бабич да, Казмахов да малчыланы жашаулары, ишлери бла тынгылы шагъырей болдула, жетишимлерине къууандыла, болжалсыз тюзетилерге керекли кемчиликлерин чотха алдыла.

Ол эки адам, машинадан тюшюп, атха минип айланыу «татыуун» ангыларгъа жалан бир кюн тамам эди. Юйренмеген ишинг а алай тынч болмаучуду. Аланы атладан тюшюрюп, жамычыгъа чѣргеп, эс тапдырыргъа кюрешген малчыла да бар эдиле жайлыкъларда. Кечегиде къойчу къошларда кѣбюрек къалыргъа тюшдю. Къойчу урушну къызгъан жеринде кесини жигитлигин кѣргюзтген солдатдан башха туююлдо. Кечесин сюрюу къыйырында ашырады, кѣз къысмай – къойларын жанлыдан сакълап, кюндюз а малларын кырдыклы тѣшлеге жайып, жамычысына чѣргелип, къалкъый да, уяна ашырады кюнюн.

Республиканы оноучулары малчыланы ишлери, жашаулары бла тынгылы шагъырей болуп къайтдыла артха. Бек алгъа жайлыкъларгъа жолла ишлерге, быргъыла бла суу тартыуну узакъ созмай жалчытыргъа кереклисин белгилеп, къайсы район, къайсы колхоз къаллай иш та-

мамларыкъларын кеслерине баям этип, борчларын не заманнга тамамларыкъларын да айтдыла. Сёзсюз, республиканы жанындан къаллай болушлукъ бериллигин да унутмадыла.

Маяковскийни майданы

Жашау кеси борчлу эте эди мени билимими тохтамай ёсдюрюрге керекли болгъанымы. Илмулу адам, жазыучу, культурада ишлеген инсан сени оноунг керекли болуп келген сагъатларында жаланда бийик креслонгдан излегенча боласа болушлукъ бир-бирде. Терен билим, бийик культура керекди адамгъа.

Аны алайлыгъын бек алгъа манга илму-излем институтда Москвадан, Ленинграддан, къоншу республикаладан бла областьладан да белгили алимле келген илму сессияда кеси халкъыбызны историясыны проблемаларыны юсюнден илму доклад этерге буюргъанларында ангылагъанма. Кертиди, ол докладны хазырлай туруп кёп ишлерге тюшдю, алимле – специалистле бла сёлеширге, аладан болушлукъ тилерге, архивлени къозгъаргъа да тюшдю.

Мени окъургъа жиберирлерин тиледим республиканы оноучуларындан. Ала мени ыразы этип къууандырдыла.

Красный профессураны институту, – алгъын Жамауат илмуланы академиясына алай айтыучу эдиле. Ары аспирантурагъа кирдим.

Шуёхларым анда литература факультетде окъуруму тийишли кёрдюле. Жюрегим историягъа да тартдырады. Ол зат кёп болмай мындан алда халкъны история проблемалары бла байламлы чыкыгъан илму даулашла бла байламлы эди.

Лекцияла, семинарла, ушакъла, конференцияла башландыла. Лекция окъугъанла, белгили адамла – партияны Ара Комитетини жууаплы къуллукъчулары. Портфелим окъуу китапладан толуду хар заманда. Даулашла, ашыгъышлы ишле артда къалгъан сунуп турама. Айтханымча, окъуу китапла жетишимли, архивледе ишим да хайырлы барады, эринме, историяны акъыллы дерслерине батыл да, зауукъ эт.

Москвагъа Казмахов да келди политика билимин ёсдюрюрге. Ол да Правительствоу председателини бийик шинтигин окъуучуну партасына алышындыргъанды.

Биз бир-бирге терк-терк тюбеп, ушакъ эте турдукъ. Казмахов Къабарты-Малкъарны жашауундан тохтамай хапар алгъанлай турады. Кеси ишлеген жерде шуёхлары бла байламлыкъны бир да юзмегенди. Хар заманда бизни тюбешген жерибиз Маяковскийни майданыды. Казмахов алайгъа «Линии корее» деп атагъан эди. Аны магъанасы – ол заманда Кореа демократия ызны тутханыны юсюнден газетле халкъгъа терк-терк хапар бергенлей тура эдиле. Анга Миусский майдандан, манга уа Кудринкадан алайгъа узакълыкъ бир кибик эди. Биз ырахат олтуруп, чай да иче, республикада ишлеп тургъан заманларыбызны эсгере эдик.

– Къабартылылагъа – бусурманлагъа тонгузчулукъну айнытыргъа кёл салдыралмагъаныбыз ауур иш болуп тохтагъанды, – дедим мен. –

Керексиз миллет адетлеге бой салып туруудан магъана чыкъмазлыгъын кѣп кере айтып, кишиге айтханымы этдиралмадым. Хайыуан да кесине эс бурсанг, керегин тапдырсанг суюди. Адам кошт балагъа жийиргенип къарай эсе, аны иши алгъа барлыкъ туююлдо, насыпсыз хайыуан узакъ бармай ёллюкдю.

Ол сѣзюмю кертилигин Казмаховну кѣзюне тутар ючюн мен жашаудан юлгю келтирдим.

Колхозладан бирини председатели кесин заманыны излемине кертичи болгъанын кѣргюзтюр акъылда миллет адетни юсю бла атлап, Ставрополь крайгъа барып, мегежинле сатып алгъанды колхозда тонгуз ферма къуарар акъылда. Эки кюнден келтиргенди аланы элге. Мегежинле жюкленнген машинала элни къыйырында эски мал орунну къатына келип тохтайдыла. Алайда тонгуз ферма къуараргъа уа оноулашхандыла бир къауум оноучула. Тонгузла келтиргенлерин эшитип, ол мекамны ичинде болгъан адамланы бири да къалмай къачадыла алайдан. Председатель элге барып, тонгузланы машинадан тюшюрюр адам излейди. Тапмайды – бир киши да унамайды аны айтханын этерге. Сора председатель къазакъ элге барып, аладан болушлукъ излейди.

– Былайда терслик райондады, – деп, Казмахов мен айтханнга ыразы болмагъанын да ачыкъ этерге суймей, – ол ишле, ким биледи, этилирге да болурла, алай район аны магъанасын алгъадан ангылатыргъа керекди халкъгъа.

Башха юлгюле да бар эдиле республикада, малчылыкъны жангы къумасын айнытыу акъырын-акъырын кѣзге кѣрюне башлады.

Казмахов быллай бир болгъан ишни эсгерди. Элде жангы жылны къууанчын этедиле. Байрамгъа аталгъан хант къангада таматаны айтханына сѣз къошмай этедиле. Къабартылылада – адыгейлиледе «тха» деген сѣз Аллах, «ада» – ата деген магъанада жюрюйдюле. Бусагъатда адыгейлиле колхозну председателине тхамата дейдиле – башчы, жыйын тамата дегенликлериди ол.

Къууанчны къызгъан кезиуонде отоугъа биреулен ёпке солуу этип киреди. Хар ким да сагъаяды. Ол келген а: «Тонгуз ферма кюе турады!» – дейди. Андагъыла, терк окъуна ары жетип, ёртенни ёчюлтюр акъылда секиришип ёрге турадыла. Алай тамата:

– Къайдады тонгуз ферма? Узакъмыды ары дери? – деп сорады.

– Узакъдады. Жолну да терен къар басханды, – деди къуугъуннга келген.

– Олтуругъуз жеригизге, – деди тамата. – Биз мындан ары жетгинчи, фермагъа болуру боллукъду...

Болсада колхозчула ферма таба къуюладыла таматаны айтханына бой салмай. Насыпха, анда малчыла ёртенни ёчюлтюр ючюн къолдан келгенни аямай кюреше эдиле.

Кюнлени биринде Казмахов тюбешиуюбюзге кѣлю кѣтюрюлюп, кюле-ышара келди. Олтургъандан сора да кюллюгюн тыялмайды.

– Санга саугъа келтиргенме, – деди ол. Сора Нальчикден ким эсе да жиберген газетни манга узатды.

Аны ары да, бери да айландырып къарайма. Ич бетинде ариу ышарыуу къууат берген бир жаш адамны сураты. Суратны тубюнде быллай жазула: «...ол элде биринчи къабартылы тонгузчу».

Тонгузчулукъну хайырлылыгъын да биле тургъанлай, къабарты элледен малчылыкъны ол бёлюмюне кереклисича магъана берилмегенди. Алай кёп колхозлада уа къуралгъан эдиле тонгуз фермала.

Кафедрада диссертациямы темасын белгили этдиле, аны къоруулау къачан боллугъун да. Академияда энтта да тургъаным чакълы бир турлукъма. Кесими бери кёп болмай келген сунуп турама.

Къууанчыма мудахлыкъ салгъан хапар да эшитилди академиягъа: Сталин къыйын саусузду. Алимле, аспирантла къайдагъыбызны окъуна унутханбыз. Ойнагъанмы этесе – Сталин къыйын саусузду. Ахырында аман хапар сау къыралны къайгъыгъа къалдырды...

Орамла, адамланы кеслерине ушап, къарангыдыла, машинала бек аз жюрюйдюле. Биз Садовый орам бла кёп адам бир бири ызындан тизгин тохтап, Союзланы юйю таба барабыз. Хар ким да барыр жерибизге биринчи болуп келгенине ишексизди. Горький орамдан ётюп, Пушкинни майданына келип тохтадыкъ. Алайда уа халкъ топпа-толу. Барыбызны да бир тизгиннге тохтаргъа буюрдула. Алайдан Пушкин орамгъа тюшюп, тауушсуз барыргъа керекбиз барыр жерибизге. Курск вокзалгъа жетдик. Алайда жыйылгъан халкъны кёплюгюн айтып ангылаталлыкъ туююлме. Алайгъа хар поезд, электричка келип тохтагъанлары сайын адамлагъа къошула барады. Биз ууакъ-ууакъ къауумлагъа юлешиндик. Не да этип, кёпчюлюкню ичинде кесибизге жол табып, Союзланы юйюне жууукълашыргъа керекбиз. Алай болалмадыкъ.

Бек кеч аманны кебинден жыйылдыкъ общежитиягъа. Экинчи кюн, не да этип, Пушкинни майданына дери жол табаргъа таукел болдукъ. Адамланы Сретенки таба акъыртын баргъанларын кёрсенг, тенгиз шош чайкъалгъан сунар эдинг. Пушкин орамны башланган жеринде хал суу айланмасына ушай эди. Хар ким да тар жолчукъ таба жан атадыла. Эки жанындан да бир бирни тюртюу солууунгу алдырмайдыла. Кёкюрөк кючлери болгъан адамла тар жолчукъгъа бирсиледен алгъа къутуладыла. Адамла тегерегибизден къысхан заманларында кеси жаныбызгъа къоркъгъан окъуна этдик. Мен солуууму алалмайма. Кёзлерим къарангы этдиле, адамла бир ол жанына, бир бу жанына жан атадыла. Бир кесекден эс жыйып, ол бир затха да бой салмагъан жыйындан къутулуп, кеси жанымы къутхардым къыйынлыкъдан.

Бир кесек солуу алгъандан сора юйюм таба тебиредим. Кёреме бир заманда иги кесек жаш адам, баям, студентледиле, уллу темир эшикни къатына жыйылгъанларын. Тюз да «Ленин в Октябре» деген фильмдеча. Мен юйге кетип къалалмадым – бардым аланы ызларындан. Биз алайдан арбазгъа тюшдюк. Сора от ёчюлтюучюлеге деп ишленнген темир басхыч бла беш къатлы юйню бек башына ёрледик. Дагъыда энишге тигеледик. Сора башха юйню башына ёрлеп, андан энишге тигелеп, темир къабакъ эшикге келип тирелдик. Мен къолуму ачитдым. Алай

андан ангылагъаным жокъду. Юй башында ары-бери баргъан жашла – Пушкин орамга чыкыгъан юй эди ол, аны башындан къалай тюшерге билмей, амалсызгъа къалдыла. Аладан бирлери къычырыкъдан къырып секирди орамда ол къадар халкъны юсюне. Мен эталлыкъ иш туююл эди ол. Танымагъан адамларым къолуму жарасын байлап ашырдыла общежитиягъа.

Кудринкагъа жетген алай тынч туююлду. Ол кюн юйге бармакълыкъны къыйынлыгъын черек сууну тюбюнден кирип, ёрге баргъандан башха туююл эди. Къаны бара тургъан къолум болушду ол къыйынлыкъдан къутулургъа. Аны кёрген адамланы жанлары ауруду, баям, мени халкъ ичинден чырмаусуз чыгып, жолгъа тюзелирге онгум болду.

Юйде эки кюн жатдым, тёшекден къопмай. Союзланы юйюне жүрюню тохтатыргъа эки сагъат къалгъан чакъда ары депутат билетлери болгъанланы чырмаусуз жибергенлерин эшитдим. Мен кесибизни республиканы Баш Советини депутаты болгъанымы унутуп тургъанма.

Ахырысы-къысхасы, мен Союзланы юйюне кирирге онг тапдым. Бушуу тозуратхан адамла акъ мрамор бла сырланган басхыч бла ёрге къарамларын жерге бошлап, сабыр атлай ёрлей эдиле. Музыка кеси да жияй, башхаланы да жията эди. Хрустальдан ишленген люстрагъа къара къумач жабылыпды. Бек залим ишленген гулла бийик тапканы юсюндеди. Битеу республикаладан, тыш къыралладан келтирилген гюл къысымла сыйынып болмайдыла Союзланы юйюню ёлюк болгъан бёлюмюне. Алагъа гюлле тохтамагъанлай къошулгъанлай тура эдиле, – делегацияла бир кетерге экинчиси келип тура эди тохтаусуз.

Алайда мен Сталиннге жетмиш жыл толгъан кюнню да эсгердим кеси акъылымда. Мени жерлешлерим анга саугъагъа чепкен хазырлай эдиле. Алай, бачаманы размерин билмей, уллу ауаралыкъ сынадыла. Алим, ёсюмю бла, къалынлыгъы бла да анга келишеди дейдиле, мени ёлчеуюмю алып акъылдадыла. Кийим бичиуню, тигиуню устасы (портной) – иги да жашаулу адам, мени ёлчеуюмю алып тикселе чепкенни, жангылмазлыкъларын айтды...

Акъ мраморну юсю бла баргъан колоннагъа, жарыгъы мутхузланган хрусталь люстрагъа, халкъны жиятхан музыкагъа тынгылагъан, бушуу бет сыфатларын тюрлендирген адамлагъа, сыйлы къараулда сюелгенлени артталлыда тауушсуз сын къатып тургъанларына, аскерчилени, тизгин тохтап, андан арысында этериклерин тынгысыз болуп сакълагъанларына къарагъан инсан жиямай къоярыкъ туююл эди...

* * *

Диссертациямы къоруулар заман жетди. Мен этген ишни жаратхандыла тийишли адамла. Диссертацияны бир-бир бёлюмлерин кафедраны илму советинде сюзгендиле. Отзывла берген адамланы оюмлары да къанатландыргъандыла мени. Къысхасы, диссертациямы жетишимли къорууладым.

Окбууум бошалды. Андан сора кёп турмай мени ишге чакъырдыла. Республиканы Министрлерини Советини Председателини орунбасарыны кьуллугъуна салдыла.

Айла оздула. Алай илмуланы кандидаты болгъаныма диплом берликле мени жокъламайдыла. Биргеме окбугъанлагъа сёлешип, хапар алдым. Ала диплом кьоллу болгъанларын айтдыла.

Кёлном бла тынгысызма. Москвагъа командировкагъа атланама да, ары жетгенлей окбуна академиягъа киреме. Андан СССР-ни Бийик билим берген министерствосуна жибередиле. Андан а ВАК-га жибередиле. Бийик аттестация комиссияны кесини жыйылыууна чакъырадыла.

Алай бла ёмюрде акъылыма келмезлик ишге тюбейме. Диссертациягъа бир кесек тюрлениуле кийирирге кереклисин айтадыла. Мен аланы оюмларына бой салама. Комиссияны бир-бир членлери диссертацияны история бла байламлы башында тинтиулериме ишекли болгъандыла: бу история тинтиулеге келишемидиле огъесе угъаймы дегенни айтып. Ахырында аланы оюмларын тюзге санамадым. Кёп даулашладан сора алимле, мени чакъырып, «керегиме бердиле».

– Диссертацияны жангыдан жазаргъа, история бла байламлы шартланы, болумланы тынгылы тинтирге, цитаталаны (башхаланы айтханларына таяныуну) кысхартыргъа дегенни айтып ашырдыла мени.

– Бу ишинги тамам этерге бир жыл жетерикмиди? – деп сорду эксперт комиссияны председатели. – Не къадар терк бошасанг ыразы этериксе бизни.

Мени илмугъа элтген жолум алайда тохтап къалгъан сундум. Алай мени атым – Алим, – илму адам деген магъананы тутханы сагъыш этдирди. Да атым да болушмады бек керекли заманда. Нек эсе да Кичи Къабартыда бир колхоз бригадирни айтханын эскерирге тюшдю манга.

Илму-излем институтну фольклор жыя айланнган экспедициясы аны юйюнде тохтайды. Экспедицияны кьауумунда алимле – лингвистле, аспирантла да бар. Бригадир «диссертация кьоруулау» дегенча сёзлени эшитеди аладан. Ала не магъананы тутхан сёзле болурла деген соруу тынчлыкъ бермейди анга. Колхозчуланы кезиулю жыйылыуларында – анда уа сёз нартюх бахчалада ханс арытыу ишни терк да, тынгылы да бардырыуну юсюнден эди. Бригадир кесин илмудан ангылауу болгъанын адамча кёргюзтеме деп, «терен магъаналы» сёз айтады:

– Ханс арытыу деген не затды? Ол кесини соруууна кеси жууап береди: «Ол диссертация кьоруулагъандан башха туююлдю. Диссертация кьорууласанг, ишинг ючюн алгъан хакъынгы эки-юч кереге кёбейтириксе. Нартюх тынгылы чага этсенг а, андан бай тирлик аллыкъса».

Заманны чархын бургъанла

Алгъын республикада промышленностьну айнытыуну планын жарашдырыу тауну ауанасына къарагъандан башха туююл эди. Приборла чыгъарыуну юсюнден оюм: Терк сууну жагъаларында алмаз инстру-

ментле эм рентгеноаппаратурала чыгъаргъан эки завод ишлерге белгиленип, аланы мурдорларын салыу иш къолгъа алыннганды. Нальчикде уа гидрометаллургия, приборострой, электроваккуум заводла эм башха кѣп предприятияла, комбинатла, фабрикала ишлерге деп белгиленнгенди. «Цветметприбор» заводну да Нальчикни бек тап жеринде ишлерге.

Бу жерледе къачан эсе да бирде гѣжефле-батырла тюрлю-тюрлю оюнлада эришип, кеслерини кючлерин-къарыуларын кѣргюзтюп тургъандыла. Садакъ бла илишан атхандыла, кимни къылычы къаты темирден ишленнгенин сынагъанды, чаришге баргъандыла, сайлама атларына минип, кимни ат иери ариу, кѣрюмдюлю, тутхучлу болгъанына да багъа бичгендиле. Элледен келип да къарагъандыла ол затлагъа. Хорлагъанлагъа саугъала да бергендиле.

Халкъ устала зурнай, сыбызгъы (рог) ишлеп, жырла этип, адамла уа фахмулу инсанларына алгъыш эте жырлагъандыла ол жырланы, музыка тауушла кѣллерин кѣкге кѣтюре. Аны айтханым, миллетибизни фахмулу инсанларыны ол тюрлю ишлери тѣлюден тѣлюге ѳте келгендиле. «Кѣз кѣргенни – къолла жерине жетдиредиле», – деп болгъандыла уста да, фахмулу да адамларыбыз. Бюгюн илмуда, техникада болдурулгъан уллу жетишимлерибизге мурдор салгъан халкъ устала кѣп ѳмюрлени ичинде эте келген ишлери.

Халкъ усталаны туудукълары энди инженерледиле, промышленностьда илму-техника мурдорда тамамланнган жетишимлени ишчилеридиле, производствону алчыларыдыла, аладан атлары иги жаны бла сау къыралгъа айтылгъанла аз тюйюлдюле. Мен заводлагъа терк-терк бара тургъанма. Тюнене элдеде нартюх, картох бахчалада, малчы фермалада ишлеген таулуланы къоллары бла ишленнген затланы кѣрюп, тамашагъа къалгъанма, бек ѳхтемленнген да этгенме. Ала ишлеген затла кѣп тыш къыраллагъа, Совет Союзну республикаларына жиберилгенлерине къуанмай а къалай къалгъын.

Нальчикни «Цветметприбор» заводу чыгъаргъан приборла заманны чархын бургъан затлагъа саналадыла. Анда ишлегенле заманларын урлагъан адамла тюйюлдюле – ишчи заманны толу хайырланмагъан адамны аны кесини душманына санайдыла. Ол ким болса да, заманны чархын бургъан инсандан кенгде болгъанын унутуп, кеси бетин жойгъанын, тенгини ахшы муратларына кир къондургъанын ангыламайды.

Дагъыда барды бек багъалы затла ишлеген завод. Ол алмазоискатель деген предприятияды. Ол кѣп ѳмюрлени ичинде киши тамамларгъа къолундан келмеген ишни тамамлайды – алмазны кѣз гинжича бюртюклерин жыйып, уллу байлыкъ келтиреди къыралгъа – халкъгъа. Мингле бла саналгъан адамла ишлейдиле анда, – кѣзлери жютю, уста, къоллары уа алтын. Юзmezден кѣзге хазна кѣрюнмеген накъут-налмасны айырып ючюн къаллай бир кюч, къарыу, тѣзюмлюк, жютю кѣз керекдиле! Алтындан, кюмюшден адамлагъа керекли накъышланы ишлегенден башха тюйюлдю юзmezге къатышып тургъан байлыкъны айырып, бери алгъан.

Быллай бир затны эсгерирге сюеме. Ленинградны Эрмитажында мен тиширыу къулакъ сыргъала кѣрген эдим эртте. Ала Майкоп сахар-

дан узакъ болмай табылгъанлары жазыла эди. Аланы ишленнгенлери жарым айгъа ушай эди. Къулакъ сыргъала бизни жыл санаубузгъа дери ючюнчю ёмюрде ишленнгенлери белгилиди алимлеге.

Россейни патчахы белгили жерден чыкыгъан акъсюек тиширыугъа саугъа этерге эсине тюшеди деген хапар жюрюйдю халкъда. Бир французлу устаны – къулакъ сыргъала, жюзюкле, башха накышла ишлеу жаны бла халкъла аралы конкурса биринчи жерни алгъан адамны, кесине чыкыртады. Ол адам алты ай кюрешгенди тиширыугъа тийишли саугъа ишлерге. Болалмагъанды.

Мен, ол шартны юлгюге келтире, приборла ишлеучюлени этген затлары тюз ма аллай усталыкыны излегенлерин чертирге суйгенме. Сора ол Майкоп тийресинде табылгъан къулакъ сыргъаланы ишлерге бизни миллетни усталарыны къолларындан келгенин да белгилей кетейик былайда.

Уллу цехде станокла тизгин салыныпдыла. Ол санда башлары мияла бла жабылгъан, къумач бла тышланган станокла да бардыла. Аллай станокла мекям ичинде хауаны специалистле тохташдыргъан мардада сакылауны излейдиле. Алай болмаса аланы ишлерине тасха тюшерикди. Бу иш жаланда алтыны, кюмюшню... усталарыны – ювелирланы къолларындан келлик зат туююдю. Башханы къой, бир-бир деталланы жарашдыра туруп, микроскопланы, уллу усталыкыны, билимни, фахмуну излеген приборланы хайырланмай болмайдыла цехни адамлары.

Былайда башлары мияла бла жабылгъан станокланы жангыдан сагъына, эрттерекде болгъан бир ишни айтмай болмайма. Кюнлени биринде, биз айтхан заводну къоншусунда орналгъан предприятияны контроль бёлюмю къайгылы хапар эшитдиреди коллективге. «Жибериллик жерлерине атландырыгъа хаппа-хазыр болгъан приборланы комиссия жараусузгъа чыгъаргъанды». Тынгысызлыкъ башларын бийлеген специалистле, оноучула ол иш не хыйсапдан, кимни терслигинден болгъанын тинтип башлайдыла. Механизмле мингле бла саналгъан приборладан къуралгъандыла. Къалайда, къаллай жангылыч болгъанын тапхан тынч туююдю. Болалмайдыла. Тышындан специалистле чакырадыла.

Кёп тинтиуледен, сынауладан сора табадыла излегенлерин. Цехде ишлеген тиширыуладан бирлери нёгерине тузланган чабакъ келтиргенди да, аны стол юсюне салып, тенг кызына берирге унутуп къойгъанды. Аны ийисинден болгъандыла жараусуз приборла.

Аллай цехледе кыызлагъа дух ийис этерге окъуна къоймайдыла.

Жангы станокла бла бирге илмуну жетишимлери да келе башладыла. Хар цех ишге жангы адамланы юйретиуню школу болуп тохтагъанды. Ол тюрлю школну устазы Александр Воскресенскийни таныучу эдим мен. Ол Ташкентден Нальчикге келгенли сегиз жыл болады. Устаз заводха уа тюз ол продукция чыгъарылып башлагъан заманда келген эди.

– Ма Германиядан келтирилген эки станок-автомат, ала бла ишлерге юйренсенг, махтау санга, – дегендиле анда оноучула.

Сёзсюз, аланы ишлетирге юйреннген алай тынч туююл эди, – бек терен билимни эм усталыкъны излеген станокла-автоматла эдиле ала.

– Немецли станокла-автоматла не къабартыча, не малкъарча бил-мейдиле, – деп, бир бирге лакъырда эте эдиле жашла.

– Къайгъы этмегиз, орусча сёлеширге юйретирме мен аланы, – дей эди токаръ. – Юйретеди ол, механизм хайырлы ишлеп башлады заводда.

Кёп бармай мында заводха 22 станок-автомат къуллукъ этип башлайдыла. Алада Воскресенский юйретген къабартылы, малкъарлы жашла бек базыныулу эм хайырлы ишлейдиле. Бу цех предприятияда алчылыкъны алып тохтады.

Заманны чархы Жабраил Жерештиевни – ишчини къадарында ол кеси умут этгенча магъананы тутмады. Жаш артист болургъа суюдю да, драма театрда къабарты труппада тохтады ишлерге. Ол, жыл саны келип, Совет аскерде къуллукъ этерге кетди. Жабраил ол борчундан къутулур заманга дери театрда, Жерештиевни жашауунда да белгили тюрлениуле болдула. Ол аскерден къайтхандан сора театрда – алгъыннгы жерине тохтады ишлерге. Болсада Жабраил жангыдан заводха барыуну тийишли кёрдю. Жюреги суюген ишге – театрда уа тартдыргъанлай турады. Алай заводну уллу коллективи да кесин суюдюрмей къоймады анга. Не уа къысха заманны ичинде не къадар жангы шуёх къоллу болду. Аланы кёбюсю жашауларында биринчи атламларын бу завода этип башлагъандыла. Жерештиевни акъылына бир сейирлик зат тюшеди: заводну клубунда драма кружок къурап, сахна оюнда кеси заманыны адамыны сыфатын халкъгъа туура этерге.

– Жангы деталь чыгъарыуну жалчытыу да чыгъармачылыкъ ишди, – дейдиле шуёхлары. – Мында хар ишни юсюнде да артист болургъа керекди заводну адамы. – Мастер Брагин Жабраилни башламчылыкъын бек тюзге тергеп, бу ишинде анга болушууну кеси борчуна санайды.

Приборла ишлегенлени жюректери жаланда алгъа итинедиле. Заводда болгъан хал айтдырады манга ол оюмну.

Завод бек къыйын ишлени тындырлыкъ станокла алгъанды. Ала бла детальланы кёп кере уллу кёргюзтген зат бла (увеличитель бла) жарашдырыргъа онг барды. Ишчиле башларын къара къумач бла (алгъын сурат алдырыучула этиучюча) жабып, алай этедиле чыгъарлыкъ продукцияларын. Ол амал кёзлени хатадан сакълайды, ишчини къанын къыздыргъан болумладан кери этеди. Болсада мында ишни хайырлылыкъы иги ёсмегенди. Конструкторла техниканы ахыргъы жетишимлерин байракъ этгенлей айланадыла, ишни халына теренирек тюшюнюуну амалларын излеп, «Излеген – излегенин табады» дейдиле. Конструкторла, жангы станок ишлеп, производства къыйын болумланы тюзетиуню жалчытадыла,

Бабаланы Раиса, жашлыкъы жаз башы гюлню чакъгъанына ушагъан къызчыкъ, заводха келгенинде, кёп къыйын ишлени тамамлагъан ста-

нокга юйренип, бирси адамла бла тенг борчуму толтуруп башларыкъма деген оюмдан кенгде болгъанды ал заманда. Ол кеси да сабийлей ёксюзлюк сынап (атасы урушда ёлгенди), дуня азабын сынагъанды. Юйюрге сабийлени таматасы эди Раиса. Аны себепли кичи къарындашчыгъын бла эгешчигин, алагъа уллу къыйынлыкъ сынатмай, къолундан келгенни этгенди, – анасына жетген къызча болушханды. Элде кеси билген-юйреннген ишин этип тургъанды къыз: ийнек саугъанды, бахчада ханс артханды, тирлик жыйгъанды, къышха малчыкъларына бичен хазырлауда таматаладан артха къалмагъанды. Сора энди заводха келип, ёмюрюнде кёрмеген ишине нек тирелди? Эки, юч оюмну туудургъан насийхатчыла да алгъа экили этгендиле муну.

– Сен эр киши тамамларыкъ ишге келип тирелгенсе. Къайда кёргенсе неда кимден эшитгенсе, таулу къыз станокда ишлегенди деп? – ол сёзле бек сагъыш этдиредиле Раисаны.

Анасы уа былай деди:

– Бир кишини айтханына да къулакъ салма. Жашауда кесинге жюрегинг суйген жолну сайла.

Сайлады ол кесине тюз жолну.

Раисаны мастери – оруслу эр киши, кеси билгенни анга да юйретир ючюн бир тюрлю ауаралыкъдан баш тартмай кюрешгенди. «Автоматланы адамла ишлегендиле, алагъа бой салдырлыкъ да адамладыла», – деген оюмну къыз кеси акъылындан бир да кетермегенди.

Энди уа Бабаланы Раисаны къарамында тёрт автомат-станок ишлейдиле. Таулу къыз алагъа «дерс» береди да, сора ала аны къалай толтургъанларын тинтеди. Аланы тауушларындан ангылайды бузукъсуз да, хайырлы да ишлегенлерин.

Ол жетишимлеринден сора Бабаланы Раиса окъургъа университетге киреди (заочно). Энди аны ишчи столунда тюрлю-тюрлю инструментле бла бирге окъуу китапланы да кёрюрге боллукъду.

Быллай бир хапарны айтханлагъа тынгыларгъа да тюзгенди манга. Бурун заманлада патчахны Кавказда келечисине Петербургдан къонакъла келгендиле. Аланы биргелерине бир тиширыу да болгъанды. Ол адам къонакъларына эр кишилеге жарагъан саугъала этгенди. Тиширыуну кёлуне уа не бла жетерге билмегенди. Сора бир къабартылы тиширыугъа – къумач согъууну устасына, миллет адетледен хапары болгъан адамгъа, баргъандыла акъыл сурай. Андан жыйрыкълыкъ алып келедиле акъсюек тиширыугъа кёргюзтюрге.

– Не сейирлик, не ариу, не иничке халылы къумачды бу, – дегенди къонакъ тиширыу, аны неках жюзюк салыннган къолу бла шош сылай.

Бабаланы Раиса да, биргесине ишлеген жаш таулу къызчыкъла да этген затлагъа къарап турсанг, акъсюек тиширыу ол къумачны юсюнден айтхан оюмну къатларыгъынг келеди.

Хар жерде да уллу – жангы тюрлениуле, алгъа барыуну сейирлик юлгюлери.

Тёртжюзжыллыкны байрамы

1957 жылда Къабарты Россейге кеси ыразылыгы бла къошулгъанлы тёрт жюз жыл болгъаны бла байламлы бизни республика партияны Ара Комитетине бла Совет Правительствогоъа бу уллу история магъанасы болгъан байрамны тийишли даражада белгилерге болушурларын тилейди. Къабарты-Малкъарны тилегин толтурадыла ала. Совет Правительство байрамны бек тийишли даражада белгилерге, орус литератураны бла искусствону кюнлерин Къабарты-Малкъарда бардырыргъа, сора бизни республиканы литературасын бла искусствосуну кюнлерин а Москвада бардырыргъа деген бегимин да къолгъа этип къайтама мен Москвадан.

Бек кёп иш этилирге керек эди. Республиканы чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген коллективлери тындырлыкъ жумушланы планларын тынгылы да, терк да жарашдырырча этерге, той-оюн къауумланы фахмуларын ачыкъларыкъ къарауланы бардырыргъа, алай бла жангы фахмула кимле болгъанларын ачыкъларгъа керекбиз бек алгъа. Москвадан болушлукъ излей эдик да, ол келди.

Россей Федерацияны Культура министерствосу искусство бла культурада атлары айтылгъан усталаны – фахмулу адамланы жиберди бизге болушургъа. Бизде да, Москвада да бардырыллыкъ декадаланы хазырларыкъ штабны къурадыкъ. Бу зат да хар неге кёзю, сёзю жетерик, айтхан, этген иши барлыкъ адамгъа – фахмулу совет композиторгъа – Вано Ильич Мураделиге, буюрдукъ штабны ишин.

Той-оюн къауумланы фахмуларын ачыкъларыкъ къарауланы бардыра туруп, Мурадели бизни жашлагъа бла къызлагъа къарап, болмагъанча ёхтемленнгенин унутмайма.

– Алим, къара ол ишге, – дей эди ол манга, – не къадар ариу да, фахмулу да къызыбыз барды?! – Была москвачыланы тепсетирикдиле кеслерини ариулукълары бла. Аланы жүреклерине жол табарыкъдыла, сёзсюз. Тиширыуну ариулугъу да фахмуну бир шартыды.

Мурадели ол ариулукъну адамлагъа бютюнда жууукъ, бютюнда тынгылы кёргюзтюнюю жолун излейди. Бир жол Минги Тау тийресине барыргъа тюшеди эсине. Барады. Минги Тауну биринчи кере кёрген сунар эдинг аны, къалпагъын тешип, къолуна алып, жерге тобукъланып: «Дунияда Минги Таугъа жетген тау жокъду. Аны кеслерини инбашларына кётюрюп тургъан таула ауурлукъну аз да сезмейдиле. Нек деп сорчу манга? Минги Тау Кавказ тауланы фахмуларыды да, поэзияларыды да андан».

Вано Мурадели мени бла бош алай ушакъ этмей эди, ауузу сёлеше тургъанлай да, башы сагъышдан, тюрлю-тюрлю оюмладан толу эди.

– Кёремисе Минги Тауну тюрсюнюн? Чыммакъды. Акъ тюрсюнюлю – ол деменгилиликни тюрсюнюдю, фахмуну тюрсюнюдю. Ол аллай бир бийикди, анга ушакъ нёгер жаланда кёк кенглиги болаллыкъды.

– Аны ушакъ нёгери жаланда кёк угъай, – дедим Вану Ильичге, – ол сени бла да сёлешеди. Сен «фахмулу» деген сёзню нек айтдынг былайда? Минги Тау санга ол затны юсюнден соргъанды да, аны ючюн сагъыннганса. Тау таугъа тюбемейди дейдиле. Сиз тюбедигиз да...

Ол тюбешиуледен, айыпсыз тамамланган кёп ишледен, Вану Мураделини терен магъаналы оюмларыны жашауда алжаусуз бардырылгъанларыны хайырындан Къабарты-Малкъарны культурасыны бла искусствосуну кюнлери Москвада бардырылгъан кезиуде Минги Тауну суратын Уллу театрны сахнасында кёрдюк.

Театргъа келгенлени кёплюгюн санап таусаллыкъ туююл эдинг. Аланы араларында атлары кыралгъа айтылгъан артистле, искусствону, культураны фахмулу келечилери, партия, совет кюллукучула да бар эдиле. Бизден баргъан артистле бла оноучула иги да жунчугъан кезиулери болду. Аны да бар эди сылтауу. Жыр эм тепсеу ансамбльни, художестволу самодеятельность къауумланы бир-бир адамлары кесекледен (гриппден) ауруп, ишибизге тасха тюшюрюрге кърккюу салдыла. Не этерге керекбиз? Аланы орунларына башха адамла табаллыкъ туююлбюз. Программаны тюрлендирирге керек болур, баям. Даулашла башландыла. Сахнаны жабуун ачаргъа уа заман бола турады. Бир заманда концертге хазырлагъан кийимлерин да кийип, ол ауругъан кызла, жашла бири-бири ызларындан табыладыла алайгъа.

– Къайдан чыкъдыгъыз?

– Больницадан къачып келебиз.

Культура министр аланы артха ашырып умут этди.

– Ауруугъузну бирси артистлегедамы жукъдурургъа айланасыз?!

Ол ауругъанланы температуралары кётюрюлюп, бетлери кызарып, аман сагъатлы болуп сюеледиле. Алай, халларына кёре, ким не айтса да, сахнада борчларын тынгылы этмей а кетерик туююлдюле. Бу жууаплы концертге эрттеден кёп кыйын салып хазырланнгандыла. Андан сора да, мында ала этерикни этерик адам жокъду. Аны да бек иги ангылайдыла артистле.

– Къайгъы жокъду, – деди Вану Ильич, – концертден сора барыра больницагъа. Терезе бла тюшюрюбюз палаталарына.

Концерт барыбыз да кюуанырча тынгылы болду. Бизге кьараргъа келгенлени жарыкъ кьарслары артистлерибизни кёллерин Кавказ таула бла тенг эте эдиле. Башхаланы кьой, Вану Ильич окъуна асыры кюуаннгандан кёз жашларын тыялмай эди. Бек биринчиден, жарыкъ кьарсла аны фахмусуна, бу жууаплы тюбешиуге халкъны терен оюмлукукъ бла хазырлагъанына урула эдиле.

Программабызны башындан ахырына дери бир жерде бир тюрлю жангылыч иш болмады. Концертге келгенле эки башлы деменгили Минги Тауну суратына кьарап да дуня заукуьлугъун алдыла, кеслерин Кавказгъа келип, аны кьатында сюелген сунуп. Бизни артистлерибиз ол концертде ахыр жырларын, тепсеулерин ол суратны кьатында бардыр-

гъанларында уа, айтып тауусмазча тауушлукъ эди ишибиз – концертни сураты Минги Тауну суратындан да бийик эди.

Бизни жазычуларыбыз, художниклерибиз, той-оюн къауумларыбыз он кюнню ичинде москвачылары бек сыйлы къонакъларына саналгъанлай турдула. Энди юйюбюзге ашыгъыргъа керекбиз – москвачыла бизге келликдиле къонакъгъа. Иш кѣпдю эм бек жууаплыды. Республикагъа ары дери бир заманда болмагъанча кѣп къонакъ келликди – Москвадан, къоншу республикаладан, крайладан, областьладан.

Къабарты-Малкъар айныуну жолундады. Правительствоу беги-минде Нальчикде жангы театрны къурулушун бардырыргъа, кѣп санда жашау журтла ишлерге, орта энчи билим берген музыка окъуу юйню ачаргъа, «Нальчик» курортну, альпинизмни андан ары айнытыргъа деп белгилениледи ол документде.

Миллет адетлеге тийишлиликде тѣрт минг адамгъа жери болгъан жашил театр да хайырланыргъа берилгенди. Дагъыда бир иги иш этилликди бизде: педагогика институтну орунуна къырал университет ачыллыкъды. Ол Север Кавказда аллай биринчи окъуу юй боллукъду. Къабартылылары бла малкъарлылары эрттеден бери этген муратлары тола баргъанларыны ахшы юлгюлеридиле ол затланы барысы да.

* * *

Москвачылары Къабарты-Малкъаргъа келгенлери бизни кѣзюбюзню кѣп затха ачдыла. Он кюнню ичинде къууанчны чеги жокъ эди. Къабарты Россейге кеси ыразылыгъы бла къошулгъанлы тѣрт жюз жыл болгъаны бла байламлы бардырылгъан байрамгъа келген чакълы бир къонакъны Север Кавказ ары дери бир кере да кѣрмегенди. Шахарлада, элледе, тау жайлыкълада, сабанчы къошлада музыка, жыр тауушла кече, кюн да эшитиле эдиле, назмула окъула эдиле, жашла, къызла, жыл санлары келген адамла окъуна тойлада сюзюле эдиле, «Бизге артистле, поэтле, жырчыла жиберигиз, эллилени тилеклерин толтуругъуз», – деп сѣлеше эдиле бизге районладан.

Мен Жашил театрда болгъан концертни бир да унутмайма. Шинтиклени ал тизгинлеринде акъсакъалла олтура эдиле. Къобуз согъулгъан сагъатда таякъларыны бурунларын жерде «тепсете», башларында уа барысыны да ѳре бухар бѳрклери. Ала концертге кѣл салып, бир бирге чырмау болмай къарайдыла.

Сахнагъа балетде тепсеген жашла бла къызла чыгъадыла. Уста билеме мени къоншуларым – къабартылы къартла, искусствону бу тюрлюсюн кеси ѳмюрлеринде кѣрмегенлерин. Аланы бетлерине кезиу-кезиу къарап тургъаным да аны себеплиди. Бир заманда акъсакъалла бир бирге къарап тохтадыла, тынгылауну басып. Аладан бирлери сахнада бола тургъан ишлеге бюсюремегенин ангылата, бѳркюн энишге тартып, кѣзлерин жапды. Кѣп турмай сокъуранды ол ишине, – бѳркюн ѳрге этди – кѣзлерин ачды.

Башха къарт а къан тамырлары багъаналача билиннген къол аязы бла жапды кёзлерин. Алай бири бирлериден кенгнге кетген бармакъ аралары бла толусунлай кёре эди сахнада тепсегенлени.

Кишпек элде алыкъа клуб ишленмегенди. Болсада аны адамлары да сюедиле байрамгъа къараргъа. Аланы да этдиле ыразы тойчула. Ары къонакъла бла бирге мен да баргъан эдим.

Миллет азыкъла, миллет адетле, төреле, миллет искусство къонакъланы бек къууандырдыла. Ала Къабарты-Малкъарны жеринде кёргенлерин ёмюрде да унутмазлыкъларын айта эдиле, кете туруп да, ары дери да.

Устаны кеси белгиси

Республиканы Баш Советине айырыула бла байламлы болуучу жыйылыуладан мени президиумгъа къондуруп, сёлешгенле бирден бирге алып махтап башласала, асыры жунчугъандан, халкъны бетине къараялмай эдим. Башхаланы билмейме, мен бир-бирде адамла махтауун эшитгенден эсе, тырман этип, жетишимсиз затымы кёзюме айтсала, кёп да ыразыма. Аллай кезиуледе айтылгъан кемчиликлени кетериуню жолун излейсе кеси акъылынгда, жүрегинге сабырлыкъ бересе. Адамла кеслери айыргъан депутат къаллай болурун сюе эселе да, санга тюз аллай багъа бичедиле тюбешиулени кезиуюнде. Мени ангылауумда, депутат халкъны къулу-къарауашыды. Аны тюз ангылап, айырычула бу затны юсюнден этген ишлерине сокъуранмазча жүрютюрге керекме кесими.

Тюзюн айтсакъ, поэт да, жазыучу да халкъны къулу-къарауашыдыла. Депутатны бир къауум заманнга айырадыла, жазыучу уа кесини фахмусу бла халкъгъа ёмюрден-ахыргъа къуллукъ этеди. Тюз сёзлю, алдаусуз, тутхучлу, таза, сабыр, къайгъырыулу адам болмакълыкъ – хар инсанны бек магъаналы илишанларыдыла. Ол затла депутатха бла жазыучугъа бир кибик керекдиле.

Бир жол университетни бир къауум студенти келедиле манга. Ала жетеулен эдиле. Аладан бирлери иги да жунчугъанын билдире айтады нек келгенлерин. Министрлени Советинде университетни ишине жууаплы мен туююлме, башха адамды дейме. Ала аны ангылагъанларын билдиредиле, сора биз къуллукъчугъа угъай, поэтге – депутатха келгенбиз деп, ачыкъ айтадыла.

Келгенлерини магъанасы буду:

Ала жашагъан элдеде колхозланы председательлери адамланы энчи малларын – ийнеклерин сыйырып, колхозгъа ётдюредиле. Аны бла байламлы аланы юйюрлери уллу жетишимсизлик сынагъанларын юлгюле келтирип айтадыла.

Студентледен сора къартла да келедиле ол элледен, жарсыулары уа – бир. Акъсакъалла Москвагъа жазаргъа неда Ара Комитетге адам жиберир акъылдабыз, былайда сени сёзюнг керекди дейдиле.

Аллай тарыгъыула керек болмагъанларын, ол тюрлю жарсыуланы тюзетиуге республиканы къолундан келлигин ангылатама.

Барама ол элlege тарыгыулары сылтаулары ачыкъларгъа, кертиси бла бир-бир оноучула колхозлада хар жюз гектар сюрдю жерге тергегенде ийнеклени санын бек терк ёсдюрюп, кеслерин алапат иш этгеннге санатыргъа кюрешгендиле. Аллайла колхозда малланы санын тёлю алыу бла кёбейтирни орунуна эллилени ийнеклерин учуз багъасы бла алыуну тийишлиге санагъандыла. Ол оноугъа бой салгъанла болгъандыла. Нек? Колхоз ийнеклерин колхозгъа берген ююрлени кюн сайын кереклиси чакълы бир сют бла жалчытып турургъа сёз бергенди.

Элли оноучула ол ишлери тамбла колхозгъа уллу хата келтирлигин ангыламагъандыла. Колхозла жыл сайын элде бузоулары контракт бла алып, планлары алай бла толтуруп тургъандыла. Энди уа ол иште кеслерини онгларыны ахырына жетип тохтагъандыла.

Ахырысы-къысхасы, ол оноучула колхозну уставына бузукълукъ этгенлерин боюнларына алып, айырычулары бла депутатлары алларында терсликлерин алай бла ариулагъандыла.

* * *

Мени чыгъармачылыкъ ишим тохтамай артха созула баргъаны бек тынгысыз этип башлады. Жыл саным келе баргъаны сайын а литература борчум бютюнда къаты излей эди жазыу ишни менден. Къуллукъдан кетип, чыгъармачылыкъ ишни къаты къолгъа алыр акъылгъа келдим.

– Ол уллу къуллукъну кеси ыразылыгъынг бла къалай къоярса? – деп тохтадыла шуёхларым.

Мен КЪМАССР-ни Министрлерини Советини Председателини, РСФСР-ни Баш Советини Президиумуну Председателини заместителини къуллукъларын Къабарты-Малкъарны Жазычуларыны союзуну правленини председателини къуллугъуна алышындырлыгъымы эшитгенлеринде уа, бютюнда бек сейир этдиле.

– Эки заместительни къуллугъун бир председателни къуллугъуна алышындырама, – дедим мен да, ойнагъан кирик этип.

«Чудесное мгновение» деген биринчи романымы ыйых кюнледе бла солуугъа чыкълан кезиуомде жазгъанма. Бир-бирде къырал ишден алгъаракъ келип да эте тургъанма жазыууму. Акъылыма келген кёп назмуларым къагъытха тюшмей, жокъ болгъандыла терен сезимимде.

Энди уа къалай сейирлик дунягъа ычхындым. Олтур да, аямай жаз, къаллай бир керек эсе да – башынга бошса. Алай бир-бирде башыма сейирлик оюмла келип, жашаусуз этедиле: Министрлени Советине чакълырып, ол школну, бу больницаны къурулушлары башла, алагъа къоратыллыкъ ырысхыны, къурулуш материаллары изле, къайдан сюйсенг, андан тап дейдиле шагълрей ауазла.

Жашауумла литература баш жерни алып тохтады. Хар жангы китабымы юсюнден окъуучуларым бла тюбешиледе уллу ёхтемлик бла сёлешеме. Библиотекала да чакълырадыла аллай тюбешиледе. Жангы китапны сюзюу, аны юсюнден тынгылагъан бек жарыкъл байрамгъа саналгъанды манга.

Литература ингирледен биринде ишибизни бошагъандан сора бир жашаулу тишируу, мени къатыма келип, былай айтды:

– Сени кесинги китабынга хар сёзюню бир бирине чилледен кёлек тикгенча келишдиргенсе. Ёмюрюнг узакъ болсун.

Литература ингирледе жазыучула, китап окъуучула да бир бирлерин иги билирге, таныргъа онг табадыла. Миллет республикалада бла областьлада аны магъанасы бютюнда уллуду. Фахмулу жазылгъан китап, жаш терекни хар адамны да кёзюне ачыкъ кёрюннген жангыз кёгетиди. Ол миллет сезимни бла ёхтемликни, керти шуёхлукъну терен магъанасын, деменгили къыралыбызны халкълары бир кибик эркинликде, тенгликде жашагъанларыны къууанчын узакъгъа эшитдирип айтхан жырыды.

Бир къауум жазыучу болуп, колхоз къурап, китап сатхан базаргъа бардыкъ. Россейни орта сомунда ол иш чыртда сейир туююлдю – эрттеден жюрюген адетди. Бизде уа анга сейир этмезлик адам жокъду хазна. Таулу базаргъа барып, къама, арбасыны чархларына жау, къол тирмен, атына нал, ат иер... аллыкъды. Китап сатып алыргъа деген оюм а къайда! Бусагъатда уа ол иш таулуланы да сейирсиндирмейди.

Къабарты-Малкъарны потребсоюзу базаргъа барлыкъ жазычуланы китаплары ары кёбюрек элтгенди. Сора базарны оноун жюрютген адам жыйылгъанланы жазыучула бла шагъырей этеди:

– Былайда – сизни кёз туурагъызда, сюелгенле бизни белгили жазычуларыбыздыла (ол бизни хар бирибизни атыбызны, тукъумубузну айтады), аланы барысыны да китаплары бардыла мында. Бери жууукъ келигиз, сайлагъанларыгъызны алыгъыз. Китапланы – ахчагъа, автографны уа хакъсыз аллыкъсыз. Китапла багъа туююлдюле, жарым сом неда бир сомду хар китапны багъасы. Анга автографны да къошсагъыз а, алгъан китабыгъыз ёмюрлюк саугъады сизге.

– Автограф а неге керекди? – деп сорады биреу.

Базарны къурагъан адам ол соруугъа олсагъат окъуна жууап берип къоялмады. Эсинде да жокъ эди бирле алай сорурла деп. «Автограф, – ол устаны, фахмулуну энчи белгисиди», – деди бир кесек сагъыш этгенден сора. – Алгъын сауут ишлеучю уста санга къама неда сюнгю, кылыч ишлегенди берген багъанга кёре. Анга кесини тукъум тамгъасын салгъанды, – санга ёмюрлюк саугъасы эди аны санга. Бюгюнню ишибиз да ма алайды. Сёз ючюн, китапны багъасы бир сомду, ол китапны жазгъан адам санга атап, хурметли сёзле жаза эсе китабына – ол ёмюрлюк саугъады – юйюрюнде тёлуден-тёлуге сакъланырыкъ. – Андан сора дагъыда бир сейирлик сёз айтды базарны къурагъан:

– Сен бюгюн сом берип алгъан китабынга жазыучу бир къауум сёз жазып берди эсе, сен жазыучу ёлгенден сора китабынги музейге элтсенг, аны ючюн бюгюн берген ахчангдан эсе юч-тёрт кере кёп ахча аллыкъса.

Ол адам айтхан сёзле бизге бек хачыуун тийгендиле десем, ётюрюк боллукъду. Да жаныбызгъа да нек тиерге керекди? Ол келлик тёлуге къайгъырады – бюгюнню китапла алагъа да къуллакъ этсинде деп.

Китап алыргъа келген сабийле, пионерле, хар жазыучуну къатына барып, жазыу этгенине, къол салгъанына жашыртын къарай эдиле. Бир жашчыкъ къатыма жууукъ келип, жазыу хатыма, къол салгъаныма къарап турду иги кесекни. Сора нёгерчигине айтды:

– Ма аны китабын ал, – деп, мени кёргюзтдю, – залим ариу къол салады.

Ариу жазыула этсем, ариу къол салсам, китапларым терк сатыллыкъларын ангыладым.

* * *

Китап окъуучуланы конференцияларын бардырыу тёреге айлана баргъанына къууанабыз жазыучула. Ол ишибизни сабанчы къошлада, малчы фермалада, школлада, клублада, окъуу юйледе да бардырабыз. Библиотекалада ишлегенле уа, жангы китап чыкъса, малчылагъа, сабанчылагъа барып, аны юсюнден хапар айтадыла. Дагъыда бир зат – конференциядан сора концерт кёргюзтгендиле жыйылгъанлагъа, поэтле назмуларын окъугъандыла, композиторла, артистле да кеси сёзлерин айтхандыла.

«Чудесное мгновение» деген романным чыкъгъандан сора бийик тау жайлыкъда ишлеген малчыларыбыз мени къонакъгъа чакъырадыла. Алагъа жетгинчи, къыйналыргъа да тюшгенди – жауун жаууп, ырхы жолланы тозурагып, жунчуулу кюн эди. Бизни «газик» таудан келген ырхыдан кючден бла бутдан къутулгъан эди. Артха къайтыргъа кёп-кёп болдукъ. Алай жайлыкъда бизни сакълагъанланы сагъышларын этдик.

Кечегиде жетдик фермагъа. Малчыла эригиусюз сакълагъандыла бизни. Конференциябыз кёк кюкюреген, элия бутагъы тёгерекни жарытхан болумда башланды. Башха фермаладан келгенле конференция бошалгъандан сора да ашыкъмадыла кетерге. Ала эрттенликде кюн таякълары тау башланы къакъгъан кезиуде атландыла фермаларына. Хар бири ишине ашыгъа эди, жашла атла бла, къызла жаяулай.

Сормай келди къыйынлыкъ

Мени эллиужыллыкъ юбилейим бла байламлы республикагъа кёп къонакъ келди. Жарагъан къонакъбайлыкъ этип, барысына да жүрек ыразылыгъымы билдирип ючюн къолумдан келгенни артха салмадым. Ала жаланда манга алгъыш этерге угъай, жамауат жашауну бир энчи бутагъы болгъан литературабызгъа махтау берирге келгенлерин айтадыла. Ол кезиуде Къабарты-Малкъарны суратлау литературасы битеусоюзгъа белгили болгъан эди иги жаны бла.

Ёмюрюмде эсимден кетмезча къуралыулу, уллу жүрек кётюрюулюк бла озду юбилейге аталгъан жыйылыу. Андан сора къонакълагъа республиканы ариу жерлерин – сейирлик тауларын, табийгъат байлыкъларын кёргюзтюр акъылда Бахсан аузуна атландыкъ. Анда «Чегет канат жол»

ол кезиуледе берилген эди хайырланьыргъа. Ол да, таулула этген бек татыулу шишликле да тарта эдиле кеслерине.

Кюн айтып таусмазча ариу эди. Минги Тауну башындагъы ёмюрлюк бузланы жылтырагъанлары кёзню къамата эди. Уллу черекни башланган жеринде – бийикледе – къая къабыргъаларында кеслерине жол табып саркъгъан суучукъла уа литературагъа жангы сыфат берлик шарт эди.

Тюз да машиналадан тюшгенибизлей, къонакъла жерден къайнап чыкъгъан гара суулагъа жан атдыла. Андан сора канат жолгъа ашыкъдыла, бир кесек заманчыкъгъа окъуна таула бийикликлеринден ёрге кётюрюлюрге суюдюле. Къобуз таууш да узакъгъа эшитиледи. Шапала, бир-бирлерине эришгенча, уллу теркликде кёл салып узаладыла ишлерине, шишлик этерге хазырланган жашла от жагъаланы мыдыхларын ёрге къалагъандыла.

Мени бла ары баргъан шуёхларым: РСФР-ни Жазыучуларыны союзуну оноучуларыны къауумунда болгъанла – Сергей Баруздин, Мустай Карим, Сергей Бондарин, мени прозамы орус тилге кёчюрген адам, Москвадан, къоншу республикаладан бла областъладан келген къонакъла.

Тюшден сора жолгъа атланьыргъа керекбиз. Туугъан элимде да сакълай эдиле ол кюн къонакъланы. Ары кеч болмай жыйышыр муратда машиналаны жюрютгенлеге теркирек барьыргъа кереклисин ангьлатханбыз. Ол эссиз ишибиз уллу къайгъы бла бошалды.

Мустай Карим, аны юй бийчеси Рауза, мен да жашым бла баргъан машина (шофёр жаш адамды – бу ишде хазна сынауу болмагъан дедиле) бир жол жингирикде къыстау баргъан халы бла машинаны элтип, уллу назы терекге урду.

Мен кёкюрек къангама келген къыйынлыкъны сездим. Раузаны къычырыгъы уа дунияда барымы, жогъуму да унутдурду. Ол алда – шофёрну къатында олтуруп эди. Машинаны ким эсе да терекге чюйле бла уруп бегитген сунар эдинг. Мени башым тегерек айланып, кёзлерим жукъ кёрмей къалдыла. Бурунумдан къан келди. Жашым да къычырыкъдан къырады. Мустай къатынына бир болушлукъ этер амал излеп, аны къатына барды да, тиширыуну башындан къан келе тургъанын кёрюп, болушлукъ излеп къычырды.

Бизни ызыбыздан келгенле бир бирге ал бермей чабышдыла. Биреулен жашымы къолундан тартып чыгъарды машинадан. Баям, ачыгъаны бир кесек сел болса керек, ол къычырыгъын тохтатды. Рауза олтургъан жерде терезе ууалып, андан чартлагъан мияла сыныкъла башына чанчылып, ала къанатхандыла. Аны аягъы да болгъанды жаралы. Раузаны эси ауду. Мустай Каримге бла шофёргъа жукъ болмагъан эди.

Бизни Тьрныаууз шахарны больницасына терк жетдирдиле. Раузаны Нальчикге келтирирге къоймадыла андагъы врачла. Бизни да тыйдыла ол больницада.

Экинчи кюн Александрны – жашымы Нальчикге вертолёт бла ашырдыла, нек дегенде, чыкъгъаннга, сыннаннга бакъгъан врач олсагъатда

Тырныауузда болмагъанын айтдыла. Мени да кёкюрек къангама гипс салдыла.

Экинчи кюн Нальчикден бир къауум врач келди бизге. Аланы со-рууларына жууап берген жаланда Мустайды, бизден кёпге онглу эди аны халы. Ала, хар затны ангылап, кимге къаллай болушлукъ кереклисин билгенден сора республиканы оноучулары айтып, Кисловодскеге вер-толёт жибередиле андан профессорну келтирирге. Ол къараргъа керек эди Раузагъа.

Кисловодскеден келген профессор бизге бакъгъан врачны – Хасанби Каранашевни ишине ыразылыгъын билдирди. Бир заманда профессорну палатадан тышында айтхан сёзю къулагъыма чалынды: «Жетмиш беш сагъатны ичинде жукъ болмаса, сау къаллыкъды». Ол сёзле Раузаны юсюнден эдиле. Профессор мени къайгъы этер къыйынлыгъым бол-магъанын айтып, кетди жолуна.

Олсагъатдан башлап, сагъатны жюрюшюн санап башладым андан кёзюмю алмагъанлай: жетмиш беш!

Мени санауум бла кече белинде болду жетмиш беш сагъат. Мен а ашыгъама Раузаны халын билирге. Ундурукъдан къобалмайма, кёкюрек къангам, иегилерим къымылдаргъа къоймайдыла. Мангылайымы сууукъ тинтери басханды, кёзлерим жилийдыла. Тишлерими къаты къысып кё-тюрюлдюм тёшекден. Ундурукъ къатындан кетмей сюелдим бир кесек заман. Сора бир атлам, эки атлам этдим, солуууму теренден ала.

– Къалайсыз? Рауза саумуду? Жетмиш беш сагъат болгъанды...

Мустай къатыныны къатындан чыртда кетмегенди биз бу къыйын-лыкъны сынагъанлы.

– Тиширыу игиди – акъылы, эси жерине къайтхандыла.

Жангыдан жан кирип къайтдым палатама.

Мустай, терезе аллында олтуруп, Тырнауузгъа учхан вертолётланы тергеуюн жюрютгенлей турду – ала бла бизге адам келмей къалмай эди. Аллай кезиуледе Мустай кеси этген жырны тизгинлерин шош мурул-дай эди:

Вот летит вертолёт,

К нам кого-то везёт...

Бир жол Тырнауузну магъданчылары келдиле, бизни кёре. Ала, па-латагъа кирип, бизни бла не айтып саламлашыргъа билмей сюеледиле. Бирлерини къолунда уллу чёргем барды. Ол аны къалайгъа салыргъа билмей, тегерегине тынгысыз къарайды. Сора аны чулгъамын ачдыла да, олсагъат мыдыхдан алыннган ишликлени ариу ийислери палатаны ичин толтурду. Жашладан бирлери уа хуржунундан коньяк чыгъарып салды тумбочка юсюне. Ючюнчю жаш да къуру къолу бла келмеген эди.

– Бизге айып этмегиз, – деди ол, – магъаданчыланы къылыкълары башха тюрлюрек болуучуду – биргебизге стаканла да, помидор, наша да, ол угъай, туз да, ётмек да келтиргенбиз. Бизни тау аууз сизге огъур-сузлукъ этгени ючюн сизден кечгингик тилей келгенбиз. Ол бизни по-этлерибизге ахшы, ариу адетин кёргюзтмей, айыплы этгенди...

Биз магъаданчыла бла ушакъ эте ашыргъан заманчыгъыбызны хычыуунлугъун унутмадыкъ кёпге дери. Ала бизни китапларыбызны окъугъанларын айтдыла. Назму тизгинлерибизни кёллеринден айтханла болдула. Ол а бек иги дарман эди бизге. Сора магъаданчыла ол бизни машинабызны юйюн къурутхан жингирикге – «Алим Кешоковну жириги» деп атагъанларын да айтдыла.

Ол тюрлю кыйынлыкъгъа мен дагъыда тюбегенме. 1966 жылда 12-чи июнда – айырыула аллы кюнледен биринде, Москвадан жазычу Михаил Алексеевден телеграмма алама: «Баш Советге депутатха кандидатурангы кёргюзтгенлерин эшитип, сени алгъышларгъа шуёхларым бла бирге Нальчикге атланганма. Мында къагъытларыбызны жарашдырып, къолгъа этгенбиз. Анда сени ючюн къол кётюрлюкбюз».

Эрттенликде сагъат алтыда атландым Минводха – шуёхларымы алларына.

Жауун асыры къаты жаугъандан, кёз ачдырмайды. Нальчик шахардан чыкъгъандан сора бир жыйырма километр барып, шофёруму къалкъый да, уяна баргъанын кёреме. Мен анга: «Машинаны тохтат да, суу жагъагъа тигелеп, бетинги сууукъ суу бла жуу», – дейме. Унамайды, таланган. Сау кечени тойда тургъанын а айтханды.

– Бир хатам жокъду, къоркъма, – дейди ол.

Къарамымы андан алмай барама. Алгъыннгы кыйынлыкъгъа тюберге суймейме. Насыпха, жолда машинала кёп туююдюле. Айырычула уа кеси участкаларына бара башлагъандыла. Кесим да, айырыу участкагъа барып, борчумдан къутулургъа суюме. Бу ахырзаман жауунну хатасындан самолёт заманында келмесе, аэропортда сау кюнню суюелирге тюшерикди.

Пятигорскеге жетгенбиз. Шофёр машинаны сагъатына жюз километрге сюреди. Жол а учхалауукъду. Бир уллу автобусну ызындан жетгенбиз. Анга: «Жолну патчахы» деучюдюле. Ол, жолну ортасына тюшюп, аллына кишини ётдюремейди. Мени шофёрум машинасын жюз он километр теркликде сюреди, автобусну тенглигине жетгенбиз. Энди бир он метр барсакъ ол халда, автобусну аллына ётерикбиз. Бир заманда ал жанындан окъча атылып келген мотоциклни эслейбиз. Шофёр автобусну озуп, мотоциклге жол берир акъылда аямай сюреди машинасын. Ма палах: учхалай барып, башы тюбюне болду машинабыз. Автобус тохтады. Андагъы адамла бизге болушлукъ берирге чабышдыла...

Насыпха, бу жол уллу кыйынлыкъ сынамай къутулдукъ. Мен аягъымы бир кесек ачыгъанын сеземе.

Энди ГАИ-ни сакъларгъа керекбиз. Алай эте айланнгынчы, кеч боллугъубузну ангылап турама. Ол автобус бла кетип къалыргъа керек эдим. Аны акъылыма алалмагъанма кезиуонде.

ГАИ-да, «Терк болушлукъ берген машина да» терк жетдиле. Милиционерле мени бир машинагъа миндирип ашырдыла аэропортха.

Самолёт кезиуонде жетди. Михаил Алексеевни манга биринчи сорууу: «Ауругъанмы этесе?»

Мен аны ол сорууун – бизни келгенибизге ыразы туююлмюсе деген магъанада ангыладым.

Олсагъатда мени бет сыфатым ол сорууну излегенин ангылагъан эдим, алай кьонакъларыма тюз тубегенимлей окъуна жолда болгъан кыйынлыкъыбызны юсюнден айтыргъа суймедим. Алексеев мени машинама болмагъанына бютюн бек сейир этди.

Такси тутаргъа керекбиз. Алай быллай хауа болумда ол ишни этген алай тынч туююлдю – шофёрла сюерик туююлдюле аллай узакъ жолгъа атланыргъа. Мен женгил атларгъа, кьонакъларымы келгенлерине бек кьууаннганымы ангылатыргъа кюрешеме кеси халым бла, кёкюрек кьангамы да, аягъымы да ачыгъанлары иги да кыйнагъанларын аладан жашырып.

Такси бла жолгъа атланып, машинабыз аугъан жерге жетгенлей, тохтап, шофёрдан хапар алдым. Машинабыз ол халда – башы тубюне айланып тура эди.

Кьонакъларым, машинадан тюшюп, мени бла бирге келдиле алайгъа. – Тохта, бу машина аугъанда сен аны ичиндеменг? – деп сордула, бир бирге ал бермей.

Бу кыйынлыкъгъа тюшгеними билгенден сора, москвачыла бек жарсыдыла – аланы бет сыфатлары мени сыфатымдан эсе бек тюрлендиле. Нальчикге кыйгъысыз жыйышдыкъ. Юйде, сёзсюз, бизни сакълап тура эдиле. Байрамгъа – кьонакълагъа жарашдырылгъан хант кьанга айыпсызды. Краснодардан келлик шуёхларым да жолда болгъанларын билдиргендиле. Хант кьангагъа тийишгенибизден сора бютюнда бек сездире башладыла ачыгъан жерлерим. Ол биринчи кере – Бахсан аузунда ачитхан кёкюрек кьангамы эзилген жерлери жангыргъанлары даулашсызды. Кьонакъларыма тилегенме жолда машинабызны аугъанын сабийлерими аналарына айтмазларын. Бу жарыкъ кюнубюзде аны кьаны бузулурун суймедим.

Мен ачыгъан жерлерими манга берген кыйынлыкъны кишиге билдирмезге кюрешеме. Кьонакъла уа кьууанч сагъатлыдыла.

Телефон зынгырдагъан таууш терк-терк эшитиледи. Аны чолпусун юй бийчем алады хар жолдан. «Алим кьалайды?» – деп соргъаннга: «Игиди, бизни кьонакъларыбыз бардыла, байрамгъа келгендиле шуёхларыбыз», – деп жууаплайды ол.

Бизге сёлешгенле мени байрам бла алгъышлар акъылда туююл эдиле – «Баш Советни депутатына кандидат Алим Кешоков жолда машинасы аууп, ёлгенди», – деген хапар республикагъа терк жайылгъанды.

Тюш замандан бир кесек атлап, краснодарчы шуёхла да жетдиле. Аланы арасында бек ёсюмлю биреу бар эди – менден жарым метрге бийик. Кьонакъла кёп олтуруп, ашап-ичип, дунияны алгъышын этип, кетип тебирегенлеринде, ол узун бойлу шуёх мени кьоюнуна кьаты кысхан заманда кёкюрек кьангам асыры ачыгъандан, жилимукъларым чыкъдыла. Ол а мен шуёхлугъубузну ёмюрлюгюн ачыкълар ючюн жиягъан сунду.

Секретариатны жыйылыуу жолоучулукъда

Озгъан заманланы эсгере, мени жашауумда кёп затны тюрлендирген, бир да акъылымдан кетмеген бир ишни – РСФСР-ни Жазычуларыны союзуну секретариатыны Нальчикде бардырылгъан жыйылыууну юсюнден айтыргъа сюеме.

Кёп даулашладан сора ол жыйылыууну 1959 жылны кеч кюз артында Нальчикде бардырыргъа келишдик, Север Кавказны республикалары, областьлары уруш салгъан кыйынлыкълардан – тозурауладан эртте къутулуп, халкъ мюлкню аякъ юсюне салып, борчла белгилеп, экономикада, культурада да алгъа уллу атламла эте, жетижыллыкъ планны тола баргъанына къууана жашайдыла. Литературада уа алгъа бютюнда ышаннгылы атламла этер ючюн тау суучукъла бирге къошулуп, уллу черек сууну алгъа барыуун жалчыханча аллай онгла къууаргъа керек эди да, ол иште да жетишимле къууандырадыла. Секретариатны кезиулю жыйылыуун бизде бардырыргъа деген оюмгъа тохташхан кезиуде ол зат да эсге алыннганды, сёзсюз. Ол а Север Кавказны литератураларын бирикдиррге, чыгъармачылыкъ ишни андан ары айнытыугъа уллу онгла болгъанларын да ачыкълагъанды.

Россейни Жазычуларыны союзуну секретариаты бу жол кесини кезиулю жыйылыуун жолоучулукъда бардыргъаннга санагъандыла аны ишин къурагъанла. Ол а кесини хайырын кёргюзтгенди. Анда Дагъыстанны, Чечен-Ингушну, Север Осетияны, Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни, Адыгеяны литератураларын профессионал литературагъа санап, биринчи кере сёлешгендиле. Ары дери ол жерли жазычула кеслерини чыгъармачылыкъ ишлерине аллай багъа бичмегендиле.

Сау ыйыкъны ичинде газетле, радио, телевидения Север Кавказны халкъларыны миллет литератураларыны юслеринден хапар айтханлай турдула. Россейни Жазычуларыны союзуну секретариатыны бу жолгъу иши суратлау сёзню байрамына саналды. Башха тюрлю айтсакъ, суратлау сёзню эришиую болду сау ыйыкъны ичинде.

Эртте заманлада Кавказны халкъларында ол тюрлю эришиуле бола тургъандыла, башха затланы юсю бла: къол таш атып, атла бла чаришге барып, жырлап... Ала бир элде неда бир тау ауузда болгъандыла, бу жолча саулай Кавказда угъай.

Секретариатны бу жыйылыуу мени жашауумда да иги тюрлениуню болууна себеплик этди. Анда айтдыла Россейни Жазычуларыны союзуну правленийде болсам, аны ишине иги хайырым тиеригин. Ол заманда РСФСР-ни Жазычуларыны союзуну правленийде председатели Леонид Сергеевич Соболев эди.

Нальчикге жыйылгъан жазычула промышленность предприятиялада, колхозлада, совхозлада, культура учреждениялада болуп, алада адамла бла шагъырей болдула, кеслерини чыгъармачылыкъ ишлеринден хапар айтдыла, назмула окъудула. Культураны учрежденияларында, окъуу юйледе, школлада китап окъуучула бла тюбешген сагъатлары кёп

заманнга дери унутулмай, хапар айтханлай турдула. Ала кеслерини Къабарты-Малкъарда ишлерин малкъар поэзияны мурдорун салгъан адамгъа – Мёчюланы Кязимге, эсгерме ачылыугъа жораланнган жыйылыугъа къатышып бошаргъа деп эди акъылылары. Къаты жауунла жаууп, ол ишге иги да чырмаулукъ этди. Болсада ачылды поэтге эсгерме.

Къууанчлы митинг къыстау бара тургъан кезиуде таулу жашла – уучула, Леонид Соболевни къатына жууукъ барып, анга сауугъагъа таудан кийик улакъчыкъ тутуп келгенлерин айтдыла. Ала орус жазыучу ол сауугъагъа къаллай багъа бичеригин билмей эдиле, Москвагъамы элтирик болур дегенча сагъышлагъа батып эдиле.

Алайгъа жыйылгъанла Соболевни ортагъа алып, асыры къоркъгъандан санларын къалтырауукъ алып тургъан улакъчыкъны къол аязы бла сыртын сылай, ариу сёз айта, бёлек заман турду. Уучулагъа жюрек ыразылыгъын билдирди. Сора былай деди:

– Бюгюн биз эсгермесин ачхан поэт, кеси жашауунда халкъгъа жаланда эркинлик излегенди, аны юсюнден жырлагъанды. Аны ауазы тар тау ауузлада хар кимге да жарыкъ эшитилгенди. Келигиз, таулу поэтни намысына, сыйына, фахмусуна уллу хурмет эте, бу улакъчыкъгъа эркинлик берейик. Айлансын таулада, ташдан-ташха, таудан-таугъа секире, эркинликни къууанчына батылып.

Мен ол сейирлик болумну юсюнден анама хапар айтхан эдим.

Леонид Сергеевич Соболев аны биргесине ишлеген адамла не жаны бла да онглу болурларын суйгенди, алагъа болушханды. Россейни Жазычуларыны союзунда ишлеген заманымда андан алгъан дерсим манга дайым нёгерлик этгенлей келеди. Иги да жыл санда болгъанлыкъгъа, арий-тала билмегенди, этген оноууна киши чурум тапмагъанды. Хар заманда анга уллу хурмет этгенлей жашагъанма.

* * *

Бир къауум жазыучу Иркутске шахарны ючжюзжыллыкъ байрамна чакъырылдыкъ. Жай айны хычыуун ингириди. Соболев анда кеси кёп жыл мындан алгъа жашагъан орамгъа мени бла кел деп тиледи.

Барабыз, кёлюбюз кётюрюлюпдю. Леонид Сергеевични, хар замандача, къолунда таякъчыгъы. Жарыкъды ол. Кесини жашау жолундан ашыкъмай хапар айтады...

Биз ол айтхан орамгъа жетдик. Шошлукъ бийлеген дауурсуз орам. Ол шахарны орта сомундан бир жаныракъдады. Соболев тохтады да, бир ол жанына, бир бу жанына бурулуп, тынгысыз болду. Бир зат излегенин ангылагъанма. Жол жанында узун агъач шинтикге олтуруп тургъан жашаулу тиширыу таба бурулуп, былай сорду:

– Сизни эсигиздемиди, былайда эки къатлы уллу юй болуучу эди, темир къабакъ эшиги бла?

Тиширыу, башын ёрге кётюрюп, бизни таба ышанлап къарады.

– Сиз губернаторну юйюнюмю излейсиз? – деди ол.

– Хау, – деди Соболев.

– Олтурчугъуз былайгъа, Леонид Сергеевич, сенмисе?

– Хау, олма, таныгъанса.

Тиширыу таягъына таяна кётюрюлдю ёрге. Сора ары-бери бир-эки атлам этди.

– Кёрмейсиз бу сейирлик тюбешиуню, – деди ол кёзлерин кьол жаулугъу бла сюртюп, ызы бла битеу къарамын Леонид Сергеевичге буруп. – Не къадар заман озгъанды андан бери. Мен сени атангы – Сергей Филипповични уста таний эдим. Сизни юйюгюзде кёп кере чай ичгенме.

Леонид Сергеевич къарт тиширыуну таныды. Иги да жунчугъан хал алды. Сора, теренден солуп, бир кесек эс жыйды да, тиширыуну кьучакълап, бек тансыкълады. Аланы эскериулерине чырмау болмайым деп, бир жанына тайдым. Ала ёре сюелип тургъанлай этедиле ушакълары. Таякълары бла кезиу-кезиу кёргюзтедиле алайда кёп этажлы юйню. Соболев излеген юйню орунуна ишленнгенди ол. Мен иркутскечи эки къартны нени юсюнден ушакъ этгенлерин эшитмедим. Леонид Сергеевич сабий жыллары арытхан орамдан тансыгъын алалмагъанын а ангылай эдим.

Биз артха – кьонакъ юйге къайтдыкъ. Аны арбазында тохтадыкъ.

– Князь (ол манга бирде алай айтыучу эди), – деди Соболев, – заман болгъанды, ушхууур ашайыкъ. Манга гара суудан эсе кючлюрек зат алыргъа унутма. Кесинг билесе, врачла манга аллай затны эркин этмегенлерин. Болсада...

Соболев Россей Федерацияны республикаларыны бла областьларыны кёп жазыучуларына уллу литературада кеслерини жерлерин табаргъа болушханды. Ол РСФСР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини председатели болуп ишлеген жылларында чыгъармачылыкъ ишни алгъа баргъан заманы эди. Аны хар сёзю, оюмлу оноуу онгдура эдиле хар бирибизни.

* * *

Баям, ол оюм бла бошасам хатасы болмаз дейме ёмюрюмю повестин. Алай бу чыгъарманы ахыр сёзюн жазардан алгъа бу затны окьурукълагъа айтайым: мында кёкге къарап жазылгъан шарт неда аламат затла жокъдула. Хапар айта келгенде, биреуню жанына тиер сёз айтхан эсем, кечерин тилейме. Кёп жылланы ичинде бирге ишлеп, бирге шуёхлукъ жюрютген адамларымы бир-бирлерини кёллерине жетерча жазыу эталмагъанымы уа билеме.

Алыкъа алда этиллик ишле кёп, жол а узун болгъанларына ийнанырыгъым келеди. Жыл саным келгенликге, ахшы оюмла алгъа кёллендиредиле. Иги умутла къанатландырадыла кимни да. Аллай халда сабийлеге суймеклик баш жерни алады. Жаш заманында алагъа артыкъ уллу эс бурмайса. Энди уа кюн сайын алагъа тюбеп, эсли сёз айтыргъа, ушакъ этерге, башларын сылап, ариу сёз кьоллу этерге ашыгъаса, ойнаргъа, кюлюрге да.

Сабийлерим мен тутхан жолну сайламагъандыла, – литераторла болмагъандыла, хар бири жюреги тартхан усталыкъны сайлагъанды. Тамата кызым – Татьяна режиссёрду, экинчи кызым – Елена ингилиз тилни устазыды, жашым медицинаны сайлагъанды. Алагъа бек ырызма – адамгъа игилик этиуню баш борчларына санайдыла. Аланы хайырларындан – ала бла бирге жашаууму бийик акъ таууна ёрлегенме.

Ол бийикликден къарайма келген жолума. Жетишимлерим, кемчиликлерим да кёз туурамдадыла. Ол бийикликге келген жолумда ниетим тауланы акъ къарларыча таза болгъанлай келгениме кыууанама. Бусыгъатда манга келген жолунгдан башха жолну сайла деселе, бек мудах болур эдим, келген жолум жашаууму бийиклигиди, мындан ары да ол жол этерикди мени насыплы.

1960–1965

АППАЙЛАНЫ Лариса

Ана журтум

Ана журтум, бешигими бел бауу,
Аллах берген, жаннет ташда жаратхан,
Мен насыпны, Малкърны да кызыма,
Ана сютю зем-зем суугъа ушагъан.

Таулу ана – сен мёлеги журтуму,
Ненча жигит, сыйлы адам жаратдынг,
Жер башыны ачы, ауур тылпыуун
Кёкюрегингде татлы балгъа ушатдынг.

Сен Къайсынны, Кязимни да анасы,
Бу жашауну тутуругъу, къаласы,
Гараларынг, тауларында кърларынг –
Бары сени жан тамырынг, санларынг.

Ана жүрек – Ана журтум бир сенде.
Нарат ийис хар тарында, юйюнге,
Тау арбазгъа той, бушуу да баргъанда,
Ана алгъыш къабыл болгъан сагъатда.

Мен борчлума, сени керти кызынгча,
Къуллукъ этер кърарууму аямай,
Ана журтум – сени аякъ жанында
Айтылсам да, насыплыма къраргъышда.

Бал татыулу эринлеринг – Минги тау,
Сау аламны къруатлыгъы кърююнунда,
Мен Малкърны, бар насыпны ызыма,
Сен жаратхан Ата журтну кызыма.

Аны ючюн жашауума ыразыма!
Аллахыма къуллукъ этер жанынгма.
Сени ючюн жаным кёрге кирсе да,
Малкърлыма, насыплыма, таулума!

Айтадыла

Айтадыла таш туююлдю жүрек деп,
Жүрек бола кёреме ташдан къраты...
Таш таш болса да, андан мекям салыныр,
Кёп адамны от жагъасын жылытыр.

Адам жүрек, ташча, кьаты болса уа,
Кёлю кьатып, ачыкь жерде кьалса уа,
Жылыталмаз кьуралгъан от жагъаны,
Келип, бутакъгъа кьоннган кьанатлыны.

Суу бузласа, «суу» да бузну атыды,
Адам жүрек кьатса, андан кьатыды...
Кюн жылыуу бузну бек терк эритир,
Суучукь этип, кёл жагъагъа жетдирир.

Адам жүрек сууча бир буз болса уа,
Аны эритир от табылмай кьалса уа,
Кеси эрип, кюн жылыуун алмаса,
Ташча кьатар, сабырлыкь жол салмаса...

Суу кьайнаса, – кьызгъан жүрек кесиди,
Алай жүрек кьызса, – андан иссиди.
Тура кетсе, – исси суу да суууйду,
Тура кетсе, исси сют да ууйду...

Адам кёлю, кюйюп, исси болса уа,
Аны суууталыр кюч жокь, озса да, –
Кеси жүрек сабырлыкьны алмаса,
Ахшы муратларына жол салмаса...

Адам жүрек, таш болмаз ючюн аты, –
Болса керек адамгъа ташдан кьаты.
Къыш келгенлей, сууча бузлап кьалмазча,
От жетгенлей, сууча кьайнап кьалмазча...

Ачы кьадар

Ачы кьадар, кьара кьузгъун кьанаты,
Миллетими деу кьаласын ойгъанса.
Сабийлени аналадан айырып,
Акь таулагъа кьара жамычы жайгъанса.

Тиширыуну кери этип адетден,
Ёз баласын кебинлетип асыратдынг,
Тау башында мёлек кибик орналгъан
Жарлы халкьны бирден ачы сарнатдынг.

«Таулу» деген атны жесирге салып,
Азмы тюшдю учузлукьну сынаргъа?
«Къыралым», – деп, жанын берген уланны
Ким буюрду сабийлерин жояргъа?

Ёмюрюнде жилямагъан къарт ата
Тас этгенди ёхтемлигин бир чакъда.
Кёкюрегинде кысып туугъан ташларын,
Жан бергенди, ачыуланмай къадаргъа.

Ачы къадар, къара къузгъун къанаты
Сау миллетни кюрешгенсе жояргъа.
Ким базынды тауда тауну ояргъа?
Тобукъланмаз халкъым ачы къадаргъа.

Таула кибик жашларыбыз саулукъда,
Ачыу жели босагъаны жокъламаз,
Табийгъатдан келген ана жылыуу
Таулу халкъгъа бир заманда жау болмаз.

* * *

Балхам болуп бу жашауну къачына,
Юйренип да жиляй, кёзде ышара.
Жюрегимде жилямугъум жутула –
Жарсыуму ышарыуум букъдура.

Ол жашауду – ачы жара жүрекге,
Гюлмендини сагъышыма жайгъанча.
Ким биледи, сурат ишлей кёлюмде,
Ол къаланы насып тюню – кюнюмде,

Бирде къалай къазауатды бу жашау,
Къум тюзледе кериуанла кетгенча,
Бар сагъышым – кюнлерими жесири,
Булутлагъа умутланы жекгенча.

Къалай сейир булут – жаун этеги,
Такъыйкъала – суу жагъала ёлчеми.
Умутунгу жомакъ айгъа такъгъанча.
Оюмларым бу сагъышдан къачханча.

* * *

Дуня – сейирлик-тамаша оюмлу,
Къууанчым – кюнюмде, жарсыуум – тюшюмде.
Жашаугъа къууансам, алдаулу итинсем,
Атамы къабырын кёзюме кёргюзтсем.

Элекге суу алып, заманнга ышаннган.
Патчахны да кюнню – къабыргъа байланнган,
Кюнлени, айланы ашыгъып сакълагъан,
Жашауну къысхартып, назмула тагъалгъан.

Тамбланы эрттени – бирлени къууаты,
Бирлени арбазы – дууалы хыйсабы.
Жазылгъан къадарны жолунда ажашхан,
Къууанчлы, бушуулу къазанла къайнатхан.

Ёлюм бёлеген хар сыйлы Адамы,
Сенми? Менми? Болуп кериуан аязы,
Кюйсюз жашауну къарыусуз мёлеги
Сен болмазса, жашау, ёмюрлюк тереги.

Жауунчукъ

Жауун, жауун, жауунчукъ, Къарачайда жангурчукъ. Тау башында гелеучюк, Арбазлада кезлеучюк.	Малкърлыла тутсала, Тар ырбыннга атсала, Жауунчукъ – зауун болуп, Табийгъат да зор болуп.
---	--

Тамырларынг алтындан, Алгъышларынг атлыдан. Тереклени жуууучу, Жемиш, кёгет тёгюучю	«Къор болайым занынга, Зауун, заума абзаргъа. Мен зылайма, олтуруп, Кёзюм зылаудан толуп».
--	---

Жаучу, жауун, жауунчукъ. Мен жилямам, ойламам, Кирли кёлчюк толгъунчу, Мен суйюнюп ойнамам.	Жауун, жауун, жангурчукъ, Къарачайгъа барайыкъ. Малкъарлыла жетгинчи. Жауунчукълай къалайыкъ!
--	--

* * *

Жашау ауанала кетедиле ашхамгъа,
Кими кюннге, жангы кюннге ажаша.
Ким биледи, къара кюннюнг басханда,
Чарс туманда тас болгъанды ауана.

Къайытмазлыкъ жашау кючю – мадарсыз,
Кюнле санау болуп, кюннюнг – амалсыз,
Нек излейсе къууанч кюнню ашхамдан,
Тейри къылыч, армау кёлю батхандан?

Акъ къарыды жашауунгу акълыгъы,
Тау ыранда эрип, ачы жутулгъан,
Къол аязда жылыуунгу кюйдюрген,
Умутунгу таудан бийик этдирген.

Жюрек жарсыу, кьууанч кьылыч сездирген,
Адамланы жашау умут этдирген,
Жютю кьылыч ауанангы кеседи,
Жашауунг а кьайытмазгъа кетеди.

* * *

Жашау сынауду, жомакъ жарсыугъа бурулгъан,
Адам чапыракъды, нечик сейирди, шо бир айт.
Таш, табийгъат, бары бирге инжи минчакъ,
Нечик сейирди адам умуту – тот бичакъ.

Дуня сагъышы гюллю жомакъны уясы,
Жашау а, сенсе элия кючюню кьарамы,
Жомакъ гюллюдю, жашау а аны сынауу,
Ариу кюнюнгю кьара болуп да сыфаты.

Келюнг жарыкъды, излеме азат адамгъа,
Тилей келсенг да уллу Аллахха садакъа,
Адам умуту – кьуругъан терекни чапырагъы,
Сакъат адамны болуп умутлу таягъы..

Заман азатды, жашау а – аны кюзгюсю.
Умут этип да неге жетерсе арада?
Сагъыш бир эт да, атла жашауда тюзюне,
Сайла жолунгу, айып болмазча кюнюнге...

Къарт ыннаны сагъышы

Къартлыкъ хорлап, тешек этген кечеге
Къарт ыннаны сагъышлары байланып.
Бар жашауу кез аллына келирге,
Туудукълары жүрегинде сагъайып.

Кез жашлары жуугъан мудах бетини
Сабийине, туудугъуна дауу жокъ.
Бар жашауу кез аллында кесини,
Бир кесек да жашауундан умут жокъ.

Бешигинге белляу айтхан ананы
Къол жылыуу жилямугъун сылайды.
Баласыны келир узакъ жолуна
Терезеден мудах кюню кьарайды.

Ауруу хорлап, тешек этген кечеде
Къарт ыннаны жокъ кьатында баласы.
Ана сютюн учуз этген кюнюнгде
Жашауунгу шай да болмаз багъасы.

* * *

Ма жашауну бюгюн энтта бир бети
Мени санга сагъышымы элтеди,
Алай жашау бир бек аман кюйсюздю –
Оюмуму узакъ жолда жетеди.

Армаулума, къалай тууду бу оюм?
Мен тиширыу къарыусузну бутагъы,
Бек къоркъама тамбла сени кёрюрге,
Бек къоркъама сени кёрмей ёлюрге.

Къайсы оюм мени насып жолунда,
Ыразылыкъ тауда макъам ойнатыр?
Ким биледи, жүрегими кюйгени,
Ёртен болуп, ауазынга келгени...

Насып излей кюйген жазыкъ гебенек
Ёлген кибик, бой салырма кюнюме,
Сенсиз кюнюм ушай эсе ёртеннге,
Мен ыразыма сени сакълай ёлюрге.

* * *

Мен жүрюген жолда сени ауананг
Сагъайыпды, излермеми мен сени?
Нечик ачы жүреклизе, сен ийнан,
Жашармыса мен кюйгенде кюлгенлей?

Санга оюн, нечик сейирди оюм,
Нек тюртгенсе жүрегинги тышына?
Къабыр къанга болуп сени къатынга,
Ол насыпны тилей чыгъарма тангнга.

Насып сени, жилау мени болса да,
Ол жаннетни хур жолуна чыкъгъанча,
Сен сёлешип, мен ёрлешип тургъанда,
Ким къаргъады, нек бурулдунг ызынга?

Жашау бирди, нек бузаса журтуму?
Эркин жашау нек кетеди аллымдан?
Мен борчлума, тиширыу – жансыз чыпчыкъ,
Сен эркинсе тау башында ыраннга.

Мен жарсыйма сен жүрексиз жансызгъа,
Бюгюн чаба, тамбла ажашып жолда,
Сени барып ачитханда жанынгы,
Мен салырма жан саугъаны аллынга.

Сен ачымай, мен жарсымай кьалгъанда,
 Къучакъларма, ачитмазма, алай, бил,
 Тиширыуну жилямугъу – батхан кёл.
 Сагъыш этип, бир ойлачы, барын кёр.

Къой, тохтачы, тиширыуну жиятхан –
 Ол кишилик, жигитлик да болурму?
 Жансыз жаным къарыусузгъа кьалгъанда,
 Ким биледи, сагъышларым садакъя
 Юлюшюнгю орамлада юлешген...
 Къой, бир тохта, аман сагъыш, кет менден...

Мудаж гюл

Ачылыкъны толкъунлары чайкъалта,
 Гюл чагъады, амалсыздан ышара,
 Тар чалдишден жилямугъу тегюле.
 Гюл чагъады, эркинликге термиле.

Ким да, не да айталады - жаны жокъ,
 Жюрегине кюн жылыудан къарыу жокъ.
 Ауанасы къызыл къаннга боялып,
 Бу жашауну кюйсюзлюгю таралтып.

Адам кезде гюл да ариу чагъады,
 Мудаклыгъын кюн кезюнде чачады.
 Къарыусуздан баш ийгенди жашаугъа,
 Ким кергенди гюлню чагъып ол халда?

Туугъан жерими жылы ташлары

Туугъан жерими жылы ташлары,
 Чакъгъан гюлюнгю ариу сыфаты,
 Кёк гелеулю, жырлы танглары,
 Кёп ачылыкъ сынагъан тарлары,

Бир кюн жияй, бирде къууана,
 Сизге мен келеме, жашау а бара.
 Къайсы хунаны да танышды ташы,
 Къара къаяны да акъды башы.

Заман а барады, къоншу биченлик,
 Терекле, гюлле, кийимин алыша,
 Жел макъамы, тепсер муратда,
 Къарайды элге, хар юйю туурада.

Мен тансыкъдан желге нёгерлик
Этер муратда, къарамым тансыкълай,
Кёп кюнледе сынагъан жашауум,
Сёзсюз, мен ырызыма, сени къучакълай.

Туугъан жерими жылы ташларын,
Бийик элимде ташлы жолларын,
Кёп жарамы жапсаргъан жеримде,
Келип, арбазда сюелген кюнюме.

Тюнене бюгюн болмаз

Тюненем бюгюн жокъду, излеме,
Бюгюн да тамбла болмаз, мен билеме,
Кече да кюнню ашыгъып алыша,
Къар хапучукъ да жерде жутула.

Тамбла да бюгюн болур, сен ашыкъма.
Жауун да жауар, жаз да келир.
Алданма, тилейме, жашау болумгъа,
Ёрге итинип, батхан туманнга.

Ол алдаула – шайтан жоллары,
Умут этдире жашау толкъунла,
Табийгъат сокъгъан ариу сыбызгъы,
Недеди аны умуту, сагъышы?

Кимди? Неди? Аны билалгъан,
Тамбланы бюгюн кёрюп туралгъан?
Тамблагъы кюн алдауну боюнунда,
Тутады бизни сагъышлы къоюнунда

Уучу

Танг аласы – элимде.
Салкъын аяз урады...
Бешатарын да жерлеп,
Уучу уугъа барады.

Кёпмю-азмы барды ол,
Жерк агъачха кирди ол,
Ариу агъач талада
Уллу айыу кёрдю ол.

Талада кюн жарыгъы
Саркъа эди, тёгюле...

Энди уа къан тёгюлдю,
Къан жугъу бола гюлле.

Ушкок таууш тауланы
Титиретип ётерге,
Чабып жетди баласы
Анасы аугъан жерге...

Анасыны жарасын
Ачымазча жалады...
Жюрекчиги таркъая,
Айыу бала жилияды...

Къудурети алайды

Жер жылынып, уянганды табийгъат,
Баппаханчыкъ суу жагъада чакъгъанды.
Къууат тапханд жанлы, жансыз хар бир зат,
Жашил кырдык жерни юсюн жапхапды.

Къаргъа-къузгъун уя ишлеп кюрешед,
Кёкенледен гугук «алдап» кычырад.
Кёк кюкюреп, кыш бла жазны юлешгенд,
Тауда кийик баласына макъырад.

Гурт тауукъ да, ингиргиде сагъайып,
Юй жанында жүжеклерин «санайды».
Талачыкъда, ойнай келип, бузоучукъ,
«Чап да жет!» – деп, нёгерчигин сакълайды.

Насыплыды быллай чакъдан кюч алгъан,
Ана тилинде къууанчлы жырлайды.
Хар кимге да жашау аллы болалгъан,
Сейир жазны къудурети алайды.

Насыплыбыз дер кибик...

Жетдирирми тиширыуну насыпха
Тёрде къууат, тыпырда жылыу болса?
Юй тюбюнде кийизчикде сабийле
Ойнасала, бир бирчигин булжута?

Ана къолда, ата ышыкъда ёсюп,
Хар баласы бирер толу юй болса?
Баш иеси ишге барып, чырмаусуз,
Ахлуларын къууандыра къайтса?

Юйдегиде, адамлыкъ тамал салып,
Сакълансала адет, намыс, тау шартла?
Жер юсюнден къазауат кери къалып,
Мамырлыкъда алгъыш айтсала къартла?

Тюзлюк жорукъ тамыр ийип жашауда,
Гюлле чагъып толтурсунла тюзлени.
«Насыплыбыз!» – деп айтырча анала,
Аллах берсин санаусуз ёмюрлени!

Шожайчыкъла болдула

Кюн жылыуну онгсунуп,
Боз къозучукъ сюелед.
Ач болуп, «ме-ме» десе,
Аначыгъы сют беред.

Ойнаргъа умут этип,
Къуйрукъчугъун къайыра,
Жууукълашды кючюкчюк
Къозучукъну къатына.

Ол жашагъан арбазда
Ёседи бир кючюкчюк,
Жюн къыппагъа ушагъан –
Илеш затчыкъ, тюкчюкчюк.

Бурунчугъун жалады,
Сюйюндю, кукаланды.
Биринчи шуёхчугъуна
Къозучукъ да къууанды.

Къалай иги боллукъ эди...

Ахшы шартла жерин ала жашауда,
Насып келсе хар кимге да теппе-тенг.
Къорап кетип зорлукъ, зарлыкъ, харамлыкъ,
Бир бири бла шуёх турсала таныш, тенг.

Хар юйюрге насып жүрек жылытса,
Аякъ тюпге жыгъылмаса онгсуз жан,
Бирикмеклик бегисе хар тыпырда,
Юзюлмейин чыкъса тютюн ожакъдан.

Къалай иги боллукъ эди миллетге,
Жамауатдан кери болса терс атлам,
Ёкюнмезча тюненеги кюнюне,
Адамлыкъгъа ие болса хар адам.

Тау журтумда орун табып мамырлыкъ,
Хар къалайда чыгъанакъсыз гюл чакъсын,
Къыралыбызгъа келсин тынчлыкъ-ырахатлыкъ,
Хар бир инсан жазыуундан къууансын.

Заман

Заман барад, сокъмакъ къоя ызында,
Насып сакълайд ол замандан хар жан.
Седирейле кюнле жашау къыппадан,
Ёмюрлеге юлешине замандан.

Санау кюнле, жазыу «болду» дегенлей,
Юзюлелле жашау бургъан халындан.
Къорагъанча бу дуниядан ёнгелеп,
Кетедиле къайтмаз жолгъа жангыдан.

Санга

Кёп зат бла байламлы болду атынг,
Такыйкыаны сен кетмейсе эсимден.
Унутургъа излесем да, къарамынг
Чакъырады, бойсундура кесине.

Жазгъы жаун сабыр жауп башласа,
Къулагъыма келедиле сёзлеринг.
Кёк ачылып къалса бирде, болама
Ышаргъанча сени ала кёзлеринг.

Чууакъ кече кёкге суююп къарайма,
Салам бере, биз сайлагъан жулдузгъа.
Ич тасхамы айтсам анга, жашырмай,
Эс бёлгенча кёрюнед жарсыуума.

Терслемейме сени, быллай заманда
Бек кыйынды суймекликни жакълагъан.
Андан кыйынд «насып» деген къаладан
Манга фатар жетерми деп сакълагъан.

Ыразы болузьуз

Бир бек келед къарап сизни кёрлюгюм,
Мен излейме жолда, юйде, арбазда...
Кыйын болгъанд сизсиз къалгъан ёмюрюм,
Бармыд энди жашауумдан магъана?

Жашай эдик ойнай-кюле, зауукълу,
Ёлюм бизни айырыр деп сезалмей.
Бир кезиуге кетсек да къатыгъыздан,
Терк кыйтаек, тансыкъ болуп, тёзалмай.

Энди, болмай башха этер мадарым,
Къабырлагъа женгил-женгил барама.
Тобукъланып, обагъызны къучакълап,
Тансыгъымы топуракъдан алама.

Атам, анам – багъалы адамларым,
Санларымда тебед сизледен къаным.
Ана сют бла сингдирип адамлыкъны,
Ата нюр бла бердигиз тау шартланы.

Сиз юйретген тюзлюк жолдан жанламай,
Хар балагъыз жашау эте барады.
Ёнге, сизни жокълугъугъуз бизлеге
Ёмюрлюкге кетмез жүрек жарады.

Атам, анам, анда – керти дуняда –
Уллу жашау даражаны кёрюгюз.
Къыйыныгъыз уллуд, къайтаралмадыкъ,
Мадар бар эсе, ыразылыкъ беригиз.

Мен тилейме Уллу Аллахдан сизге,
Къыяма кюн жаннет эшик ачсын деп.
Билип, билмей этген гюняхларыгъыз
Бар эселе, барысын да кечсин деп.

Шуёхлукъ

Шуёхлукъ жашайды жерни юсюнде,
Берек адамгъа уллу сабырлыкъ.
Къанат керип аны жүрегинде,
Себеди дунягъа мамырлыкъ.

Аны деу кючюн кесинде тутхан,
Кюлге кёмюлмей, огъур иш этед.
Чыгъар къаугъаны тюрюн къурутхан,
Къууанчдан толуп, жулдузгъа жетед.

Зорлукъну жолун кеседи шуёхлукъ,
Жюрек жарсыуну атып узакъгъа.
Береди насып, берекет, токълукъ,
Зарлыкъны жыйып къояд тузакъгъа.

Къара тарлыкъны къоратып, быргъап,
Адамны кёлюн шуёхлукъ тазалайд.
Осал ниетни узакъгъа къыстап,
Жап-жарыкъ Кюнча, ышарып къарайд.

Таралтхан кючню къылын ол кесед,
Таукел бурады сууаплыкъ жолгъа.
Керти адам да чагъады, ёсед,
Насып къуяды ол чомарт къолгъа.

Сюеме журтуму

Сюеме журтуму тау жилтинлерин,
Шынжыр кибик тизилген къаяларын.
Сюеме жерими тау ёзенлерин,
Сейир киришлени кёк жаяларын.

Сюеме нюр толгъан мен жашил чакъны,
Чучхур суулары суймеклик жырлай.
Сюеме табийгъат этген алгъышны,
Насыпны жели турсун ийнакълай.

Сюеме, къууанч жыр, хапар эшитилсе,
Жомакълы журтда кюн таякъ ойнай.
Сюеме дуняда тынчлыкъ бегисе,
Мелхумлукъ, шуёхлукъ, тюзлюк жашнай.

Сюеме мамырлы Кюнню тубюнде
Сабийле муратларына жетселе.
Сюеме талада жашил кюзлюкле,
Жашнап, чайкылып, мирзеу этселе.

Сюеме таурухлу жерни юсюнде
Жюреклени бузлары эресе.
Сюеме кыуанчны дуня жюзюнде
Насыбы шахарда, элде бегесе.

Ана тилим

Ана тилим, ана сютюм,
Сенсиз мени жокъду кюнюм,
Сенсе кыарыу берген манга,
Кыанатымы жайгъан кенгнге.

Тилин сакыламагъан жарлыды,
Сыйсыз болады, сууукъ кыарлыды.
Кесин, миллетин да сатады,
Аны тангы кыара атады.

Чокыуракъча, таза болуп,
Сен накъут-налмасдан толуп,
Жашайса, гюллеринг чагып,
Халкынгы тирилтип, багып.

Тилим мени учундурады,
Насып жулдузну жандырады.
Жарыкъ этеди, кыуандырады,
Кеп тилле бла тенг атлатады.

Кеп телюню сен кыучакылап,
Есесе, жылы ийнакылап.
Билимни болуп тамалы,
Кюмюш инжили, кыалалы.

Ана тилим, ана сютюм,
Сенсе мени тюнюм, тюшюм.
Ана бауурум, тылпыуум,
Жюрек терюмде жылыуум.

Сен, хар телюге ышарып,
Бурунгу нюрюнг кыызарып,
Бараса бизни саугыалап,
Тюзню, сууаплыкыны аулап.

Кыанат береди сени хазнанг,
Бийик кетюреди жазманг.
Ана тилсиз сый боллукъ тюйюлдю,
Ансыз жашау кемюрдю, кюлдю.

Тедерги

Жашил чегетле, акъ таула,
Кекге тирелип башлары,
Нарат ийис этеди хауа,
Жылтырай мермер ташлары.

Кыалай кыалаллыкыды адам
Жырламай, сени керюп?
Сен кыанат берген кыалам
Жазар, мен кыалсам да ёлюп.

Секирелле чучхур суула
Кириш кыаяладан, жырлай.
Ёкюрелле чегет буула,
Гокка ханслада отлай.

Кыарайла санга булутла,
Ариулугъунга сукыланых.
Тууарла жырла, умутла,
Кезюм кыалса да жукыланых.

Сен – ариурукъну анасы,
Бери термилиу а – адет.
Сен поэтлени уясы,
Сейир-тамаша бир жаннет.

Доммай табагъа къарасам,
Азау учханча кёрюнед.
Мен жамауатха жырласам,
Эсим тарыхха бёлүнед.

Кюмюш чокъуракъ

Толкъуну къайнайды кюмюш чокъуракъны,
Кёксюлдюм къанатларын керилтеди.
Сейирликди тазалыгъы кышхы чакъны,
Чокъуракъ аны къарын эритеди.

Сууукъ кечеледе барады сюзюле,
Шорхасы саркъады тауда таркъайып.
Бузласа уа, жер-жеринден юзюле,
Къабырчакъланады, этегин жайып.

Кюн жылынса уа, чокъуракъ жырлайды,
Шууулдайды, къууанады, жылтырай.
Ол, кюн таякъланы къучакълап ойнайды,
Ташдан-ташха секиреди, чынгай.

Бютюн сейирликди, ариуду сыфаты,
Чыкъдан тазады сууу, дарманлы.
Эсинги бёледи жомакълы аты,
Тау шорханы къанатлы макъамы.

Халал тенгле

Тенгле нюр тегедиле кенгнге,
Сюйюнюп, юйюрсюнюп жашайла.
Кюн таякъча тиедиле тенгнге,
Жулдузлача, ариу жылтырайдыла.

Халалдыла, тюздю ниетлери,
Шуёхха, жууукъгъа къайгъырадыла.
Огъурлуду, сейирди кючлери,
Игиликни жолун барадыла.

Тегедиле турмушну жарыгъын,
Шуёхлукъну къатлайдыла, къурутмай.
Жырлайдыла мамырлыкъ жырларын,
Жашайдыла, тенглерин унутмай.

Къарындашлыкъ бла тенглик орналгъанды,
Жюрекде ёмюрге бегигенди.
Насыпдан, къууанчдан да толгъанды,
Дунияда къар бла буз эригенди.

Жылытадыла кюнча ала,
Хар бири ышангылы хазнады.
Бирер тау, бирер алтын къала
Ашхылыкъ этерге ашыгъады.

ДЕПУТАТ БЛА ЗУЛИЙХАТ

Кюн ортасы. Парламентни юйюнде депутатла ауузланыучу отоу. Мюйюшедеги столда, мыйыкъларын кьол жаулугъу бла терк-терк сюрте, аркъасын эшикге буруп, Мурат ауузлана турады. Аллында уа – жауда жюзе тургъан исси хычинле. Къарачайлы къарындашым айтханлай, алтмыш жылы болгъунчу, киндиги киндикге тиймеген, эки ийнекни бир челекге саумагъан Гогуй улу санга жууукъ бол деп къайры айтырыкъ эди.

Аллайын, Муратны да – къыркъ жылы болгъунчу, къара ишге кьолу тиймеген, карандашдан къаты зат тутмагъан кишини, назик бармакълары хычинлени барлыкъ жерлерине ашыгъып ашырадыла. Хычинледен кишиге ёзденлик этерге да ушамайды. Кёлюне не келгенин бир Аллах кеси билсин, ол жутлукъну уа сатыучу кыыз да эслегенди.

Хычинле жерлерин тапхандан сора, Муратны исси чайгъа узалгъаны, Шахарбийни да киргени болду. Алауганнга ушаш, ол уллу санлы, мазаллы киши, санларына кючден ие бола, бешли айыу кибик, атласа, эки жанына аунай, отоу ичинде ары-бери бара, бир ауукъдан кызыны бетине аралып къалды. Четен къалпагъын тешип, къулакъ башларында бла желке чунгурундан сора тюгю кетип, мияла кибик, жылтырауукъ башын эки-юч кере да этли кьолу бла сыйпады. Шахарбий Парламент советге быйыл жангы айырылгъан депутатды. Бери биринчи кере келеди. Мурат а Парламентни бла Правительствону ышаннгылы адамларынданды. Аягъын эслеп алгъан, эс этип, эслеп сёлешиучю экинчи кере айырылгъан депутатды. Ишине, къарынына да сакъ адамды.

Шахарбий, бир ауукъгъа аш къайгъыны унутуп, не береме деп, анга къарап тургъан токъ ёшюнлю, толгъан ай кибик, акъбет кыыздан эки кёзюн алалмай, иги кесекге дери тилсиз болуп къалды. Аны къарамындан: «Биз къартая баргъан сайын, ариу тиширыула кёпден-кёп бола бара кёреме», – деген ойсураун ким да ангыларыкъ эди. Сора терк окъуна кёзлюклерин салып, ашарыкъланы багъаларына къарагъан кибик этип, уллу киши апчыгъанын сездирмез умут бла сагъатына къарады. Хыны узалып, хуржунундан бешжюзсомлукъну чыгъарды. Кызыны боюнундагъы боюнчакъ орунуна салынган гюлменди болгъанын кёрюп, кыыз таулу кыыз болгъанына ишексиз, ахчаны узатып:

– Эгечим, быхы суу берсенг эди, – деди.

Кыыз ахчаны алырын алса да, не зат бер дегенин а ангыламады. Шахарбий а къарады да къалды. Эшитмейми къалды деп:

– Эгешчигим, быхы суу куйсагъыз эди, – деп, аллындан да жумушагъыракъ, кесгинирек айтды.

Къыз а аны орусча айтырын сакълай эди. Энди Шахарбий ючюнчю кере да:

– Къызы, жыйылыу башлана турады, – деп, дагъыда тынгысыз болду, андан ары не айтыргъа билмей.

Мурат да, не чыгъып кеталмай, не сѣзге къошулалмай сюеле эди. Ахырында ариу къызны тѣзюмю тауусулуп:

– Сиз пирожок бер дейсиз, да? – деди ол, ариу жаякъларына къызыл ингилик келип.

– Ий, Аллахчу, атынг неди сени?

– Атын?...Атын? Зуля... Зуля... Зулийхат.

– Зулийхат, пирожок дегенинг? Студент заманымда окъуна ашамагъанма мен аны. Быхы, суу деген сѣзлени билмеймисе?

– Суу биледи, мен – орусча окуган. Малкарча билем.

– Атанг, ананг бармыды?

– Конечно, ба-ар.

Къызгъа жаны ауруп, ушакъгъа Мурат къошулду.

– Тамата, ол КРУ-да ревизор болуп, бир-бирлеге кече аман тюш кѣргюзтюучю Къайырбекни таныгучумегиз? Бу аны кичи къызыды, – деди.

– Къочхарланы Къайырбекгеми айтаса?

– Хау, анга айтама.

– Алаймыды?! Тоба... Тоба....

– Районда ишлегенимде, мени да къанымы кѣп кере бузгъанды ол хатырсыз Къайырбек, – деп, Шахарбий сѣзюн лакъырдагъа бурду.

– О, сиз тоже мени папа билесиз да?

– Билмей а... Зулийхат... Мамангы да таныйма. Атанг-ананг сау-эсенмидиле? – деп, бираз жумушады чартларгъа хазыр болуп тургъан депутат.

– Сау, сау.

– Менден салам айтырса. Шахарбий деп, биреу мени уялтды дерсе. Сени тауча сѣлеширге юйретсинле... Киеулери да таулула болсунла ансы... Ол биягъында «быхы суу» дегеним орусча «морковный сок» деген сѣздю. Оруслула морковь, биз а быхы дейбиз. Ала сок дегеннге биз суу деп къоябыз. Сокну да сыгъып, суу этип аладыла. Ол да «сыкъ» деген эсе да, ким биледи. Алай къыйын сѣзле тюйюлдюле.

– Нет, даже бек ариу созла, – деп, къыз сюйдюмлю ышарды.

– Алай эсе, былай эт, Зулийхат. Атангдан-анангдан тауча сѣлеширге юйрен. Хар кюнден кѣлюнгден юч сѣз билсенг, бир жылдан тауча сѣлешип, бизни сейир этдирликсе, сѣлеширге ийменсенг а, юйреналлыкъ тюйюлсе. Пойнал? – деп, къызны кюлдюрдю.

Зулийхат, харх этип кюле:

– Ой, коп сау бол! Мен сизни салам папагъа айтады, – деди.

– Алай эсе, быхы суу къуй, – деп, стаканны къызны аллына тюртдю Шахарбий.

– Вот, пожалуйста, сизге быхы суу!

Къызны терк мажарып, тау тилин ача башлагъанына асыры къуу-аннгандан, Шахарбий, сермеп, Муратны къучагъына къысды.

Эшикден чыгъып бара, депутатла: «Ана тилибизни бояуун онгдуруп, берекетин кетерип баргъан жукъгъан аурууну тыяргъа керекди», – деп, бир бирлерине къарадыла. Зулийхат а барысын да эшитип, кёрюп турду.

ЖЕЛ АУРУУ

Дунияда кеп тюрлю аурууланы хапарын айтадыла, алай жел ауруудан аманын а эшитмегенме, кёрген да этмегенме. Сени жауунгу юйдегиси жел ауруудан аурусун.

– Асто-о-о-фируллах, – деп, Ахмат, къолун кёкюрегине сала, къабакъ эшикден суху кирди. – Жюз жарымы жыл жашагъанлыкъгъа, жел ауруугъа алтын жарагъанын а бир да эшитмегенме.

– Ким айтханды аны санга, Ахмат? – дедим мен.

– Алан, Махай, не сейирликле сораса сен? Ким айтырыкъ эди, кесим шагъатма анга!

«Оу, башым! Оу, белим! Оу, санларым! Оу, къолларым!» – деп, Саният тангын оу-шау эте атдыргъанына жаны къыйналып, Ахмат аз кече жукъусун бёлюп сормагъанды юй бийчесини неси ауругъанын. Аны къоллары, бармакъ жиклери бютюнда амалсыз эте эдиле.

– Жанынгы аллай бир къыйнагъандан эсе, бар врачлагъа, кесинге къарат, – деп да кюрешеди Ахмат.

Бир жол анга мен да:

– Дохтургъа бар, курортха бар, – деп тилеген эдим.

Хоу бир да, ол а:

– Юйню къоюп айланыргъа онгум къайда? – деп къойгъан эди. – Ёлюрге да тапмам мен заман. Адамла айтхан керти эсе, алтын жюзюкле салыргъа керекме. Бармагъым сайын бир сабий, аланы да къайры атайым? Ахмат а, алты шайын къоратмаз ючюн, алты кече жукъламай тангнга чыгъар.

– Алтын жел ауруугъамы жарайды, келин?

– Э жаш, жарлы, жарамай а! Ма алайда Азамат къатыныны бармагъы сайын бир жюзюгю. Айып эт, аны не бармакълары, не бели, не башы ауруй эселе, – деди Саният, санларыны ауругъанын унутуп.

Жел ауруу Ахматны юйдегисине къайдан жукъгъанын энди ангылай башладым. Бу аман ауруу бизни юйдегилеге да бир жукъмагъа эди деп, ичими къайгъы алды. Былтыр кюз, сегиз сагъат сюелип, эки чурукъну кючден алгъан эдим. Тиширыугъа тюкенден зат алгъан иш туююлдю. Жаратса – бек ахшы, жаратмаса уа, ызына къайтарып, бар тюкеннге. Саудюгерчиден алсанг а, андан да оу. Тынчлыгъым кете башлады.

Кече аман тюшле кёрюп, элгенип-элгенип уянама. Юйдеги уа не эсе да кесин кепдюререк этип, сабийлеге да къол жетдире башлады. Келди, жетди, жукъду, юйномю къурутду, жастыкъ тубюме жыйылгъанды жел

ауруу. Манга артыкь базынып сёлешмеучю къатын бир-бирде къакъты-сокъту этеди. Жукъ айтсам, бир жанына бурулуп, жарты-къурту жууап бере, айыуча мурулдайды.

Бир кюн, чыдамым тауусулуп:

– Санга не болгъанды, ауругъанынг ишми барды? Игиге болсун бу хал, – дедим ариулукъ бла.

– Не замандан бери жан аурута башлагъанса манга?! Сёлешсем – сёлешдинг дейсе, селешмесем – селешмединг дейсе. Юйню тёрт мюйюшюне къарап турама кюнню узунуна. Кюн сайын сабийлеринги кирлерин-кипчиклерин жууама. Мен санга къарауашхамы келген эдим? Саниятны къоллары ауруучу эдиле да, эри бармагъы сайын бир жюзюк алып салды. Мен а былай кюрешсем, аурумазлыкъмы сунаса? Эски къанжал челек кибик, атылып турсам. Бардыла насыплы тиширыула, ашаялмагъан ашлары, киялмагъан кийимлери! Суюген жерлерине бардыла, эрикгенлерин кетереди. Мен а не, гурт тауукъ кибик, эрттенден ингирге дери сабийлени этек тубюме жыйып олтурама. Тамбла юйюме кетерикме, – деди да, жүрексинип жилияды.

– Да сени да барды бир-эки-юч жюзюгюнг. Кимни да аллай бири болады.

– Мени Саниятдан не жерим кемди? Кёзюм, къашыммы кереклиди?..

Къоншу къатыныбыз хар бармагъы сайын жюзюк салып, жүреги тынчайды! Аурууу иги болду. Ол ауруу энди толусунлай бизни арбазгъа кёчдю. Тюз да эшикден киргенимлей, юйдегим бармакълары бла кюрешип, онгсуз болуп башлайды. Мен жарлыны, жүнню титгенлей, титип къояргъа хазырды.

Мен, сёзден, дауурдан къоркъуп:

– Сен тюзсе, тюз айтаса, алырбыз, – дегенден башха зат къошмадым.

Алай ол да болушмады. Амалым къуруп:

– Сал, ненча жюзюк саллыкъ эсенг да, – дедим.

– Неден саллыкъма? Ючден сора жюзюгюм болмагъанын билмеймисе?

– Ахча тапсакъ да, жюзюк тапхан тынч болмаз.

– Эки минг сом бер, Саният табарыкъды.

– Да, Аллах ыразы боллукъ, мени сенден энчи ахчам-бохчаммы барды? Аллай бир ахчаны къайдан табайым?

– Уллу кюйюзню сатайыкъ!

– Анабыз берген кюйюзню сатып, бармакъларынга тизип чыгъаргъа тийишли кёремисе? Эшитгенле не айтырла?

– Аны унамай эсенг, ёнкюч ал!

Жюзюкле алыу, кюйюз сатыу башланды. Былайда къумгъан, сапын, жан жаулукъ къалай даулашханларыны юсюнден таурух эсеме тюшдю.

Адам къумгъаннга суу къуяды да, бетин-къолун сапын бла жуууп, тап-таза этеди. Сора, бетин-къолун жан жаулукъ бла сюртюп, юйюне кирип кетеди.

– Кёрдюнгмю? – дейди Жан жаулукъ, силкинип, – адамлагъа менден иги къуллукъ этгенигиз жокъду десем, сиз ийнаныргъа унамайсыз. Адам, мени бла сюртюп, бетин-къолун нечик ариу этди.

– Бек алгъа адам кимни излегенин билмеймисе? Дауурну къой!

Сапын да, кесин сёзге къоша:

– Сиз бош башыгъызны аурутмагъыз. Менсиз адамны не аз да онгу жокъду. Аны хар санын таза тутхан менме, – деп, кёмюклерин кёкге чачды.

Алай юч кюнню тохтаусуз даулашдыла. Не бек даулашсала да, адам къатларына бармады. Барыб а къайры барлыкъ эди, къумгъанда суу болмаса.

Аллайын, ол кезиуде кимни кимге кереклиси, алтындан, менден къайсыбыз багъалы болгъаныбызны ачыкъларгъа тюшген эди.

Не болса да, тынгыларгъа къаст этип, терезеге айланып олтурдум. Юйдегим сёзню андан ары жалгъады:

– Насыбым бар кёре эдим, атам-анам къолларында болгъан адамладыла ансы, сен... Сени ненги кёргенме мен?

– Мени жюзюгюмю да бир бармагъынгга сал!..

Къатынны къолларыны ауругъанлары сел болурча кёрюнмей эдиле. Кюн сайын къаугъа, дауур бола турса, жанынгдан тояса. Алай алыкъа тынгылауну басыпма.

Он бармакъгъа он жюзюк салыннгынчы бир къауум заман ётген болур эди. Чачым агъара, къаным башыма ура башлагъанын да сезе эдим. Не багъалы зат болса да, алтын деген сёзню эшитсем, кёлюм аман эте эди. Жанымдан да, жюзюк хапардан да тойдум. Ахырат азабын дуняда сынадым. Акъырынчыкъ келип, къанатлары сыннган къушча, къачан эсе да бирде аппабыз орнатхан кертме терекни тюбюне чёкдюм. Бир жанындан Ахматча экспедитор болмагъаным ичими тырнаса, экинчиден кеси кесиме: «Аллах, санга шукур, Къаншауланы къызны онбир бармагъы болмагъаны ансы, инбашыма артмакъ атып чыгъаргъа тюшерик эдим», – дей эдим.

Онунчу жюзюк къолгъамы тюшген болур эди, не билейим. Огъесе мени борбайсызлыгъыма жанымы ауруду:

– Э, киши, ашынг сууугъунчу юйге кир, ач болгъан болурса, – деди къатын жарыкъ ауаз бла.

Жюрегим бир кесек орунуна келип, терен ахтындым.

Юйдегим манга азыкъ салгъанда, он бармагъында он жылтырагъан тогъайны эследим.

Алай бла, зор-хор этсе да, жангыдан къурала келген юй мюлкюбюзню къатын барын аз-аз бармакъларына тагъып бошады. Юйюбюзге къутургъан бугъа кирсе, мюйюзюне илинир зат къалмады. Тёзген тёш ашар деген керти эсе, тёзюп бир кёрейик. Амалынг неди? «Тиширыу – къурч эгеу», – дейдиле. Айтханын этдирмей тохтамаз. Жашау суйген – жалынчакъ. Анга да ким биледи, бир кюн бир акъыл кирир эсе уа. Кёрейик...

КЪАРТ ЖУМАРУКЪ

Кёз жилтинлери мутхузланып, къанатлары созулуп, борбайсыз болгъан къарт жумарукъ, ёлюр ауруу тийгенде, балаларын чакъырып:

– Тау тёппелеринде жумарукъ сызгъырыу эте, ырандан ыраннга садакъ окъча сюзюлюп жетиучю атагъыз тёшек болгъанды. Жумарукъ улуну эл бла бир баласы бола тургъанлай, тёшекден туралмай, жан тартханды дерле. Башыгъызгъа бедиш алмай, биригиз болмаса да, биригиз, тёрюгюзню кёзюгюз кыймай эсе да, эшик артына кёюгъуз, – деди.

Мюлк юлешип берлик сунуп келген жумарукъла аталарыны ахыр тилегин, ахыргъы солууун эшитгенлей, баш тёбен къарадыла.

Бир ауукъдан сора, кёзлюкю жумарукъ бала, башын кётюрюп:

– Атабызны жартысын кечиндирирге мен боюнума алама. Саулай алама деригигиз бар эсе, анга да угъайым жокъду, – деди къарындашларына.

Аталарын саулай неда жартысын угъай эсенг, тёртден бирин алып жаш окъуна чыкъмады къарындашладан. Аланы аллай халларын эслеген аталары:

– Мени, юлюш-юлюш этерча, союмгъамы соясыз, аланла?! – деди, сакъалы къалтырай.

– Ачыуланма, ата! Жартысын алама дегеним – ашынг-сууунг, кийимлеринг мени боюнумда болсун. Жатар жеринг, жётел этер, тюкюрюп орунунг быланы бирлерини юйюнде болсун дейме. Угъай-угъай, айыбы-намысы – бары бизни боюнубуздады дей эселе, анга да ыразыма, – деп, кёзлюклерине балан бармагъы бла къатылып кёйдю.

– Уллунг бар, гитченг бар, окъуулунг, окъуусузунг – барынг да меникилесиз. Бакъдым, тырнагъыгъызны ташха тийирмедим, ач-жалангач этмедим, ёсдюрдюм. Ма энди халымы кёресиз. Балалы къаргъа кюн кёрмез дегенлей болдукъ. Бериден ары жууукълашханма, бир аягъым – кёрде, бири – жерде. Бир атлам ёмюрюм къалгъанды, мени юлюшге салмай... уллу хатам жетмез, хазнамыды, бусагъатда не аш-суу къората болурма мен...

Жумарукъла, сагъышлы болуп, отха суу кёуюлгъанча болдула. Башлары энишге салынып, бурунлары тобукъларына жетди. Жумарукъ балаланы кёзлери чыракъ кетип, анда-санда кирпичкери къагъылгъан бомаса, ёзге санлары тепмей, обурла кирик, сагъышлы болгъандыла. Бир заманда:

– Ата! – деди бир мыйыкълы жумарукъ, къанатларын силкип.

Кирпимыйкъны ауазындан элгеннген жумарукъла ичлеринден: «Телиден да чыгъыучуду бир эрлик деучюдюле. Бу къартны нарт сандыракъ этдирмей, алып кетмезми, ярабий?!» — деп, аны сёзюне кёулакъ салдыла.

– Мен айтырыкъ, – деди, кёлю тола, – малым-мюлкюм, юйюм-кюнюм, ашым-башым – барысы да сени хурметингдендиле, атам. Дуния

жаратылгъанлы жумарукълагъа бусагъатдан уллу токълукъ келмегенди. Тебире мени бла.

Къарт жумарукъ, жаш заманындача, къанат къакъды. Къанатлары къыйылып, борбайсыз болуп, ырандан чыгълалмай, къуру сюек болгъан санларына къан жюрюй башлады. Чюйрёмыйыкъ атасын аркъасына миндирип, уясына алып кетди. Ахшы жолгъа, кирпимыйыкъ!

КЕЛЕЧИСИЗ КЕЛГЕН КЕЛИН

– Марзиятмыса?

– Хау.

– Сау-саламатмысыз? Мен Рабийгъама. Ол сизге сёлешген мени тамата къызым эди. Университетде устазды. Биз башлагъан ишге сиз артыкъ бек ыразы болмагъанча кёрюнесиз дейди. Мен да төрт сабийни анасыма. Аллахдан тилеп алгъан жангыз бир жашым барды. Сурат бла бирге окъуйду. Сенден не жашырыу, сабийле бир бирлерин жаратханча кёрюнедиле. Къызыма ийнанмай, уллу башым бла кесим сёлешгеним анданды, – деп, Рабийгъа кесини оюмун айтхынчы, Марзиятха сёз бермеди.

– Таулу адетге кёре, мен сизге, чурум излеп, алай-былай деяллыкъ туююлме, Рабийгъа. Суратха быйыл жыйырма жыл боллукъду. Алыкъа акъылы тохташмагъанды, окъургъа керекди. Бютюнда къыз сабийни билимсиз къояргъа боллукъ туююлдю. Биз аллай заманда жашайбыз, аны кесигиз иги билесиз. Бир бирлерин керти жарата эселе, дипломларын алсынла да, андан сора...

Ол кюнден сора телефон бла келечилик айтыу тохтады. Марзият а Омарны, баш иесин, саулугъуна къаратыргъа солуу юйге ашырады. Экинчи кюн, къызларын къатына олтуртуп:

– Окъургъа кёл салмай, сумкасын бояудан толтуруп, омакъ машинагъа, омакъ кийинген жашха алданып, жашлай киши юйюне кетип, терк окъуна сабийли-субюйлю болуп, баргъан жеринде да тынчлыгъы болмай, ишге да тохтаялмай, жюн ишге таянып къалгъан къаллай жазыкъла бардыла, – деп, ол къызларына бир талай юлгюле келтирип айтды.

Байрым кюн ингир ала Омарланы телефон бир бек зынгырдады. Марзият, аурукъсунуп кетген эрине тынгысыз болуп, таянып тургъан жеринден секирип турду. Телевизоргъа къарап тургъан къызла, хар бири кесин излеген сунуп, экиси да телефонну чолпусун алыргъа бирден чабышдыла.

– Чолпуну алыгъыз, – деди ич отоудан аналары къызларына.

Асият а:

– Сени излемейдиле, мама, барчы, жеринге жат, – деп, анасы жатхан отоуну эшигин этди.

Сурат ким бла эсе да сау сагъатны сёлешди да:

– Ма, мамагъа бер, – деп, телефонну чолпусун Асиятха узатды.

Нальчикден селешгенлерин Марзият ангылагъан эди.

– Мен Рабийгъама. Сабийле хайт деп турамыдыла, Марзият? Жууукъ юлюшюбюз а нечикди? Саулугъу игимиди? – деп, этиучюсюча, сёз бермей, кеси оюмун тежеди. – Аллах айтса, бирси кюн, тогъуз адам болуп, эки-юч «Волга» бла барлыкъбыз, – деп, ёхтем билдириу этди Рабийгъа.

Ынычхаууна кёре, сёз тауусургъа дейдиле. Марзият, бир сёз къошмай, чолпуну жерине салды. Башы хайранды. Кёп сагъышланнгандан сора, Омаргъа телеграмма ийди. Ингирде ол да жетди.

Экиси да кёп ушакъ этгенден сора, Омар:

– Сен Суратха айт. Алыкъа кеч тюйюлдю, сагъыш этсин. Бизни бетибизни жоймасын. «Ур къамичи, секир ат» болмасын. Къоз кюфде ёсгенча, профессорну жашы, анга эр болуп, аны насыплы этер деп мен ышанмайма, оллахий. Ол бири. Экинчиси уа - окъууун бошасын. Атабабадан бери бола келген адетни бузуп, юйюме келмесинле деб а къалай айтайым? – деди.

Айтхан кюнлеринде кюн ортада Омарны юйюню аллында юч «Волга» келип тохтадыла.

– Мама, къонакъла жетдиле, – деп, кичи къызы Асият анасына чапды.

– Юйге кир да, жерингде олтур, – деди да къызына, Марзият жашлагъа белги берди.

Къызны атасы-анасы къонакълагъа жарыкъ бетден тубедиле дерча тюйюл эди. Омар совет властыны заманында колхозгъа-совхозгъа башчылыкъ этип тургъанлыкъгъа, малкёз адам тюйюл эди. Алай, юйдегисини къайгъысын этип, алты отоулу жарагъан юй ишлегенди. Хар неси да тап, бек тизгинли эди.

Профессор, аякъ кийимин да тешмей, тюзюнлей тёрге барып олтурду. Омарны уа бюгюн не сагъышы болгъанын ким билсин. Юйюне къонакъ келсе, ариу, таза кийинип, галстук зат да тагъыучу Омар бу жол а, нек эсе да, «эр киши гебенек ичинде да танылыр» дегенлей, къонакълагъа юйдеги кийимлери бла келип къошулду. Аны ол къылыгъына къызлары ыйлыкъсынып, аталарына айтыргъа базынмай, аналарына тарыкъгъанларында:

– Атагъызны къылыгъын билесиз, эсине бир зат келген болур. Ол не киеди деп, аны кёрюрге келмегендиле къонакъла, – деп, Асиятны жерине олтуртду.

Къайры барсала да, къучакъларын керип, жарыкъ тубеучю къонакъбайлагъа юйреннген адамла, юй иесини кийиннгенин тап кёрмей, аны чурумун билирге ыразы эдиле. Бютюнда бармакълары барысы да бриллиант жюзюкледен толуп, тишлери саулай сары алтын, анга кёре кийиннген профессорну къатыныны къаны къартыкъгъа сыйынмай, ачуланып эди.

– Унасала, этерле биз айтханны. Унамасала уа, къаты болургъа керек туююлдю. Аланла, быллай бир китап бизде окъуна жокъду, не этерик болурла быланы? – деп, ёхтем къатын китап тапкаланы санады.

– Кечгинлик бер, тамата, – деди профессор Омаргъа, ашха узала. – Мени тукъумум Сорушладанды. Атым Билимбек. Жол узуну «ышныр» эте келгенликге, «Жангы ашха жангы къарын» – деп, Марзиятны ашын ашамай жарамаз.

– Юйюгюздеча ашагъаныгъызгъа мен да ыразыма, тейри. Ол да адамлыкъны бир белгисиди. Къонакъла кёллери жарыкъ болуп ашасала, бизге кереклиси да олду, – деди Омар.

Андан арысында эки жаны да бир бирни ангылап, лакъырда, чам да эте, игирек шагъырей болдула.

– Энди, Омар, Марзият, – деди профессор, къолларын сыйпай. – Сыйлагъаныгъыз ючюн бек сау болугъуз. Не иш бла келгенибизни кесигиз уста билесиз. Жууукъ болургъа сизни ыразылыгъыгъызны излей эдик, – деп, кёзлюклерини башы бла Омаргъа къарады.

– Билим, акъыл юйретип, адамланы жамауатха къошхан адамласыз сиз, – деп башлады жууабын Омар. – Къыз сабийни Аллах тышына жаратханды. Эсли къызла, алгъа билим алып, кеслерин жашаугъа андан сора жарашдырадыла. «Эрге баргъан тынчды, этек бюкген къыйынды», – дегендиле бурунгулула. Къыз жаланда эки курс бошагъанды. Алыкъа бошаргъа тёрт жылы барды. Сизни кибик ахшы адамла бла жууукъгъа байлашыргъа угъайыбыз жокъду. Алай адамны умуту, мураты хар заманда толуп турмайды. Умутсуз шайтан болсун! Иги умут, иги къууум бек игиди адамгъа. Къол аязыгъызда ёсдюрген, эркеленген жаш бусагъатлыкъ дуняда юйдегили болур ниет этип, сабийле ёсдюрюрге акъыл эте эсе, ол аман туююлдю. Бизде окъургъа бек итинген Суратды. Къысхасы, бизни ыразылыгъыбызны излей эсегиз, окъууларын бошама къоюгъуз дерикбиз. Сизге уа хар заманда эшигибиз ачыкъды.

– Омар, айтханыгъыз тюздю. Бизде да юч къыз кибик барды. Барысы да бир кибик туююлдюле. Сурат бизни къыз бла келе туруучуду. Биз умут этгеннге кёре, сизнича адамла ёсдюрген къыз сизни да, бизни да мудах этмез, къыйынлыкъ да кёрмез. Бизде хар зат да хазырды. Аллах тилегенибизни берип, къартла жубаныр кибик бир сабий болса дейбиз ансы.

Къысхасы, бир ыйыкъдан сора неках этип къояргъа келишип, къонакъла юйлерине кетдиле.

Омар биринчи къууанчына, жангы жууукъ юлюшюне адамыча тюберге бек иги хазырланды. Таулу адетге кёре, къызны къолдан бергенликге, киеу нёгер къурулай келмеучюсю кимге да белгилиди. Алай профессорну жашыны нёгерлерини алып келгенлери жаланда эки гюл къысым эди.

Ашап-ичип бошагъандан сора къоншу къатынла бла апсынлары, Марзиятны тегеринден алып:

– Басдырып турмай, киеуню келтиргенлерин кёргюзт, – деп, ёр жанындан алдыла. Ол а:

– Артда кёрюрсюз, – деп, жер тешик болса, ары кирлик болду.

Эки-юч кюн озгъандан сора, профессор Омарны кьонакьгъа чакьырды. Бармай амал жокь. Алай киеу негер алай кьуру келип, жууукь-ланы, кьоншуланы кьуру жерге кьаратханын а кечалмай эди.

Эрттенликде жыйылып барсала, той этиллик жер ресторан угъай, орталыкь кафе болуп чыкьды. Амал не? «Кьонакь кьойдан жууаш» деп, келинни баш ауун алгьынчы, ала барысы да шошуракь турдула. Сора хар ким, даражасына кёре, столланы артларына олтурдула. Омар кьууанчда бир тюрлю чий билдирмеди. «Адам сабийи ючюн кюл-кёмюр да ашайды», – деп бош айта болмазла. Сёлешсе да, сёзю жик-жиги бла ангылашынырча, нарт сёлзени юлгюге келтирип сёлеше, сабийи быллай аты айтылгъан алимини юйюнде келин болуп турлугьуна шукурлукь этгенча, жарыкь олтурду. Анга юй бийчеси бла Асият бек кьууана эдиле. Той дауурсуз, ариу бошалды.

Заман оза турду. Сурат да, киши босагьасындан атлагъандан сора, юй жумушлагъа кьатыша башлады. Аш этгенден, кир жуугъандан сора да, тёрт отоулу фатарны тизгинин жыйып, отоула толу мебельни, хрустальдан бла китапладан толу тапкаланы ариу тутуу жаш келинге тынч туююл эди.

Алтмыш бешжыллыкь кьайын анасы уа, кьарагъа боялгъан кьара чачына чач кьошуп, чукуй этип, тёппесине туююп, кьол бармакьлары жюзюкледен толу, гыбыт жау кибик, тыкь болуп жатса тёшекге, кьопса уа эшикге сыйынмай, налог жыйгъан инспектор кибик айланыр. Онсегизжыллыгьында ма бу жашап тургъан кишисине эрге баргъанлы, бир жангыз кюн ишлемегенди. Эрини жалнасына бла улутхасына батып, сабийле табып, юйде олтургъанды. Аллай тиширыу бола тургъанлай да, хар кимге бир чурум, хар этилген ишге бир сылтау табады Рабийгъа. Профессорну уа кьайры суюсе, ары бурады, кьынкь этдирмейди. Анда-санда, эрикгенден болмаса, тюкеннге окьуна чыкьмайды. Жангыз жашлары уа, жангыз жашлары! Тюбюнде – машина. Суюсе окьуйду Даулет, суюсе кьояды. Кьайры барады, не этеди? Аны киши сурамайды.

Даулетни бла Суратны суюмекликлери кёпге бармады. Суратны ауурлугьу билингенлей а, Даулетни халы тюрлене тебиреди. Кёп бармай, кесича омакь машина бла жюрюген ректорну кьызы бла шагьырей болду. Сурат атасына, анасына кетгенлей, кьызы юйлерине чакьырып, анасы бла танышдырды. Эрттеден окьуна кесинге тенг кьызын излемей, не айлана болур эдинг деп, Рабийгъа жашыны ишин терс кёрмеди чыртда. Сабий десе, аллындагьы ашын унутуучу Рабийгъа, таулу келинин тышына тюртюп, башха миллетни кьызын тёрге ётдюрюрге угъайы болмагъанын ангылатды Даулетге. Ол да излегенин тапды.

Сурат да сабийли болду, жашчыкь тууду. Алай Рабийгъа:

– Мени сабийге кьарар кьарыуум жокьду. Сабий аякъланнгынчы, окьууну тохтат. Ишлерге суйсенг, кьарт сау болса, санга иш табылмаймыды? – деп, сёзю чорт кесди.

Тырман а кёпден-кёп бола барады. Эри кече ортасындан алгьа келмейди. Аллын дежурный эдим, практикагьа бардыкь дегенча ууакь сылтаула табыучу эди. Артда уа кече да келмей тебиреди. Сурат кьайда эдинг деп сорса:

– Мени кьайдагьымы билирге сен не милиция, не анам тьуйюлсе, ишинги эт, – деп тебиреди.

Аны бла Суратны тынгысыз жашауу башланды. Атасы-анасы айтханны кьулакьламай этген ишни да «хайырын» энди ангылады профессорну келини. Кимге тарыкьсын? Не этсин? Ахырында Марзият, тёрт-беш кере келип, кьызыны кьайын анасы, кьайын атасы, кьайын кьызлары бла да сёлешди. Кишиден тюз жууап алалмады.

Арт кезиуде уа ала терсликни Суратха жакьдыла. Жаланда профессор эди адамны сёзюне тынгылагьан. Не медет, туудугьу юйюнден кетерин суймеген жаланда Билимбек эди да, сабийлигинден тюзге кетген жашына атача айтханын эшитдиралмады.

Сурат, аманны кебинден тёртюнчю курсну бошап, заочно окьургьа кёчдю. Сабийни кьолундан тутуп, ата юйюне кьайтды. Бир жол жайгьы сессиягьа келгенинде, Даулетни университетден кьысталгьанын эшитди. «Ур кьамичи, секир ат» деп болду иш.

«Эрге баргьан тынчды, этек бюкген кьыйынды», – деп бош айтмагьандыла жашауну саркьыуун билген эсли адамла

НАСЫПЛАРЫ КЪАЧХАН АДАМЛА

Кёчгюнчюлюкден къайтып келип, Жюнюс бла юй бийчеси Сакинат – сегиз сабийни ата-анасы, туугъан эллеринде жангы журт салдыла. Жюнюс колхозда къойчу болду, Сакинат а юйде сабийле ёсдюреди. Аны саулугъу жокъду, къарыусузду, ол себепден болур, тамата къызы Лейла, жыл саны жетмесе да, къолу юйде жумушха жараша, анасына болушады.

Лейла суюдюмлю, узун, арыкъ къызчыкъды, жыл санындан уллуракъ кёрюнеди. Эгечлерине бла къарындашчыкъларына къарар ючюн, школда алтынчы классдан ары окъумай, чыгъып къалады. Анасыны уа: «Мени амалтын жарты жолда къалды Лейла», – деп, жүреги къыйналады.

Заман да оза, сабийле да ёсе, Лейла жетген къыз болады. Жер-жерден келечиле келе башлайдыла. Элде узакъ жашамагъан Кереметланы жашлары Ахмат да ийгенди келечиле. Алай Жюнюс бла Сакинат: «Угъай, алыкъа сабийди, тыш юйюнде жашаялмаз», – дейдиле. Ахмат а бир да тынчыкъ бермейди Лейлагъа. Ызындан болуп, башын тели этгенди.

«Лейла, сенсиз кюнном къарангыды. Экибиз бир юйюр къурасакъ, мен санга бир тюрлю къыйынлыкъ сынатмам. Жангыз эгечим, анам, юч къарындашым санга болушлукъ этерикдиле. Анам кеси къызындан башха кёрлюк туююлдю. Кесим а, кесинг билесе къолдан не жаны бла да уста болгъанымы, атанга, ананга да болушурма», – дейди.

Лейла не этерге билмейди. Тилегенледе Ахматны жаратады – сыфатын, санын да, этимлилизин да. Анасы бла атасы уа: «Анга барма ансы, кимге да бар. Аны ол огъурсуз, къоншуларын тарыкъдырып жашагъан анасы кишиге тынчыкъ берлик туююлдю», – дейдиле. Юйдегиле не деселе да Ахматны юсюнден, Лейляны эшитириги келмейди. «Ала манга къалай аман болурла, айтханларын этип турсам?» – деп, кёлуне алай келеди.

Кюз артында элде иш кёп болады. Мал аш хазырлай, элчиле къазауат чалгъы чаладыла, дырын жыядыла, бахчада картох къазадыла. Ахматлары келин келтирирге хазырланадыла деген хапар жүрююдю.

Ахмат бла Лейла ингирде тюбеширге айтхан эдиле. Нек эсе да Лейла айтхан заманына келмей, Ахмат тынгысыз болуп: «Юйлеринде биллип, тыйыпмы къойгъан болурла?» – деп тургъанлай, Лейла шошчукъ келип, ата-анасы ыразы болмагъанларын айтды.

– Лейла, сен кесинг не айтаса? Къачырып кетсем, алай этип турмазла, къайтышырла. Нёгерлерим бла келгенме, – деди Ахмат.

Осагъат къайдан эсе да чыкыгъан жашла агуман болуп сюелген кызыны сермеп, машинагъа олтуртдула...

Адетге кёре, Ахматны атасы: «Кызыгыгъыз биздеди», – деп, Жюнюслагъа адам ийди. Аны эшитгенинде, Сакинат эсин ташлады. Жууукълары жыйылып:

– Этме былай, Аллах алай буюргъан болур, – деп жапсарадыла.

Ким не айтса да, тынгыламай, ичи кюйюп жилияды. «Атасы не айтыр?» – деген сагыш башын алып, сытылады.

Хапарны эшитип, Жюнюс да кыошдан юйге тюшеди.

Жарашыулукъ алыргъа Кереметлары адамла иедиле. Лейланы атасы, анасы уа келгенлени босагъадан да кыоймадыла.

– Биз харам этдик кызыбызны, энди ол жумуш бла бери келип кюрешмегиз, – дейди Жюнюс.

Келинни юйдегилери жарашыулукъ алмагъанларын билгенде:

– Жашыбызмы былай ыспассыз нек этдиле?! – деп, Ахматны анасы Рахиматны бла эгечи Асиятны ауузлары от чагъады.

Биринчи кюнден окъуна жаш юйюрню жашаулары ма аллай кыаугъа бла башланады. Ахмат да, ол кыадар суймеклиги кыайры кетди эсе да, тырман этип болмаса селешмейди. Кыайын анасы бла кыайын кызы уа ашагъан гыржынын жилимукъ бла ашатадыла. «Тёзейим, энди артха кыайтсам ушамаз», – деп, Лейля тёзерге кюрешеди.

Бир жылдан жаш юйюрге кыызчыкъ да тууду. Алай ол да жумушпаталмады ата юйюндегилени, кыайынланы да жүреклерин. Лейляны Ахмат бла жашауу ахыры да адам тёзалмазча халгъа кетгенди. Ол жокъ, бу жокъ, сёз кыозгъап, кыол кётюре да башлады.

Энди Лейланы танырыкъ туююлсе. Жарыкъ, ойнаргъа суйген кыыз мудахды, ийнеден ётерик болгъанды. Сабийчиги да кыууандырмайды. Ичи асыры кюйгенден: «Неге керек эди бу да манга?» – десе бирде: «Ах кюнюм, нечикле селеше турама!», – дей, тобагъа кыайтады.

Тёзюмю тауусулуп, не этерге билмей, бир кюн анасыны эгечи Захиратха барды.

– Жашауум кыуругъанды, болалмайма, – деп жилияды анга.

Захират а:

– Не кыара кюн келгенди сени былай жилиятханлагъа?! – деп, биргесине алып, Лейляны анасына элтип барды.

Анасы уа:

– Аладан жаратылгъан сабий бизге керекмейди, ансыз келеме дей эсенг, кел юйге», – дегенни айтып тохтады.

Кыайын юйюнде да, кеси юйюнде да жашауу болмазлыгъын ангылап, жети ай болгъан кыызчыгъын кыоюп, Лейля кыайын юйюнден чыгып кетди.

Кече-кюн да жилий, сабийине эрий жашайды. Кыызчыгы Танзиля эсличик болуп, селешип башлагъанлай, Рахимат бла кызы Лейланы аманлап тебиредиле. Алай бла, Лейля жашыртын сабийчигини кыатына

барып, селешейим, кьоюнума алайым десе, кьызчыкъ кьычырыкъ этип къача эди.

Алай эте, жылла ётдюле. Лейла да тыш юйюне чыкъды. Анда эки кьызчыкъ бла жашчыкъ да туудула. Алай, жарсыугъа, баш иеси кёп да турмай ауушду. Лейла уа ёксюз сабийлени сакълап къалды. Ахмат да юйдегили болуп, анга жашчыкъ бла кьызчыкъ туудула.

Танзиля уа уллу кьызчыкъ болгъанды. Алай анасын излеген да этмейди. Жарсыугъа, ыннасы Рахимат, аны ызындан кёп да бармай ата эгечи Асият да дунияларын алышадыла. Энди Танзиля ёге анасына керек тюйюлдю. Анча жылны ичинде тынчаялмагъан Лейла аны юйюне элтип, юйюрсюндюрге кюрешсе да, гырнау киштик кибик, кьызчыкъ анга жуушалмады, келишалмады.

Оналты жылы толгъанлай, Танзиля кьоншу элде кесинден кёпге тамата бир жашха эрге барады. Аны юч сабийи да болады. Алай жүрек кьайгысы эримейди. «Менден жарлы болурму: «Къалай жашайса? Ачмыса? Жалангачмыса?» – деп, эшигимден не атам, не анам кирмеген?» – деп, тарыгыуларын айтып жиляйды ол.

АМИНАТНЫ КЪАДАРЫ

Къыралыбыз аягъы юсюню бола, кюнден-кюннге жашау мамырлы, берекетли бола барады. Жюрегибиз кётюроле, тамблагъы кюннге къууана жашай башладыкъ.

Алай, не медет, мамырлы жашауну Уллу Ата журт уруш ойду. Мусабий юйдегили болгъанлы кёп болмай эди. Юй бийчеси Аминат бла кёп умутлары жарты жолда къалдыла. Мусабий урушха биринчи кетгенлени арасына тюшдю. Ата-ана жылыу билмей, гитчелей къалгъан Аминат энтта кесинлей къалды.

Мусабий фронтха кетгенли, эки кере письмо ийгенди. Аз да бош заманчыкъ тапханлай, Аминат эки письмону да кьайтарып окъуй, жүрегин ала бла жапсарады.

Жашау элде кьыйын болду. Эр киши ишни да тиширыулагъа этерге тюшдю. Элни саулай мудахлыкъ басханды. Ышарып адам кёрлюк тюйюлсе. Быйыл кьышда бирси жылладан сууукъду. Элде уллу, гитче да бек жунчуйдула.

Фронтдан элге бушуулу къагъытла да келе башладыла. Энди Аминат кюнлерин ахы кете ётдюреди. «Ачы хапар эшитмегийим» – дей. Къалай-алай болса да, эл жаз башына чыкъды. Мусабийге да жашчыкъ тууду. «Шо ийсагъан, бусагъатда муну кёрсе эди», – дей, Аминат ичинден ахсынады. Кьоншула жашчыкъны кёре киредиле. «Астооо, не бек ушайды атасына!» – дейдиле, алгъыш эте. Кьурлай келмейик деп, тапханчыкъларын алып келедиле.

Келимат – Аминатны анасыны эгечи, терк-терк келип, болушургъа кюрешеди. «Жарлы эгечим сау болса эди, кьууаныр эди туудукъчугъу-

на» – дей эди, кёлю тола. Къайгъылы ёте барады заман. Азретчикни ач этмейме деп, Аминат саулай къарыуун, кюнчюн салып, кече, кюн демей ишлейди. Юч ай болду Мусабийден хапар болмагъанлы уа. Не этерге билмей, Аминат армауду. Сабийчигине ёшюн сала, сагъышха кетип: «Ах кюнюм, Аллах, сен сакъла мени акъылыма келген аман затладан», – дейди.

Аш этерге заты болмагъанлай къалгъанда, къыйналып тургъанын эслеп, Жансурат челек бла картош келтирди. «Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын»...

Кюз арты болду. Энди Азретчик да сюркеле башлагъанды. Анасыны кёз жарыгъы. «Бу болмаса, мен не этерем?» – дей, кёл эте жашайды. Анасыны эгечи Келиматны баш иеси Хамит, къышда къыйналмазча, отунун да келтирди. Ноябрь айны ал кюнлери бушуу хапар келтирлигин билмей эди Аминат. Жукълап тургъан жашчыгъындан кёз алмай, терен сагъышха кетип тургъанлай, эшикни суху къакъдыла. «Оу кюнюм, мен жарлы, не хапар бла келген болурла?» – деп, борбайлары къыйыла, эшикни ачды да, сын къатып къалды. Ангылагъан эди келгенни бет сыфатындан бушуу хапар бла келгенин. «Ах кюнюм, ёксюзню кюню артда», – деп бош айтадыла. Мени кюнюм къарангы болду», – деп жийды.

Жылла ётдюле... Къыркъ тёртюнчю жылны жаз башы. Энтта бир сынаиды къадар таулу халкъны тёзюмюн, къарыуун: сегизинчи март саулай малкъар халкъны Азиягъа кёчюрюлген кюнюдю.

Аминат да, белин къаты къысып, жашчыгъын да кесин къоюп, бир-силе бла бирге ишлерге жюрюйдю. Таулу миллет бюгюлмеди. Жигит, мадарыулу халкъым аякъ тирей башлады. Бир минг тогъуз жюз элли жетинчи жылда таулу миллетни туугъан жерлерине къайтарадыла деп, аллай къууанч хапар келди. Аминат да жашы Азрет бла къайтдыла жашагъан эллерине. Алай, юйчюклери оюлуп, адам жашарча болмагъаны себепли, анасыны эгечи Келиматлары бла жашаргъа тюшдю. Аминат колхозда фермада ишлейди. Иги ишлегени ючюн саугъагъа да тийишли болады. Колхозну кючу бла, баш иеси урушда къалгъан ючюн, Аминатха юч отоулу юй ишлейдиле. Энди кесини юйю болгъанына къууана, аллында жашчыгъы да школга жюрюй башлады. Уллулугъу, жюрюшю, бет сыфаты да союп къаплагъан кибик ушайды атасына. Мусабийни эгечлери да: «Атын, тукъумун айтдырыр», – дейдиле. Алай бла, Азрет школну жетишимли бошайды.

«Школда иги окъугъанса, бийик билиминг болса, тынчыракъ жашарса», – дейди анасы. Университетге окъургъа кирди, анасын ыразы этди. Энди, кече жукъламай эшиу эше, солуу кюн а аны базарда сатаргъа кюреше, беш жыл окъутду. Кесине къараргъа заман тапмады. Саулугъу аман болгъанды. Аминат къарт бет алгъанды, чачы агъаргъанды. Окъууну бошагъандан сора Азрет юйле ишлеген жерде прораб болуп, ишлеп башлады. Бир ингирде анасы жашына: «Былай бир олтурчу жаныма, ананг сенден алгъа ёллок», – деп башлады сёзюн. «Азрет, кесинг кё-

ресе, мен къарыусуз болгъанма. Кёп кыйынлыкъ да кёргенме. Сени юйдегили болуп кёрсем, ёлсем да кыйгъырмайма», – деди.

– Анам, бир кесек ишлеп, аякъ тиремесек, къалай этейим мен сени ыразы?

– Юйдегили болсанг, экигиз да бирге ишлерсиз. Мен да къолумдан келгенни аямам. Къош да бара-бара тюзеледи дейдиле.

Сагъыш этдиле да, элде Адилгерийни къызында тохтадыла. Ишчи, намыслы къызчыкъды – деп, Аминатны кыйын къызы: «Кёкде излеге-нибизни жерде таба турабыз. Мен кесим къурайым, узакъ созмай, ыразы эсегиз», – дейди.

Кюз арты кюнлени биринде келтирди келинни. Ёксюзю кёлюн алабыз деп, атасыны жаны да, Аминат да уллу къоранчла этип, тегерекдегилени сейирге къалдырдыла. Адилгерийни къызын ёрге кётюрюр ючюн къалмадыла. «Энди ёлсем да, жарсыуум жокъду», – дейди Аминат.

Къарап-къарагъынчы жыл да ётдю. Юйюрге къызчыкъ къошулду. Келин дуняда айланнгандан бармакъны-бармакъгъа урмайды. Ашагъан табакъларын жуу деп, Аминатны аллына салып кетеди. Келген кюнюнден башлап, къашы-башы туююлуп, сёлеширге кюсемейди. Азрет ишден келгинчи, отоудан чыкъмайды. Сабийни Аминатха кёргюзтмейди. Ол этген ашны ашамайды. Бир кюн а Азрет: «Сен ашны къалай эсе да татыусуз этесе, келининге этмеге кыйсанг а», – деди.

Жюреги асыры кыйналгъандан, жилярыгъы тамагъына тыгъылып, жарлы ана, бахча башына кетип, кёп жиляды. «Мен былагъа энди керек туююлме. Не этейим? Этме дей эсе, этмейим деп, – кесин жапсарады. – Кюнню узуну турама – аш да жокъ, келин да жокъ. Ингирде чыгъып, кеслерине ушхуур этип ашайдыла».

«Бир кюн, тёзалмай, отоугъа кирдим, – дейди Аминат, – ёрге да къопмады. «Келин, къор болайым, мени санга бир сорлугъум барды. Мен санга не хата этгенме менден быллай бир къачарча?» – дейме. Келин а, кёзюме да къарап: «Кёрлюгюм да, сени бла жашарыгъым да келмейди», – деди, ачыу-ачыу дегенча. Отоудан къалай чыкъгъанымы ангыламадым, жюрегим асыры кыйналгъандан. Азрет да тюрленгенди. Сууукъ сёлешеди. Мени бла да олтурмайды.

Быйыл жаз башы эрттерек келгенди. Ийнекни да саууп, отларгъа къыстап, юйге кирип, бир чай суучукъ ичейим деп, олтурдум. Къалай эсе да жюрегим жарыкъ эди. «Анам, келдингми?» – деп, къатыма олтурду Азрет. Ичимден асыры къууаннгандан не айтыргъа да билмей къалдым. «Келининг да, мен да шахаргъа кетерге оноу этгенбиз. Мында кесибиз суйген иш жокъду, сую эсенг, сен да бизни бла кел», – деди.

Кёп турдум армау болуп. Сора эс жыйып айтдым: «Азрет, кёзюмю жарыгъы, аурууунгу алайым, ишинг тап, юйюнг бар жашаргъа. Нек кетесе?» – деп жилядым. Мен а атангы тыпырын къоюп кеталмам. «Жиляма, анам, терк-терк келе турурбуз», – деп, отоугъа кирип кетди. Эки ыйыкъдан машина келип, къабакъ аллында тохтады. Азретни кыйыныды. Хапчукларын машинагъа ташып, келиним да, жашым да манга:

«Хайда, сау къал!» – деп кетдиле. Ызларындан ала кезден ташайгынчы къарап турдум. Бюгюн ёксюзлюгюмю да, башсыз къатын болуп, жаш башымы къарт этип, жашаууму ашыргъанымы унутдургъан кюн эди. Чабып юйге кирип, Мусабийни къабыргъада тагъылып тургъан суратын къолума алып, къычырыкъ этип жилидым.

Биринчи заманда келе турдула. Артдан-артха аздан-аз, энди уа иги кесек болады ала келмегенли. Мени да халым биле-биле аман болгъанды. Жюрегим ауруйду.

Къыш келди. Терен къар жаууп, сууукъла тутхандыла. Аллах, сен сакъла быллай кюн ёлюп, адамланы къыйнагъандан деген сагъышла башын алып олтурады. Къоншуларына кесин аманат этгенди. Эрттенликде ожакъдан тютюн чыкъмаса, терезе жабыу ачылмай кёрсегиз, келип, бир къарарсыз. Бу арт кезиуде халымы жаратмайма. Бюгюн санларым сейир тюшюп, ёрге къобалмай, тилим айланып селешалмайма деп.

...Орамгъа къарай, терезе аллында олтуруп тургъанлай, бир ийман келтирир адамы болмай къатында, Аминат жан берди...

ЫННАМЫ СЫНТЫЛ БОЛМАГЪАН ЖЮРЕК ЖАРАЛАРЫ

Бу хапарда Гузиланы Башчыны къызы Абидатны кечгюнчюлюкде кёрген къыйынлыгъыны юсюнден ыннам айтып эсимде къалгъан затланы айтыргъа сюеме.

«Огъары Малкъарда Фардыкда жашай эдик. Анамы анасы Бёлюкаланы Хажини къызы Кябахан, эки къарындашыбыз урушда Ата журтубузну къоруулай, тамата эгечим Жемталада тыш юйюне чыгъып, эки келинибиз, бирини эки, бирини да юч сабийчиклери бар эди. Бир кече жатып тургъаныбызлай, бир атлы, ким болгъанын да билалмагъан эдик: «Жамауат, къачалгъан къачаргъа кюрешигиз! Сабийди, къартды деп къарамай, элни тёбен жанындан адам тукъумун къырып, юйлеге да от салып келедиле», – дегенни айтып, ёрге айланып кетди.

Анам къарыусуз эди. Эки келини да, билеклеринден тутуп, анамы, мен а сабийлени бирин аркъама кётюрюп, элиракълары уа этеклерибизден тутуп, таула таба къачдыкъ. Кёзню кёзге урсанг, къарангыдан зат да кёрмейбиз. Бир заманда окъла жаныбыз бла сызгъырып башладыла. Къалай да болсун, къутулдукъ. Тангнга аманны кебинден чыкъдыкъ. Кёп адам ёлген хапар айтдыла. Ол кюн, къоркъгъандан, тауда къалып, экинчи кюн элге къайтдыкъ.

Бир затыбыз да къалмай, кюйюп тура эди. Кёп бармай кечген хапар чыкъды. Эрттенликде танг белги бере, юч солдат босагъа юсюнде сюелип. Аладан бири орусча: «Сизни кечюрген этедиле, терк окъуна не затыгъыз бар эсе да, алыгъыз», – деди. Анам а, жатып тургъан жеринден къобуп: «Абидат, была не зат дейдиле?» – деди, ахы жашларына

кетип. «Да, Гелля, бизни кёчюрген этебиз дейдиле», – дегенимде, ол, солдатланы алларына барып: «Къор болайым, балаларым, бизни къайры кёчюресиз? Мени эки жашым да урушдадыла, – дей, бармакълары бла кёргюзте, – къайтып келселе, бизни къайдан табарла?» – деп жилияды. «Не этейик, анабыз, буйрукъну толтурмай онгубуз жокъду».

Не этерик эдик? Затыбыз да къалмагъан эди алып чыгъаргъа. Машинала келдиле, анамы эки солдат машина башында къартла, саусузла бла олтуртдула. Биз да ары минерге умут этдик. Алай къоймадыла. «Сиз башха машина бла барлыкъсыз», – дедиле. «Угъай, сора анамы биргеме элтирикме», – дегенимде: «Ала сизни бла тенг жолну кётюраллыкъ туююдюле. Анда тюбешириксиз», – деген эдиле. Анам а, харип: «Абидат, ыразы болмам, мени биргенге алмасанг», – деди, жилимукълары бетин жууа. Мен а, сытыла, машинаны ызындан мыллыгымы атдым. Жыгъыла да къоба, машина кёзден ташайгъынчы чапдым, сора жерге аууп жилидым.

Къайры элтдиле? Къайда атдыла? Къайда ёлтюрдюле? Энтта да билмейме. Сегизинчи мартны анамы ёлген кюнюне санайма.

Тиширыуланы байрам кюнюнде: «Бюгюн анамы тас этген кюнюмдю», – деп жилиучу эди. Анасыны толу хапарын билмей, жүрегинде уллу жарасы сау болмай кетгенди анам бу дуниядан. Поездда кетип бара, жолну кётюралмай, ёлгенлени, поезд бара тургъанлай, тышына атып къоя эдиле. Къаллай бир бардыкъ? Билмейме. Жетдик жетер жерибизге. Сыр-Дарья деген бир жерге келтирип тёкдюле. «Энди сизни жашар жеригиз былайдады», – дедиле. Тёгерекде къула тюзледе не терек, не кырдык окъуна жокъ эди.

Кесибибизге жер юйле къаздырдыла. Мен эки келин бла, аланы беш сабийлери бла биргебиз. Ууакъ сабий барды деп къарамай, сабийлени кеслерин къоюп, ишлерге жарагъан тиширыуланы жүюзюм терекле салыргъа элте эдиле. Кёп бармай, ачдан, къарыусуздан болур эди, тиф кирип, кёп адам бу дуниядан замансыз кетдиле. Бизде эки келин да, беш сабий да ёлюп, кесим къалдым. Ачдан бек къыйналгъан эдик. Будай орулгъандан сора, скирдала бардыла да, анда будай бюртюкчюкле жыяргъа кюрешичю эдик.

«Битеу кёрген къыйынлыгъым бир китапхада сыйынмаз эди», – деп жилиучу эди анам. Эгечи Капалау Фрунзе шахаргъа тюшген эди. Ол бизни излеп, соруп, къалай билген эсе да кесим жангыз къалгъанымы, биз тургъан жерге бир адам келген эди да, андан кесин къалай табарыгъын юйретип ийген эди. Бир къарачайлы нёгерим, мен да, комендантдан къачып, кёп тюрлю бола, тутулургъа да аздан къала, нёгерим иги ётгюр тиширыу эди, аны хайырындан аманны кебинден эгечими бир минг тогъуз жүз къыркъ алтынчы жылда тапхан эдим. Эгечими къолуна тюшгенден сора къыйналмагъанма», – деучю эди.

Анасыны ашын-ташын да эталмагъанына, ол къабырсыз къалгъанына сарнай, жүрек жаралары берч болуп, алай кетгенди анам бу дуниядан. Жаннетде жатсын!»

ТАБИЙГЪАТНЫ КЕСИНЕ УШАГЪАН СУРАТЛА

Хар миллет да фахмулу, билимли, уста къоллу адамлары бла ёхтемленеди, илмуда, культурада жетишимлери бла махтанады. Бизни уа небиз барды, махтаннгандан сора, ариу сурат кёргюзтюп, миллет энчилигибизни келген къонакъгъа ачыкъ эталлыкъбызмы? Бу соруугъа жууап излей, Къарачай шахаргъа барыргъа тюздю. Бир миллет болгъанлыкъгъа, бир бирибизде чыгъармачылыкъ иш кълай баргъандан уллу хапарыбыз жокъ сундум. Сурат искусствону айныуу къалай болгъанын билир ючюн бу шахарны сайлагъаныбыз бошдан туююл эди. Биринчиден, Къарачай-Черкес Къырал университетде студентлени сурат ишлерге юйретген факультет барды, ары бардыкъ. Баям, аны хайырынданды Къарачай шахарда фахмулу художниклени кёп болгъаны. Ол затны кёргенден, ангылагъандан сора, бери келгенибизге къууаннган окъуна этдик.

Бир ингирде Маршенкъулланы Руслан экибиз шахарны орамларындан бири бла бара тургъаныбызлай, къызгъылдым булутланы эслеп, табийгъат аладан ишлеген сыфатлагъа эс бура, ол такъыйкъаны суратха алдырыргъа кюрешеме. Ол сейирлик бир кесекден кетеригин алгъындан билген этгенча.

– Фахмулу дегенинг бу ариу болумладан башха туююлду. Аз заманнга кёрюнюп, халкъны эсин кесине буруп, иги чурумла туудуруп, «ариулукъ» дуняны сакълар деп, тас болур. Художниклерибиз барынжогъун, аланы бек фахмулуларыны юсюнден, кеслерин да сурат ишлерге юйретген устаздан иги киши айтмаз, – деди Руслан, аны бла ушакъ этгинчи, устазы бла тюберими тилеп.

Тюз оноу этилсе уа, ол затха боюн салмаймы боллукъса?! Экинчи кюн Къарачай-Черкес Къырал университетни искусствону культурасы институтуну сурат кафедрасыны таматасы Бостанланы Магомет бла тюбеширге келишдик. Миллетни иги тёрелерин бузмай, алгъа жашау сынауу болгъан акъсакъл бла тюбешиуню тюзге санап, ол ишлеген жерге бардыкъ. Бостанланы Магомет дерсин бошагъынчы, бу окъуу юйде къуралгъан «Табийгъат эм адам» деген, аны энчи кёрмючюнден суратлагъа къарап чыкъдыкъ. Магомет, Къарачайны, Малкъарны да къудурети ариу жерлеринде болуп ишлеген суратларына ким да эс бурурча эди.

Энчи Союз къуралгъанлы бери

– Магомет, бюгюнлюкде художниклени сизден иги билген, жаш тёлнюю да ол усталыкъгъа юйретген сизсиз, дегендиле да, ол затланы юсюнден айтырыгъызны излеп, узакъ жолну къыдырып келгенбиз.

Алгъын Ставропольну художниклерини суратчыларына кире эдик. Энчи Союз болуб а 1993 жылда къуралгъанды. Ол кезиуде алай кёп болмагъанбыз. Союзну къурауда Мижаланы Омарны къыйыны уллуду. Артда, Абайханланы Муса, Белимготланы Дадаш, Борлакъланы Бекер, Салпагъарланы Солтан эм башха жашла Союзгъа кирдиле. Сора къыралда болгъан кёрмючлеге къатыша башладыкъ. Университетде да суратлау графика факультет ачылгъан кюнден бери ишлейме...

1967 жылда уа факультетни ачылыуунда Кипкеланы Къурманни уллу къыйыны барды. Бу факультетни жарашдырыргъа Москвадан профессор Георгий Васильевич Бер, сора шахардан Ленинграддан суратланы, гипсден этилген скульптураланы жыйышдырып, биринчи студентле бу усталыкъны жашырынлыкъларына алай бла юйренип башлагъандыла. Университетни алгъыннгы ректору Тамбийланы Бурхан да бу факультетни бошагъанды. Ол художниклени Союзуна алыннганлы алай кёп болмайды. Андан сора проректорубуз Алийланы Юсюп кирди Союзгъа. Шёндю Союздагъы жашладан бир-экисинден къалгъанлары бизни окъуу юйде билим алгъандыла. Ол тышында окъугъанладан бири Хачирланы Камалды. Ол Жётегейде жашайды, бек фахмулу жашды. Кёрмючле къуарарча жерибиз болмагъанны хатасындан, музейни ишине чырмау этмей, суратларыбызны халкъ анда кёрюп, шагъырей боладыла.

– *«Табийгъат эм адам» деген энчи кёрмючюгюзде суратларыгъызгъа къарап чыкъдым. Бек жаратханымы жашырмай айтайым...*

– Энди кёрмючлени алгъынча терк-терк къуарар онг жокъду. Табийгъатха 20–30 жыл мындан алдача къайгъырмайдыла. Сора, бу телефонла, сурат алыучу аппаратла жайылгъанлы, табийгъатха чыгып, сурат этгенле жокъну орунундадыла. Ол затлагъа эс бёлюнсюн деген мурат бла къурагъан эдим бу кёрмючню. Табийгъатха чыгып, сурат ишлегинчи, башынга кёп тюрлю сагъышла келедиле. Чыпчыкъланы жырлагъанларын, тереклени чакъгъанын, булутла тауланы жаба, ачыла

тургъаны да себеплик этеди чыгъармачылыкъ ишингде. Компьютерден алып, юйюнден чыкъмай, андан кечюрюп кьойгъан суратланы уа башхала жаратырла деп ышанмайма.

Ма мени суратларымы кёбюсюн таулада, таза хауада ишлегенме. Энди уа Огъары Малкъаргъа, Бызынгыгъа барып, ол жерлени суратларын ишлер муратдама.

– Сизни сохталарыгъызны араларында уа бармыдыла фахмулу жашла бла къызла?

– Сизни республикадан Акъкъызланы Исмайыл, Шауаланы Юсюп бизни университетде билим алып кетгендиле. Алгъын студентлерибизни къайры да элтип, хар бири фахмусуна кёре, сурат ишлей эдиле. «Махар» деген лагерьде практиканы сау ёте эдиле. Энди ол затны да азайтхандыла.

Данашланы Мусса, Салпагъарланы Солтан, Борлакъланы Бекер, аны юй бийчеси Люба эрикмей кюрешген художникледиле. Черкескеде кеслерини мастерскойлары болгъанла бардыла. Къарачай шахарда да эки мастерской бар эди. Энди бири къалып турады. Эркенланы Владимир бир кезиуде Тырнауузда туруп да ишлегенди. Жаш фахмуланы арасында уа Маршенкъулланы Русланны юсюнден энчи айтырчады. Энди былайда ишлегеним себепли сохталарыбызны юсюнден айтмай да болмайбыз. Университетни бошап кетген художникле Салпагъарланы Солтан, Токъланы Расул, Тебуланы Зухра уа окъууун бюгюн бошайды. Бек ариу сурат ишлейди. Иги окъугъаны ючюн университетде ишлерге къалырына къайгъы этебиз. Белимготланы Марина алыкъын художниклени Союзунда тьююлдю, алай кёрмючле этеди. Бу билимли къыз, илму бла да кюрешеди, педагогика илмуланы докторуду. Алийланы Алина, Зухура Бузуртанова – Дерев, Батчаланы Зарема, Зумат, Хапчаланы Зуля, Белимготланы Дадаш, Данашланы Мусса фахмулу адамла болгъанларын энди ачыкъ этерле деп сакълайбыз.

Бизни шахарда фахмулула аз тьююлдюле

Къарачай шахарда Черкескеде да белгили художникле кёпдюле. Кесибизде художниклени Союзуну бёлюмюн къурар муратыбыз барды, – дейди Магомет. – Шахарны оноучулары ол ишде болушургъа, межам бёлюрге да айтхандыла. Ала сёзлерине кертичи болурла деп сакълагъан кезиуюбюздю.

Сора, жазычуларыбыз табийгъатха уллу эс бурмай, асламысында жашауну юсюнден болгъанды чыгъармалары. Энди эс бура башлагъандыла. Аллай чыгъармалагъа кёре уа сурат да ишлерге боллукъду. Михаил Лермонтов жашагъан жерледе болуп, аны аягъы басхан жерлени, суратларын ишлерге кюрешгенме. Аланы китапланы басмалагъанда хайырланып кьойгъандан сора да, энчи кёрмюч кьурап умутум барды.

Миллетде атлары айтылып, бет сыфатлары кьаллай болгъанларын биз билмеген ненча адамыбыз барды. Бу окъуу юйде билим алгъан Хабичланы Магомет мермер ташда Къарчаны сыфатын кьурашдыргъанды. Энди быйыл аны орнатыргъа деп турадыла. Бююнлюкде уа жырда аты айтылгъан Бийнегерни сыфатын кьурашдыра турады. Скульпторла Акъбайланы Будуян, Къурманланы Магомет кёп адамыбызны эсде кьалыр сыфатларын кьураялгъандыла.

Орта Азияда тургъан чагъыбызда ол огъурлу таматаларыбызны хар бирини суратын ишлеригим келе эди. Алай ол кезиуде онгубуз болмады. Не шакъа, не кьагъыт табылмай эди. Бир жол, топуракъ полгъа бауурланып, сурат ишлей тургъанымы кьоншуда жашагъан немецли киши кёрдю да, манга бир китапчыкьны саугъа этди. Ол бизни историядан окъутхан окъутхан Иван Петрович Гофман эди. Ара мюлкню алчыларыны суратларын юйню кьабыргъасында ишлеген Эбзеланы Шахарбий да, суратларыма кьарап, бир китапны берди.

Ма алай бла юйренип башлагъан эдим сурат ишлерге. Бу фахмуму хайырындан, бери кьайтханыбыздан сора, Къызыл Октябрь элде школну директору Боташланы Салих сурат ишлеуден дерсле берирге кел деп, ишге алады. Андан сора жашаууум бу зат бла байламлы болуп кьалды.

Бир юйюрге эки художник

Университетде сурат кафедраны доценти, бийик профессионал билим бериуню сыйлы ишчиси, билим бериуню отличниги Босталаны Магомет художниклени юслеринден хапарыбыз толу болур ючюн жаш художниклени да юслеринден бир жукъ айтылса тюз болурун чертеди. Кесингден таматаны айтханын а Къарачайда этмей да бир кёр. Таматаны тилегин тамамлай танышдым Маршенкьулланы Руслан, аны юй бийчеси Фахрикамал Махмудова бла да. Бу жаш юйюр шахарны кьыйырында, таулагъа жууугъуракъда, балкондан кюн сайын да, кьарлы тау тёппелени кёрюп, суратларын ишлерча жерде жашагъанлары бошундан болмагъанын артда ангыладым. Балконда аны ишчи жери болгъанын Руслан кесини, юй бийчесини да чыгъармалары бла шагъырей эте тургъанда айтхан эди.

Фахмусу болгъан сабийлени кёрюп, ала биринчи атламла этип башлагъанда, болушургъа керекди. Андан ары жолну фахмуну адам кеси бек тап бараллыкъды. Маршенкьул улуну да иши алай болгъанды. Школда окъугъанында, аскерчини суратын кьангада кюйдюрюп, алай ишленди. Ол сурат бла конкурсда биринчи жерни алгъанды. Андан сора

искусствогъа биринчи атламла этип башлагъан жаш, кѣп сагъыш эте турмай, 1992 жылда Къарачай-Черкес Къырал педагогика университетни суратлау-графика факультетине киреди. Анда окъуй тургъанлай, кеси суратла ишлеп тебирейди. Алгъа факультетде, ызы бла, сабийле бу жанына эс бурурча, Жангы Жетегейни орта школунда кѣрмючле къурайды. Художник жашыбыз Атайланы Халис Архызда «Солнечный квадрат» деген аты бла кѣп сахарладан художникле бирикгенлерин, анда бютюн фахмулу адамла бла танышыргъа онг чыгъарыгъын да айтады. Алай бла Руслан ол биригиуге 2000 жылда къошулду. Андан сора халкъла аралы кѣрмючлеге къатыша башлады.

Ставропольда художникле бла танышады. Руслан, Олег Калайтанов, Александр Бабич, Анатолий Солонцев тау миллетлени художниклерини чыгъармалары бла башхаланы да шагъырей этер ючюн «Колесо» деген биригиу къурайдыла. Артда бу жыйыннга Занибекланы Абдурахман да къошулду. Чарх бурулуп башлады. Биригиуге Чеченден, Москвадан, Краснодардан да фахмулу художникле къошулдула. «Колесо» къурагъан кѣрмючлеге суратланы айыргъан, халкъ алагъа къайсы межам да къараса тюз болуруну оноуу Русланны боюнунда эди. Жаш университетде чыгъармачылыкъ жаны бла деканны, музейде уа директорну кѣрмючле къурау жаны бла заместительлери болуп да ишлейди. Художниклени Союзуну правленинде жаш художниклеге таматалыкъ этип тебирейди. Ол кезиуде Ольга Лабренец, Къобанланы Кулина, Батчаланы Зульфия, Лайпанланы Люба художниклени союзуна киредиле. Ала, башха тюрлю художникле кѣп тюрлю кѣрмючлеге къатышып, махтаугъа тийишли бола башладыла. Башхалагъа къайгъыра билген къарачайлы жашны эслейдиле, фахмусун андан ары ёсдюрюрге, 2006 жылда художниклени Союзуну оноуу бла, Парижге стажировкагъа жибередиле.

Францияда тургъанларында, Русланнга, аны нѣгери Гаджийланы Магометге да, тиллерин билмей, жунчургъа тюшгенди. Анга да къармай, башха къыралгъа баргъан кюнден башлап, сурат ишлеулерин къоймайдыла. Кѣп кѣрмючлеге къатышып, алчы жерлеге тийишли бола башлайдыла. Анда Маршенкъул улуну башха художникле бла танышыргъа, кеси жолун ызларгъа да онг чыгъады. Башха къыралланы художниклеринден кѣп затха юйренип келеди.

Энди уа балконда олтуруп, суюген тауларыны суратларын ишлейди. Москвадан келгенле, тауланы суратларын ишлеялмай, ачыуланадыла. Табийгъат бла сѣлешип, суратны алай ашлеген фахмуну Аллах кимге да берип къоймайды. Тауланы этеклеринде жашагъан кесини жерин иги биледи, ол жаны бла ёз топурагъы анга болушхан этеди. Тауну суратын келишдирагъан башха жерде да женгил табады сурат ишлерге онг. Къоншу республикаланы музейлеринде Русланны ишлеген суратлары бардыла. Ол а неди? Тюркде, Къытайда, Францияда да къарачайлы жашны фахмусу бла шагъырейдиле.

– Бек сейирлик чыгъармабыз а буду, – деди Руслан, юйге киргенлени мени бла танышдыра туруп.

Русланны юй бийчеси Фахрикамал Махмудова 2008 жылда Санкт-Петербургда И. Е. Репин атлы сурат, скульптура эм архитектура кырал институтну бошагъанлы, кёп тюрлю кёрмючлеге кыатыша, чыгъармачылык ишинде жетишимле болдургъанды. Жазира-Ак-Жайык (Къазахстан) халкъла аралы сурат конкурсда хорлагъанды, РФ-ны Культура министерствосуну степендиячысыды. 2010 жылдан бери Россейни художниклерини Союзуну члениди. Фахрикамалны суратлары Къытайны, Тюркню, Польшаны, Украинаны, Чехияны, музейлеринде, энчи иелени къолларында да бардыла. Андан сора да бу фахмулу кыыз реставрация усталыкыгъа да юйренгенди. Алай эсе, белгили суратчыларыбызны ишлерин жангыртыр онг да боллукъду.

Бир юйюрге эки фахмулу адам ишлеген суратла бирге жыйылыпдыла. Алай къол ызларындан ангылап къояса кыйсы кыйсыныкы болгъанын...

Тюненисиз тамблабыз жокъду

Агъач уста Элкъанланы Дахирни биринчи энчи кёрмючюню аты алай эди. Ол агъачдан ишлеген Къарачай шахарда мастерскоюна кирген жерде да ол жазула бардыла. Хау, кертиси бла алайды, ата-бабаларыбыз кыйгъан усталыкыны унутсакъ, сора биз кимбиз? Бир заманда хар таулу юйде болуучу гоппанла, аякъла, къашыкъла, кюбюр, бешик фахмулу жашны кёрмючюнде бардыла. Алай бу агъачдан этген затланы бир энчилигин эслерчады. Хар чыгъармасын мермер, тюрсюнлю ташла, темир, керамика бла жасайды. Устаны энчи къол ызын – кыралны гербин, эки башлы кыушну кыйда да танырчады. Аны агъачда тап жонулуп этген бирине шахарны библиотекасында кесибиз да кёрдюк. Энди Дахир этген герблени Черкеск, Къарачай, Ростов, Москва шахарланы кырал учрежденияларында кёрюрге боллукъду. Адамла халкъ уста ишлеген затланы, не багъа айтсала да, сатып алыргъа угъай дерик тыйюлдюле. Болса да Элкъан улуну кёрмючде жыйылгъан затланы сатып байыгы тыйюлдю бош мураты. Агъач жонуп, жаш тёлюню ол усталыкыгъа юйретирча кружок кыураялса, бек уллу жумушну тамамларыгъын айтхан эди Дахир бизни бла ушагъында. Бир ауукъ замандан а шахаргъа жууукъ элледен биринде сабийлени кесинде болгъан хунерге юйретип башлагъанын селешип билдирди. Къаллай бир кыууанч, ёхтемлик да эслене эди аны ол билдириуонде.

«Ол кружокга жюрюп, жангыз бир сабий бузулмай къалса, юйренген усталыгъын ёсдюре барса, Аллахдан андан уллу ахшылык излемейме», – деген эди агъач уста.

Кёп бармай, ол муратына жетерине ышанырчады.

МАМАЙЛАНЫ Алий.

АНГЫЛАТМА СЁЗЛЮК

(Баргъаны).

Г

ГОРДАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гордаш улу, -евич, Гордаш кызы, -евна.
(Башдагъы атчады).

ГОРОЙ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Горой улу, -евич, Горой кызы, -евна.

Тукъум атда: Горойланы, -ев, -ева.

(Дюгер атха ушайды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГОЧА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гоча улу, -евич, Гоча кызы, -евна.

Тукъум атда: Гочаланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГОЧИЯ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гочия улу, -евич, Гочия кызы, -евна.

Тукъум атда: Гочияланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГОША, -ны, т.а.

(Къабарты тилде келинге айтадыла).

ГОШАГЪА, -ны, т.а.

(Башдагъы атдан къуралгъанды).

ГОШАСЫРМА, -ны, т.а.

(Къабарты тилден келгенди).

ГОШАХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: гоша + хан).

ГОШЛАПА, -ны, т.а.

(Къабарты тилде «багъалы, сыйлы келин» деген магъанадады. Бу атла къабартылыла малкъарлылагъа къоншу болгъандан сора аталгъандыла).

ГОШУРХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: гошур + хан, атны ал бёлюмю ангылашынмайды).

ГЁШНЁХ, -ню, т.а.

(Къабартыча магъанасы «аш юй бийчеси» дегенчады).

ГУБА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Губа улу, -евич, Губа кызы, -евна.

Тукъум атда: Губаланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУБАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Губай улу, -евич, Губай кызы, -евна.

Тукъум атда: Губайланы, -ев, -ева.

(Атны экинчи бөлүмү «бай» бла «ай» бла да бошалады, алай атны саулай магъанасын табарга кыйынды).

ГУДАНА, -ны, э.а.

Аталык атда: Гудана улу, -евич, Гудана кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуданаланы, -ев, -ева.

(Атда «ана» деген сөз болгъанлыкыга, магъанасы ангылашынмайды).

ГУДУ, -ну, э.а.

Аталык атда: Гуду улу, -евич, Гуду кызы, -евна.

Тукьум атда: Гудуланы, -ев, -ева.

(Гуду - уручуду. Лакъырда этип атагъандыла).

ГУДУБЕК, -ни, э.а.

Аталык атда: Гудубек улу, -ович, Гудубек кызы, -овна.

Тукьум атда: Гудубекланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бек + гуду).

ГУДУКЪАН, -ны, э.а.

Аталык атда: Гудукъан улу, -ович, Гудукъан кызы, -овна.

Тукьум атда: Гудукъанланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: гуду + къан).

ГУЁ, -ну, э.а.

Аталык атда: Гуё улу, -евич, Гуё кызы, -евна.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУЖОН, -ну, э.а.

Аталык атда: Гужон улу, -ович, Гужон кызы, -овна.

Тукьум атда: Гужонланы, -ов, -ова.

(Дюгер атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУЗА, -ны, э.а.

Аталык атда: Гуза улу, -евич, Гуза кызы, -евна.

Тукьум атда: Гузаланы, -ев, -ева.

(Дюгер атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУЗЕЙ, -ни, э.а.

Аталык атда: Гузей улу, -евич, Гузей кызы, -евна. Тукьум атда: Гузейланы, -ев, -ева.

(Башдагы атчады).

ГУЗО, -ну, э.а.

Аталык атда: Гузо улу, -евич, Гузо кызы, -евна.

Тукьум атда: Гузоланы, -ев, -ева.

(Башдагы атчады).

ГУЗОЙ, -ну, э.а.

Аталык атда: Гузой улу, -евич, Гузой кызы, -евна.

Тукьум атда: Гузойланы, -ев, -ева.

(Башдагы атчады).

ГУЛАЙ, -ны, э.а.

Аталык атда: Гулай улу, -вич, Гулай кызы, -евна. Тукьум атда: Гулайланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУЛИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гулий улу, -евич, Гулий кызы, -евна.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУМА, -ны, т.а.

(Юйню бир кыйырында аш-азыкъ сакъланган белломге «гуму» дегендиле. Не андан аталганды, не да орусча «кума» деген сёзден кьуралганды дерге боллукьду).

ГУММОЙ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гуммой улу, -евич, Гуммой кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуммойланы, -ев, -ева.

(«Гуму», «ой» деген эки сёзден кьуралганнга ушайды. Магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУШОЙ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гуппой улу, -евич, Гуппой кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуппойланы, -ев, -ева.

(Дюгер атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУРТУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гурту улу, -евич, Гурту кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуртуланы, -ев, -ева.

(«Гурт» деген сёзден кьуралганды дерге боллукьду).

ГУТА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гута улу, -евич, Гута кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуталаны, -ев, -ева.

(Дюгер атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУУА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гууа улу, -евич, Гууа кызы, -евна.

Тукьум атда: Гууаланы, -ев, -ева.

ГЫДЫУ, -ну, т.а.

(Магъанасы белгили тюйюлдю).

ГЫЖАЙ, -ны, т.а.

(«Гыжы» бла «ай» деген сёзледен кьуралганды).

ГЫЖАЛАЙ, -ны, т.а.

(Атда «жалай», «алай», «ал», «ай» деген сёзле табыладыла, болсада атны туура магъанасы ачыкъ тюйюлдю).

ГЫЗЫ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гызы улу, -евич, Гызы кызы, -евна.

Тукьум атда: Гызыланы, -ев, -ева.

(«Кызы» деген сёзню кьубултуп айтылган формасыды).

ГЫЗЫНА, -ны, т.а.

(Башдагы атны бериучю болушдагы формасыды).

ГЫЛАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гылаш улу, -евич, Гылаш кызы, -евна.

Тукьум атда: Гылашланы, -ев, -ева.

(Дюгер атды, не да малкьарча гылаш-кынгыр айланган магъананы кьргюзтеди. Тюзю былайды дерге тюшмейди).

ГЫЛЛЫ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гыллы улу, -евич, Гыллы кызы, -евна.

Тукъум атда: Гыллыланы, -ев, -ева.

(Дюгер атха ушайды, магъанасы ачыкъланыр кереклиди).

ГЫТТАЙ, -ны, т.а.

(Атда ай деген сёз болгъанлыкъга, атны магъанасы белгили туююлдю.

Гыт-гыт этген магъанада эсе да, ким биледи).

ГЫТТЫУ, -ну, т.а.

Аталыкъ атда: Гычы улу, -евич, Гычы кызы, -евна.

Тукъум атда: Гычыланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили туююлдю).

Д

ДАДАЙЫЛ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дадайыл улу, -ович, Дадайыл кызы, -овна.

Тукъум атда: Дадайылланы, -ов, -ова.

(Дада - аппа, Дадайыл - аппа жыл).

ДАДАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дадаш улу, -евич, Дадаш кызы, -евна.

Тукъум атда: Дадашланы, -ев, -ева.

(Дадаш - дада + аффикс «ш»).

ДАДАУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дадау улу, -ович, Дадау кызы, -овна.

Тукъум атда: Дадауланы, -ов, -ова.

Башда айтылгъан атны тюрлюсю.

ДАЖИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Дажи улу, -евич, Дажи кызы, -евна.

Тукъум атда: Дажиланы, -ев, -ева.

Магъанасы белгили туююлдю.

ДАЛЛАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Даллай улу, -евич, Даллай кызы, -евна.

Тукъум атда: Даллайланы, -ев, -ева.

(Далхат деген къумукъ атны къубултулгъан формасыды).

ДАЛЛИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Далли улу, -евич, Далли кызы, -евна.

Тукъум атда: Даллиланы, -ев, -ева.

ДАЛЛИЙ, ни, э.а.

Аталыкъ атда: Даллий улу, -евич, Даллий кызы, -евна.

Тукъум атда: Даллийланы, -ев, -ева.

(Башдагъы атны тюрленнген формасыды).

ДАЛЛЯКА, -ны, т.а.

(Башдагъы атны къубултуп айтылгъан формасыды).

ДАММАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Даммай улу, -евич, Даммай кызы, -евна.

Тукъум атда: Даммайланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: там + май, май - жау, сары жау. Тура-тургъан заманда «т» таууш «д» тауушха тюрленгенди).

ДАММАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Даммаш улу, -евич, Даммаш кызы, -евна.

Тукъум атда: Даммашланы, -ев, -ева.

(Муну аллындагы аты тюрленген формасыды).

ДАНИЯЛ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Даниял улу, -ович, Даниял кызы, -овна.

Тукъум атда: Даниялланы, -ов, -ова.

(Сван атды, магъанасы белгили туюлду).

ДАНИЕХ, -ню, т.а.

(Къабарты тилден келгенди, магъанасы «къайдан келеди бу жарыкъ» демекликди).

ДАРИНА, -ны, т.а.

(Къабарты тилден келгенди, аты ал бөлүмдө дарий кумачны аты барды, арт бөлүмдөги «ина» демеклик а, къабартыча, «кёз» магъананы туттады. Магъанасы: «жумушакъ къарамы болгъан»).

(«Дары» бла «аман» деген сөзледен къуралганды. Аман деп бир-бир тюрк тилде «иги» дегенге айтадыла. Аны себепли ат «иги дарман» деген магъанадады).

ДАРМАНКЫЗ, -ны, т.а.

(Башда айтылганычады. «Жюрекке асыу, тынчыкъ берген кызы» демекликди).

ДАРУХ, -ну, т.а.

(Магъанасы, башдагы атыча, дары бла байлашыпды).

ДАТТУУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Даттуу улу, -евич, Даттуу кызы, -евна.

Тукъум атда: Даттууланы, -ев, -ева.

(Бу атда «туу» деген сөз барды, ол ангылашынады, алай аты ал бөлүмю ангылашындады).

ДАТТУКА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Даттука улу, -евич, Даттука кызы, -евна.

Тукъум атда: Даттукаланы, -ев, -ева.

(Башдагы аты къубултуп айтылганыды).

ДАТЧИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Датчи улу, -евич, Датчи кызы, -евна.

Тукъум атда: Датчиланы, -ев, -ева.

(Ахырында «-чи» аффикс болса да, магъана ангылашындады).

ДАУЛЕТ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Даулет улу, -ович, Даулет кызы, -овна.

Тукъум атда: Даулетланы, -ов, -ова.

(Арап тилде «кырал» деген магъанадады).

ДАУЛЕТА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Даулета улу, -евич, Даулета кызы, -евна.

(Башдагы атча, «кырал » деген магъанадады).

ДАУЛЕТКЕРИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Даулеткерий улу, -евич, Даулеткерий кызы, -евна. Тукъум атда: Даулеткерийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: Даулет + керий. Татар тилден келгенди, атны арт бёлюмюню «г» тауушу «к» тауушха бурулганды).

ДАУЛЕТХАН, -ны, т.а.

(Татар тилден келгенди: даулет + хан).

ДАУУМ, -ну, т.а.

(Дауум деген сёз да барды, алай тауум деген сёзден кьуралгъаннга ушайды. Магъанасы ачыкъ туююлдю).

ДАУУМХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: тауум + хан).

ДАУУТ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дауут улу, -ович, Дауут кызы, -овна.

Тукъум атда: Дауутланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди. Файгъамбар атды, бурунгулу еврей тилде «суюлюннген» деген магъанадады).

ДАУУТА, -ны, э. , т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Дауута улу, -евич, Дауута кызы, -евна.

Тукъум атда: Даууталаны, -ев, -ева.

(Магъанасы башдагъы атчады. Тиширыу атда уа «а» бла бошалады).

ДАУУР, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дауур улу, -ович, Дауур кызы, -овна.

Тукъум атда: Дауурланы, -ов, -ова.

(Дауур, таууш, гузаба деген магъанадады).

ДАЧИ, -ни, э.а.

(Сван атды, магъанасы ангылашынмайды).

ДЕБЕ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Дебе улу, -евич, Дебе кызы, -евна.

Тукъум атда: Дебеланы, -ев, -ева.

(Малкьар эпосдан келгенди, темирчи Дебетни аты тюрленип аталганды).

ДЕБИСКАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дебискай улу, -евич, Дебискай кызы, -евна.

Тукъум атда: Дебискайланы, -ев, -ева. Магъанасы белгили туююлдю.

ДЕППУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Деппу улу, -евич Деппу кызы, -евна.

Тукъум атда: Деппуланы, -ев, -ева.

(«Деп» бла «бу-пу» деген сёзледен кьуралгъаннга ушайды. Дюгер ат эсе да, ким биледи).

ДЕУА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Деуа улу, -евич, Деуа кызы, -евна.

Тукъум атда: Деуаланы, -ев, -ева.

(«Деу» – «уллу» дегенден кьуралганды).

ДИМА, -ны, т.а.

(Дмитрий деген атны кысхартылган формасыды. Бурунгулу грек мифологияда, жомакылада, айтыулада Деметра - жер ишини бла мирзеу, тирлик элпеклигини Аллахыды. Дмитрий ол атны тюрленген формасыды).

ДИМКА, -ны, т.а.

(Башдагы атны кыбултуу формасыды).

ДИММО, -ну, э.а.

Аталык атда: Диммо улу, -евич, Диммо кызы, -евна.

ДИНА, -ны, э.а.

Аталык атда: Дина улу, -евич, Дина кызы, -евна.

Тукьум атда: Диналаны, -ев, -ева.

(«Дин» деген сөздөн кыуралганды, арап тилден келгенди).

ДИНАШ, -ны, э.а.

Аталык атда: Динаш улу, -евич, Динаш кызы, -евна.

Тукьум атда: Динашланы, -ев, -ева.

(Башдагы атны тюрленген формасыды).

ДИНИУ, -ну, э.а.

Аталык атда: Диниу улу, -евич, Диниу кызы, -евна.

Тукьум атда: Диниуланы, -ев, -ева.

(Башдагы атланы тюрлениу формаларынданды).

ДОБАЙ, -ны, э.а.

Аталык атда: Добай улу, -евич, Добай кызы, -евна.

Тукьум атда: Добайланы, -ев, -ева.

(Атда юч сөз барды: «оба», «бай», «ай». Болсада, «тоба ай» дегенден кыуралмаган эсе, атны неден кыуралганы белгили туююлдо).

ДОБАКЪ, -ны, э.а.

Аталык атда: Добакъ улу, -ович, Добакъ кызы, -овна.

Тукьум атда: Добакъланы, -ов, -ова.

(Бу атда да быллай сөзле жолугадыла: оба, бакъ, акъ. Алай ала бары да атны маганасын ачыкылаялмайдыла).

ДОБРА, -ны, э.а.

Аталык атда: Добра улу, -евич, Добра кызы, -евна.

Тукьум атда: Добраланы, -ев, -ева.

(Орусча «добра» деген сөз «чомарт тиширыу» демекликди, малкыарча уа «добра» деп «чубур», «кысха» деген магананы ангылатадыла. Аны ючюн, «добрасакъл киши» деп, кысха сакъл, жайма сакъл кишиге айтадыла. Атны алай нек аталганы белгили туююлдо).

ДОБУЛ, -ну, э.а.

Аталык атда: Добул улу, -ович, Добул кызы, -овна.

Тукьум атда: Добулланы, -ов, -ова.

ДОБУШ, -ну, э.а.

Аталык атда: Добуш улу, -евич, Добуш кызы, -евна.

Тукьум атда: Добушланы, -ев, -ева.

(Орта азиячы тилледе «доюуш» деген сёз «бирча ыразылыкъ, ауаз» демекликди. Бу ат «ауаз» деген магъананы тутханнга да ушайды).

ДОГУЧА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Догуча улу, -ев, Догуча кызы, -евна.

Тукъум атда: Догучаланы, -ев, -ева.

ДОДУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Доду улу, -евич, Доду кызы, -евна.

Тукъум атда: Додуланы, -ев, -ева.

ДОМАЛАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Домалай улу, -евич, Домалай кызы, -евна.

Тукъум атда: Домалайланы, -ев, -ева.

ДОММАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Доммай улу, -евич, Доммай кызы, -евна.

Тукъум атда: Доммайланы, -ев, -ева.

(Мараучула суйген жууаш, тууаргъа ушагъан, кийик хайыуанды. Ол суйдюмлю малны атын сабийге атагъандыла).

ДОТТУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дотту улу, -евич, Дотту кызы, -евна.

Тукъум атда: Доттуланы, -ев, -ева.

ДОХЧУКЪ, -ну, э.а.

Тукъум атда: Дохчукъланы, -ов, -ова.

(Къабарты тилден келгенди).

ДОХЧУКЪА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дохчукъа улу, -евич, Дохчукъа кызы, -евна.

Тукъум атда: Дохчукъланы, -ев, -ева.

(Къабарты тилден келгенди, Дохчуну жашы деген магъанадады).

ДУГО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дуго улу, -евич, Дуго кызы, -евна.

Тукъум атда: Дуголаны, -ев, -ева.

(Дюгер атды, магъанасы ангылашынмайды).

ДУГОЛАЙ, -ны, т.а.

(Атда «ол»+«ай» деген сёзле болсала да, атны магъанасы ангылашынмайды).

ДУГЪАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дугъай улу, -евич, Дугъай кызы, -евна.

Тукъум атда: Дугъайланы, -ев, -ева.

ДУГЪУМ, -ну, т.а.

(Дугъум юлкюге, аны жемишине хурмет этип, сабийге аллай атны андан атагъан болурла).

ДУГЪУМКЕЗ, -ню, т.а.

(Малкъар халкъында ариу кёзге къара кёзню санайдыла, аны себепли тиширыу сабийге да, къаракёз деп къоймай, Дугъумкёз атагъандыла).

ДУДАР, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дудар улу, -ович, Дудар кызы, -овна.

Тукъум атда: Дударланы, -ов, -ова. (Магъанасы белгили туююлдю).

ДУДАРУКЪ, -ну, э.а.

ДУК, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дуку улу, -евич, Дуку кызы, -евна.

Тукъум атда: Дукуланы, -ев, -ева.

ДУКЪА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дукъа улу, -евич, Дукъа кызы, -евна.

Тукъум атда: Дукъаланы, -ев, -ева. (Магъанасы белгили туююлдю).

ДУКЪУМ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дукъум улу, -ович, Дукъум кызы, -овна.

Тукъум атда: Дукъумланы, -ов, -ова.

(Сабийге быллай атны тукъум-жукъ болурун суююп, ийнакълап атагъандыла).

ДУЛЛА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дулла улу, -евич, Дулла кызы, -евна.

Тукъум атда: Дуллаланы, -ев, -ева.

(Эки тамырдан къуралгъан арап атданды. «Абдулла», «Байдулла» дегенча атладан арт бёлюмюн алып къойгъандыла. «Дулах» дер орунуна «Дула» деп къойгъандыла. Аллах деген магъанадады дерге боллукъду).

ДУМАСАР, -ны, т.а. (Магъанасы белгили туююлдю).

ДУРА, -ны, э.а. (Магъанасы белгили туююлдю).

Аталыкъ атда: Дура улу, -евич, Дура кызы, -евна.

Тукъум атда: Дураланы, -ев, -ева.

ДУССА, -ны, т.а. (Магъанасы белгили туююлдю).

ДУХБАРИЙНА, -ны, т.а.

(Орусчадан келгенди. Магъанасы: дух + барыня. Дух - «хауа», неда «ариу ийис»).

ДЮГЕР, -ни, т.а.

(Дюгер миллетге хурмет этип, аны атын кызы сабийге атагъандыла).

ДЫДЫУ, -ну, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Дыдыу улу, -ович, Дыдыу кызы, -овна.

Тукъум атда: Дыдыуланы, -ов, -ова.

(Атны къайдан келгени да, магъанасы да ангылашынмайдыла).

Ж

ЖАБАГЪЫ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жабагъы улу, -евич, Жабагъы кызы, -евна.

Тукъум атда: Жабагъыланы, -ев, -ева.

(Къабарты эпосда Къазанокъов Жабагъыны атын атагъандыла. Ол заманында бек акъыллы, намысы жюрюген адамладан бири болгъанды).

ЖАБАЛАКЪ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жабалакъ улу, -ович, Жабалакъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Жабалакъланы, -ов, -ова.

(Жаз башы жылы къар бла бирге дунягъа жылылыкъ, берекет келгени ючюн атагъандыла).

ЖАБЕЛ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Жабел улу, -ович, Жабел кызы, -овна.

Тукъум атда: Жабелланы, -ов, -ова.

(Атда «жап» бла болса да, магъанасы ачыкъ туююлдю).

ЖАБРАИЛ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Жабраил улу, -евич, Жабраил кызы, -овна.

Тукъум атда: Жабраилланы, -ов, -ова.

(Арапдан келген атды. Арапха уа бурунгулу еврейледен келгенди. Ол тилде «Аллахны келечиси» неда «мени кючюм, мени Аллахым» деген магъанада жюрюгенди. Муслиyman динде «Жабраил» христиан динде «Гавриил» деп жюрютюлюнеди. Муслиyman диндеги мифлеге кёре, Жабраил малаек мапаекледен бек сыйлысыды).

ЖАБРАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жабрай улу, -евич, Жабрай кызы, -евна.

Тукъум атда: Жабрайланы, -ев, -ева.

(Жабраил деген атны кысхартылынган формасыды).

ЖАБО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Жабо улу, -евич, Жабо кызы, -евна.

Тукъум атда: Жаболаны, -ев, -ева.

(Дюгер атды, магъанасы ангылашынмайды).

ЖАГЪА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жагъа улу, -евич, Жагъа кызы, -евна.

Тукъум атда: Жагъаланы, -ев, -ева.

(Кийимни этегинден жагъасы сыйлыды, сууну да сырында, ызында бардыргъан жагъаларыдыла. Кёпюр кюлакыла жагъалагъа орнатылдыла. Кысха айтханда, сабийге бу атны сыйлылыкны умутун этип атагъандыла).

ЖАГЪАФАР, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жагъафар улу, -ович, Жагъафар кызы, -овна.

Тукъум атда: Жагъафарланы, -ов, -ова.

(Фарсы атды. Магъанасы ангылашынмайды).

ЖАЖЫУ, -ну, т.а.

(«Жалдуз» деген атны кыбултуп айтылгъан формасыды).

ЖАЗА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жаза улу, -евич, Жаза кызы, -евна.

Тукъум атда: Жазаланы, -ев, -ева.

(Бу ат «къадар» деген, андан сора да «жазыу эте» деген магъаналада жюрютюлюнеди).

ЖАЗЫУ, -ну, т.а.

ЖАККУ, -ну, э.а.

Тукъум атда: Жаккуланы, -ев, -ева.

ЖАЛДУЗ, -ну, т.а.

(Жулдуз деген атны тюрленген формасыды).

ЖАМАЛ, -ны, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Жамал улу, -ович, Жамал кызы, -овна.

Тукъум атда: Жамалланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди. «Ариу», «нюрлю» деген магъанадады).

ЖАМАЛДИН, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Жамалдин улу, -ович, Жамалдин кызы, -овна.

Тукъум атда: Жамалдинланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди. Магъанасы: жамал + дин).

ЖАМИЙ, -ни, т.а.

(Жамал деген атны къубултуп айтыуну бир формасыды).

ЖАМИЛЯТ, -ны, т.а.

(Арап тилден келгенди, «ариу тиширы» деген магъанадады).

ЖАММЕ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Жамме улу, -евич, Жамме кызы, -евна.

Тукъум атда: Жаммеланы, -ев, -ева.

(Магъанасы «жаным мени» дегеннге ушайды, болсада сюзюлор, тин-тилик кереклиди).

ЖАММО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Жаммо улу, -евич, Жаммо кызы, -евна.

Тукъум атда: Жаммоланы, -ев, -ева.

(Магъанасы «жан бол» дегеннге ушайды. Тинтилик кереклиди).

ЖАММОЛАТ, -ны, э.а.

(Магъанасын «жан» бла «болат-къурч» деген сөзледен къуралгъанды дерге боллукъду ансы, башхачагъа элтирге тюшмейди).

ЖАММОТ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Жаммот улу, -ович, Жаммот кызы, -овна.

Тукъум атда: Жаммотланы, -ов, -ова.

(Жан бла от деген сөзледен къуралгъаннга ушайды).

ЖАММЫРЗА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жаммырза улу, -евич, Жаммырза кызы, -евна.

Тукъум атда: Жаммырзаланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: жан + мырза).

ЖАНАКЪАЙЫТ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жанакъайыт улу, -ович, Жанакъайыт кызы, -овна.

Тукъум атда: Жанакъайытланы, -ов, -ова.

(Бу ат «жан» бла «къайыт» деген сөзледен къуралгъаннга ушайды).

ЖАНАТАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жанатай улу, -евич, Жанатай кызы, -евна.

Тукъум атда: Жанатайланы, -ев, -ева.

(Бу атда «жан», «жана», «ана», «ат», «ата», «тай», «атай», «ай» деген сөзле бардыла, болсада атны магъанасы сюзюлор, тинтилик кереклиди).

ЖАНГЕРИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Жангерий улу, -евич, Жангерий кызы, -евна.

Тукъум атда: Жангерийланы, -ев, -ева.

(Татарчадан келгенди. Магъанасы: жан + герий).

ЖАНГОРАЗ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Жангораз улу, -ович, Жангораз кызы, -овна.

Тукъум атда: Жангоразланы, -ов, -ова.

ЖАНКИШИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Жанкиши улу, -евич, Жанкиши кызы, -евна.

Тукъум атда: Жанкишиланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: жан + киши).

ЖАНКУШ, -ну, т а.

(Магъанасы: жан + къуш. Къубултуп айтханда, «къуш» деген сёзню «куш» деп къойгъандыла).

ЖАНКЪАЗИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Жанкъазий улу, -евич, Жанкъазий кызы, -евна.

Тукъум атда: Жанкъазийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: жан + къазий. Артдагы сёзню магъанасы «Уллу сюдю, баш сюдю» демекликди. Къумукъ тилден келгенди).

ЖАННА, -ны, т а.

(Французчадан орусчага, андан а малкъар тилге кёчген атды).

ЖАННЕТ, -ни, т а.

(Динле айтханнга кёре, ёлген жанла «аргъы дунягъа» барадыла, анда уа бек зауукълу жашауну жерини аты «жаннетди». Бу атны сабийге аны асыры суйгенден атагъандыла. Малкъар тилге арап тилни болушлугъу бла келгенди. Жаннет кёп жемишли аламат терек бахча халда сыфатланады. Анда тауушлукъ ариу къанатлыла тамаша жырлайдыла, таза суулада хур кызла къууанчлы жууунадыла. Ары тюшген адамла тюрлю-тюрлю татлы жемишледен ашай, тамаша жырлагъа тынгылайдыла, хур кызланы жууунуп ойнагъан зауукъларына къарайдыла», – деп, жомакълайды дин китап).

ЖАННЕТХАН, -ны, э.а.

(Магъанасы: жаннет + хан).

ЖАНЁЛМЕЗ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Жанёлмез улу, -ович, Жанёлмез кызы, -овна.

Тукъум атда: Жанёлмезланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: жан + ёлмез. Баям, бу сабийге дери туугъан сабий ёлюп баргъандыла. Бу туугъанда уа, муну ёлмей къалырын суйюп, «Жанёлмез» атагъандыла. Магъанасы тилек халдады).

ЖАНПАГО, -ну, т а.

(Къабарты тилден келгенди. Ат эки бёлюмден къуралыпды: биринчи бёлюм-сёз – жан, экинчиси уа – паго. Биринчи сёз къабарты тилде «жан» деген магъанада туююлдю, «чёрчек» деген магъанадады. Экинчи сёз а «буттукъбурун» деген магъанадады. Къалай эсе да, бу ат къабартылы тиширыулагъа кёп кере да аталыучуду. Баям, бу «чёрчек», «хыпыяр» деген атны сабийни асыры къубултхандан атагъан болур эдиле).

(Баргъаны боллукъду).

АТЛАРЫ

ГЫТТЫУЛАНЫ МАГОМЕТ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Сен газетде ишлеяллыкъса. <i>Статья</i>	2
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Ол къырал адамы эди. <i>Статья</i>	3
ТЁППЕЛАНЫ МАРИЯМ. Жашауну жырчысы эм солдат. <i>Статья</i>	6
ГЫТТЫУЛАНЫ МАГОМЕТ. Назмула	8

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

АЛИМ КЕШОКОВ. Акъ таудан кёрюннген дуня. <i>Повесть</i>	15
---	----

ПОЭЗИЯ

АППАЙЛАНЫ ЛАРИСА. Назмула	171
ЭРИКГЕНЛАНЫ АСИЯТ. Назмула	179
ЛЕПШОКЪЛАНЫ ХУСЕИН. Назмула.	183

ТАУ ХАПАР

ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕИР. Хапарла	187
БАЙТУУГЪАНЛАНЫ ИСМАЙЫЛ. Хапарла	198

СУРАТЛА ДУНИЯСЫНДА

МАМАЙЛАНЫ АЛИЙ. Табийгъатны кесине ушагъан. <i>Статья</i>	205
---	-----

ТАУЛУ АТЛА

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ. Ангылатма сёзлюк	211
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (190)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители:

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ПО ПЕЧАТИ
И МАССОВЫМ КОММУНИКАЦИЯМ, СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ КБР**

Свидетельство о регистрации средства массовой информации.
Управление Федеральной службы по надзору в сфере связи,
информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Сдано в набор 09.10.2016. Подписано в печать 04.11.2016.

Выход в свет _____. 12.16. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 714. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда: «Была «Минги-Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*